

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

TASAVVUF KÜLTÜRÜNDE CENNET ALGISI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yakup DAĞERİ

İstanbul
Nisan-2024

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

TASAVVUF KÜLTÜRÜNDE CENNET ALGISI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yakup DAĞERİ

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Veysel AKKAYA

İstanbul
Nisan-2024

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslam Bilimleri Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Doç. Dr. Veysel AKKAYA .....

Üye Prof. Dr. Özcan HIDİR .....

Üye Prof. Dr. Süleyman DERİN .....

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.....

Prof. Dr. Erhan İÇENER

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “**Tasavvuf Kültüründe Cennet Algısı**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

.....
Yakup DAĞERİ

ÖN SÖZ

Araştırmamdaki her aşamada bana yardımcı olan değerli tez danışmanım Doç. Dr. Veysel AKKAYA'ya, eğitim alanında dersleriyle bize vizyon katan çok değerli hocamız Prof. Dr. Hasan Kâmil YILMAZ'a, çalışmamda tavsiye ve görüşlerinden müstefit olduğum kıymetli Prof. Dr. Özcan HIDİR ve Prof. Dr. Süleyman DERİN hocalarıma, yüksek lisans eğitimim boyunca benden desteklerini esirgemeyen değerli Ehl-i Kur'an Cemiyetine ve sevgili aileme teşekkürlerimi sunarım. Muvaffakiyet ise Allah'tandır.

Yakup DAĞERİ

İstanbul-2024

ÖZET
TASAVVUF KÜLTÜRÜNDE CENNET ALGISI
Yakup DAĞERİ

Yüksek Lisans, Temel İslam Bilimleri
Tez Danışmanı: Doç. Dr. Veysel AKKAYA
Nisan, 2024 -IX+133 Sayfa

Sûfilerin matlubu ve maksudu Allah'ı rızasını kazanmak, bu rızayla O'na vasıl olmak ve cemâl-i bâ-kemâli müşahede edebilmektedir. Zaten seyr ü sülûkte bunu amaçlamaktadır. Sûfiler bu maksat uğruna dünya nimetlerine ve cennet nimetlerine rağbet ve teveccühte bulunmamışlardır. Onların cennette hamlettikleri mana rıza, vuslat ve lika eksenindedir. Kur'an ve Sünnet merkezli olan bu düşüncelerini kitabî ve şifahî olarak temellendiren sûfilerin sünnî itikadına mutabık oldukları açıkça görülmektedir. Fakat bazen yaşadıkları vecd ve istiğrak halinde söyledikleri şatahât türü sözlerdeki müphemlik müşkil durumlara sebebiyet vermiştir. Zahir ulemâ bu durumlara itirazlarda, reddiyelerde ve hatta tekfire varan ithamlarda bulunmuştur. Halbuki bu sözler ile kastedilen mana söyleyenin diğer sözleri ve düşünceleri ile mukayese edildiğinde yahut naklî ve aklî deliller ile tevil edildiğinde asıl mananın sakıncalı olmadığı anlaşılacaktır. Üstelik bu tarz söylemler şathiye ve cezbe halinde söylenmiş olabileceği gerçeği göz ardı edilememelidir. Araştırmamız sûfilerin cennet algısını kendi eserleri kapsamında incelemeye ve diğer disiplinler ile mukayese etmeye matuftur.

Anahtar Kelimeler: Rü'yetullah, Cennet, Ahiret, Tasavvuf, İslâm

ABSTRACT
HEAVEN IN SUFI CULTURE

Yakup DAĞERİ

Master, Basic Islamic Sciences

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Veysel AKKAYA

April, 2024 – IX+133 Pages

The goals and objectives of Sufis are to gain Allah's consent, to meet Him with this consent, and to be able to see visio beatifica. This is what *seyr and sulûk* aims for. For this purpose, Sufis did not seek the blessings of the world and the blessings of paradise. The meaning they attribute to paradise is on the axis of *rızā* and *likā*. They expressed these thoughts, which are centered on the Qur'an and Sunnah, both in book form and verbally, and it is clear that they were in agreement with the *Sunnī* creed. However, the ambiguity in their discourses, which they sometimes uttered in the state of *wajd* and *theopathic locutions*, has caused difficulties. The jurists have objected, rejected and even accused them of takfir. However, when the meaning of these sayings is compared with the other sayings and thoughts of the speaker, or when they are interpreted with rational and intellectual proofs, the true meaning will be revealed. Moreover, the fact that such statements may have been uttered in the form of *shathiyāt* and *jadhba* should not be ignored. This study aims to examine such situations within the scope of Sufis' own works and to compare them with other disciplines.

Keywords: Ru'yetullah, Paradise, Afterlife, Sufism, Islam

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	ii
ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ	1
1.1.Araştırmanın Konusu	1
1.2.Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
1.3.Araştırmanın Yöntemi.....	2
1.4.Araştırmanın Kaynakları.....	3

İKİNCİ BÖLÜM

CENNET HAKKINDA GENEL BİLGİLER.....	4
2.1.Kavramsal Çerçeve	4
2.1.1.Lügatte Cennet Kavramı	4
2.1.2.Istılahi Açıdan Cennet Kavramı.....	7
2.1.3.Cennet Kavramıyla İlgili Kelimeler.....	8
2.1.3.1.Dâru's-selâm.....	9
2.1.3.2.Firdevs	9
2.1.3.3.Adn	9
2.1.3.4.Huld	10
2.1.3.5.Dâru'l-mukâme.....	10
2.1.3.6.Cennetü Naîm	10
2.1.3.7.Makâmu'l-emîn	11
2.2.Diğer Dinlerde Cennet	11
2.2.1. İlkel Din ve Mitolojilerde Cennet.....	12

2.2.1.1.Sümerler’de Cennet	12
2.2.1.2.Eski Mısırlılarda Cennet.....	12
2.2.1.3.Antik Yunanlarda Cennet	12
2.2.1.4.Antik Romalılarda Cennet	13
2.2.1.5.Eski Germenlerde Cennet.....	13
2.2.1.6.İskandinav Mitolojisinde Cennet.....	14
2.2.1.7.Eski Amerikalılarda Cennet	14
2.2.1.8.Zerdüştilikte Cennet	14
2.2.1.9.Kök Tengri İnancında Cennet	15
2.2.1.10.Uzak Doğu Dinlerinde Cennet	15
2.2.2. İlâhî Dinlerde Cennet.....	16
2.2.2.1.Yahudilik’te Cennet.....	16
2.2.2.2.Hristiyanlık’ta Cennet	19
2.3.Kuran-ı Kerim’de Cennet.....	23
2.3.1.Kur'an’da Cennet Kavramı	23
2.3.2.Kur'an’da Cennet Tasviri.....	25
2.4.Hadislerde Cennet	31
2.4.1.Cennetin Nitelikleri, Nimetleri ve Tasviri	32
2.4.2.Cenneti Hak Etmenin Yolları ve Mahrum Olmanın Sebepleri	34

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TASAVVUFTA CENNET ALGISI..... 39

3.1.Tasavvuf Klasiklerinde Cennet	40
3.1.1.İlk Dönem Tasavvuf Eserlerinde Cennet	40
3.1.1.1.Muhâsibî’nin (ö. 243/857) er-Riâye’sinde Cennet	40
3.1.1.2.Serrâc’ın (ö. 378/988) el-Lüma’sında Cennet	42
3.1.1.3.Kelâbâzî’nin (ö. 380/990) et-Ta’arruf’unda Cennet.....	44
3.1.1.4.Mekkî’nin (ö. 386/996) Kütü’l-kulûb’unda Cennet	47
3.1.1.5.Kuşeyrî’nin (ö. 465/1072) er-Risâle’sinde Cennet.....	50
3.1.1.6.Hücvîrî’nin (ö. 465/1072) Keşfü’l-mahcûb’unda Cennet	53
3.1.1.7.Gazzâlî’nin (ö. 505/1111) İhyâ’sında Cennet.....	55
3.1.1.8.Sühreverdî’nin (ö. 632/1234) Avârifü’l-maârif’inde Cennet	57

3.1.2.İrfanî Dönem/İbnü'l-Arabî Sonrası Bazı Büyük Sûfilerin Tasavvuf Eserlerinde Cennet	59
3.1.2.1.İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) Cennet ile İlgili Görüşleri	59
3.1.2.2.Mevlânâ'nın (ö. 672/1273) Cennet ile İlgili Görüşleri.....	63
3.1.2.3.Konevî'nin (ö. 673/1274) Cennet ile İlgili Görüşleri	66
3.1.2.4.Kayserî'nin (ö. 751/1350) Cennet ile İlgili Görüşleri	69
3.1.2.5.Hemedânî'nin (ö. 786/1385) Cennet ile İlgili Görüşleri	70
3.1.2.6.el-Cîlî'nin (ö. 832/1428) Cennet ile İlgili Görüşleri	71
3.1.2.7.İmâm-ı Rabbânî'nin (ö. 1034/1624) Cennet ile İlgili Görüşleri....	75
3.1.2.8.İbn Acîbe'nin (ö. 1224/1809) Cennet ile İlgili Görüşleri.....	78
3.2. Başlıca İşârî Tefsirlerde Cennet İle İlgili Yorumlar.....	79
3.2.1.Allah'ın Hoşnutluğunun Cennetlerden Yüce Olması	81
3.2.2.Cennetliklerin Duası, Selamlaşması ve Son Sözleri	83
3.2.3.Takva Sahiplerinin Erişeceği Mirâs Cenneti	84
3.2.4.Muttakiler İçin Cennette Akan Dört Nehir	87
3.2.5.Rabbinden Korkanlara Vaad Olunan İki Cennet	90
3.2.6.Nefsini Mutmain Edenlerin Mükafatı	91
3.3. Tasavvuf Edebiyatında Cennet	93
3.3.1.Hakîm-i Senâî'nin (ö. 525/1131) Cennet Beyitleri.....	93
3.3.2.Ferîdüddîn-i Attâr'ın (ö. 618/1221) Cennet Beyitleri.....	96
3.3.3.İbnü'l-Fârız'ın (ö. 632/1235) Cennet Beyitleri.....	99
3.3.4.Hâfız-ı Şîrâzî'nin (ö. 794/1390) Cennet Beyitleri	104
3.3.5.Yûnus Emre'nin (ö. 720/1320) Cennet Beyitleri	106
3.3.6.Aziz Mahmud Hüdâyî'nin (ö. 1038/1628) Cennet Beyitleri	110
3.3.7.Kuddûsî Ahmed Efendi'nin (1769-1849) Cennet Beyitleri.....	115
SONUÇ.....	119
KAYNAKÇA	122
ÖZGEÇMİŞ.....	133

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e	: Adı Geçen Eser
Bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
Bl.	: Bölüm
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Dergi
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİBY.	: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
diğ.	: Diğerleri
Ens.	: Enstitü
Fak.	: Fakülte
H.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
MEB.	: Millî Eğitim Bakanlığı
md.	: Madde, Maddesi
No.	: Numara
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
Semp.	: Sempozyum
S.	: Sayfa
SY.	: Sayı
thk.	: Tahkik
terc.	: Tercüme
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Üni.	: Üniversite
vd.	: Ve diğerleri
Yay.	: Yayınevi
yy.	: Yüzyıl

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

Dinin insan üzerinde olan etkisi inkâr edilemez bir gerçektir. Özellikle ahiret inancı, insanın hayatını şekillendirme ve yönlendirmede önemli bir etkidir. Kutsal metinlerinde ve mitolojik anlayışlarda ahirette mükafat olarak cennet ile karşılaşmak, ilâhî iradeye uygun yaşayan insanlar için vadedilmiştir. Diğer dinlerde olduğu gibi İslâm akidesinde de yer alan cennet inancı temel iman konularındandır. Dünya ve ahirette ebedî mutluluğa ulaşmamız için yol gösteren yüce kitabımız Kur'an-ı Kerim ve O'nun açıklayışı olan Hz. Peygamber, cennet hakkında bizlere bilgiler vermektedir. Kelâm ve Tefsir Âlimleri cennet ile ilgili âyet ve hadisleri zahiriyle değerlendirmiş ve eserlerinde bu minval üzerine bilgiler kaydetmişlerdir. Mutasavvıfların ise cennete dair görüşleri maddeden ziyade mana üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu durum ise alışılmışın dışında kalabiliyor hatta mutasavvıfların bazı tespit ve söylemleri bâtinî yönüyle ele alınmadığı için ilk görünüşte temel İslâm anlayışı ile çelişkili görülebiliyor. Halbuki âyet ve hadislerden ilham alan zâhid ve sûfilerin bu söylemlerine peşin hüküm verme yerine tasavvufun kendi geliştirdiği usul perspektifi ile bakmak gerekir. Ayrıca tasavvuf kültüründe cennet algısının genel itibariyle sünnî itikadına mutabık olup olmadığı bu perspektif sayesinde görülecektir.

İşbu tezimizin konusu, Tasavvuf kültüründe sûfî ve mutasavvıfların cennete yükledikleri anlam üzerinedir. Binaenaleyh cennet algısının gerek tasavvufi klasiklerde gerek işârî tefsirlerde gerekse de tasavvuf edebiyatında nasıl ele alındığı tezimizin konusuna dahildir.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Tasavvuf ilminin epistemolojik olarak bağımsız bir disiplin haline gelmesi ve meşrutiyet kazanması Hadis, Fıkıh ve Kelâm gibi ilimlerden çok daha zor ve çetrefilli olmuştur. Özellikle muhaddis ve fakihlerin tasavvufun bağımsız bir disiplin olmadığı iddiaları her dönemde tasavvufun yeniden tanımlanmasına neden olmuştur.

Genel itibariyle tasavvufun oluşum sürecine incelendiğinde ilk dönemi oluşturan Zühd

Hareketi amelî (pratik) bir evredir. Bu evrede sünnî kelâmıyla muhalif bir durum söz konusu olmadığı gibi tasavvuf ilmi, şerîat ilimleri içerisinde bir ilim olarak değerlendirilmiştir. Fakat buna rağmen eleştirilerden kurtulamamıştır. İlk dönemin ardından amelî bakımdan geçmişle bağlantılı olarak ve nazari olarak tasavvufu yeniden ele alan Gazzâlî ile yeni bir evreye giren tasavvufun artık rüştünü ispat ettiği düşünülmektedir. Tasavvuf ilmi, Gazzâlî'den sonra İbnü'l-Arabî Dönemi dediğimiz ikinci dönemde artık şer'î ilimden daha çok metafizik bir ilim olarak değerlendirilmiştir. Tüm bu süreçlerde tasavvuf ilminin tecrübî tarafının bulunması, sûfîlerin yaşadığı hal ve zevkler farklılık arz etmesi anlaşılması, anlatılması ve tabir edilmesi güç olduğundan dolayı Tasavvuf ilmi kendine has bir usûl, dil ve ıstılâhât oluşturmuştur. Özellikle sûfîlerin ahiret konularına ve cennete dair düşünceleri diğer disiplinler tarafından yanlış tabir edilerek sert bir şekilde eleştirilebiliyordu. Bunun ana nedeni ise sûfîlerin ve mutasavvıfların kullandıkları dilin ve ıstılâhların yanlış tabir edilmesidir. Halbuki Konfüçyüs, toplumun isim ve kavramları yanlış tabir etmekle bozulduğunu söylemiştir. Binâenaleyh sûfî ve mutasavvıfların cennet yorumlarının muterizlerince yanlış tabir edilmesi tasavvuf kültürünün yanlış anlaşılmasına ve yanlış telâkki edilmesine neden olmaktadır. Araştırmamızın temel amacı sûfî ve mutasavvıfların cennet ile ilgili düşünce ve söylemlerini tespit etme, bu düşünce ve söylemlerle ne kastettiklerini tasavvuf ilminin geliştirdiği usûl perspektifinden çözüme ve temel İslâm kaynakları ile temellendirme yönündedir.

Çalışmamıza özgün değer katan en önemli husus, bu çalışmanın; Tefsir, Kelâm ve Dinler Tarihi açısından cennet konusunun bilimsel araştırmalara konu olmasına rağmen Tasavvuf disiplini içerisinde bağımsız bir cennet araştırmasının olmayışdır.

Ayrıca çalışmamız zâhidlerin, mutasavvıf müfessirlerin, sûfîmeşrep şair ve bilginlerin cennet yorumlarının bilimsel olarak ele alınarak temel İslâm kaynakları ile değerlendirilmesi, muterizlerin iddialarını, şüphelilerini ve vehimlerini vuzuha kavuşturmasını amaçlaması yönünden “ilk” ve “özgün” bir değere sahiptir.

1.3.Araştırmanın Yöntemi

Tez çalışmamız, araştırmanın amacına hizmet edecek şekilde karma bir yöntemle çalışılmıştır. “Literatür taraması” ve “niteliksel araştırma” aşamaları olmak üzere iki sac ayak üzerine bina ettiğimiz çalışmamızda öncelikle cennet algısı üzerine sûfî müellif, müfessir ve şairlerin eserlerinde geçen yorum ve söylemlerinin tespitlerine

yer verilip teslimiyet, rıza vb. tasavvuf öğretilerinin cennet algısı üzerindeki etkileri arz edilecektir. Bununla birlikte şathiye bağlamında söylenen sözler naklî deliller perspektiften incelenecektir.

1.4. Araştırmanın Kaynakları

Araştırmamız öncelikle cennete dair genel bir bilgi verme amacıyla cennet kavramının lügat ve ıstılah yönünü klasik lügat ve ansiklopedi kaynaklarıyla ele alacaktır. İslâm dışındaki diğer dinlerin ve mitolojilerin cennet inancına dair verilen malumatlarda söz konusu din veya mitolojisi üzerine akademik olarak küresel çapta bilinen ve rağbet edilen kaynaklar kullanılacaktır. Kur'an'da cennet algısına dair kullanılan kaynaklar ise Kur'an tefsirleri ve Kur'an ilimlerini inceleyen eserler esas alınmıştır. Hadislerde cennet algısı için ise Kütüb-i Sitte müelliflerinden faydalanılmıştır.

Tezimizin ana bölümü olan ikinci bölümde ise tasavvuf ilminin doğduğu ilk dönem, rüşünü ispat ettiği irfanî dönem ve sonrasında zâhidlerin, mutasavvıf müfessirlerin, sûfimeşrep şair ve bilginlerin cennet yorumlarını kapsamaktadır. Dolayısı ile araştırmamız tasavvufi klasik dönem düşünürlerini ve eserlerini öncelikli olarak içermektedir. Bu bağlamda Muhâsibî, Serrâc, Kelâbâzî, Mekkî, Kuşeyrî, Hücvârî, Gazzâlî ve Sühreverdî'nin eserleri ve düşünceleri kaynak olarak kullanılacaktır. Konun devamı niteliğinde ise cennet algısının ilk dönemden daha farklı olan irfanî dönemin düşünür ve eserlerini de kapsamaktadır. Bu bağlamda ise İbn Arabî, Mevlânâ Celâleddin Rûmî, Sadreddîn Konevî, Dâvûd-i Kayserî, Seyyid Ali Hemedânî, Abdülkerim el-Cîlî ve İbn Acîbe'nin eserleri tezin içeriğine dahildir.

Araştırmada ayrıca İşârî tefsirlerinden yararlanarak sûfîlerin âyet ve hadislerden elde ettikleri çıkarımların cennet algısı kendi eserleriyle arz edilecektir. Bu kapsamda Kuşeyrî'nin *Letâ'ifü'l-işârât*'ı, İbnü'l-Arabî'nin *Tefsiru İbn Arabî*'si, Nahcuvânî'nin *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye*'si, İbn Acîbe'nin *el-Bahrü'l-medîd*'i ve İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ı ana kaynak olarak kullanılacaktır.

Ayrıca konunun mukayeseli olarak izahı için tezin kapsamında yer yer kelâm ve tefsir kaynaklarına da atıflar bulunmaktadır. Son olarak Hakîm-i Senâî, Ferîdüddîn-i Attâr, İbnü'l-Fârız, Hâfız-ı Şîrâzî, Yûnus Emre, Aziz Mahmud Hüdâyî ve Kuddûsî Ahmed Efendi'nin *Dîvân*'ları kaynak olarak kullanılarak tasavvuf edebiyatında yer alan cennet ile alakalı beyit ve manzumeler ele alınacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

CENNET HAKKINDA GENEL BİLGİLER

2.1. Kavramsal Çerçeve

2.1.1. Lügatte Cennet Kavramı

Cennet kelimesinin kök hali “جن/cenne” fiili olup bir şeyi gizlemek ve örtmek anlamlarını ifade etmektedir.¹ Lügatlerde bu gizlenme ve örtünmenin duyu organları ile fark edilememesi anlamı verilmiştir. “فلما جنَّ عليه اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا” *“Gece üzerini örtünce yıldızları gördü”*² ayeti de bu manada kullanılmıştır.³

Cennet kelimesi ile aynı kökten türeyen birçok kelime muhtevasında gizlemek ve örtmek anlamlarını daimî surette muhafaza etmiştir. Cesedi gizlediği için kabre *cenen*, cesedi örttüğü için kefene *ecenne*, birçok duyguyu içinde sakladığı için kalbe *cenân*, anne karnında gizlendiği için bebeğe *cenîn*, sahibini silah darbelerinden setrettiği için kalkana *micenne*, aklın setr ve tesettürü itibariyle oluşan deliliğe *cinnet/cünûn/mecnûn* ve metafizik varlıklar da gözden gizlendiği için kendilerine *cin* denilmiştir.⁴ *Cennet* ise bahçe ve bostan anlamlarına gelmektedir. Fakat Araplar cennet kelimesini sıradan bir

---

¹ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, “cenne”, *Lisânü'l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1993), 13/92; Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ İbn Fâris, “cenne”, *Mu‘cemü mekâyisi'l-luğa* (Dâru'l-Fikr, 1979), 1/421; Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Fîrûzâbâdî, “cinnun”, *el-Kâmûsü'l-muhît* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 1187.

² el-En‘âm 6/76

³ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, “cnn”, *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur‘ân* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1992 1412), 203; Elif Efendi Hasîrîzâde, “cnn”, *en-Nürü'l-furkân fî şerhi lugati'l-Kur‘ân: Kur‘ân Lüğati* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 1/325.

⁴ Halîl b. Ahmed, “cenne”, thk. Mehdi Mahzumi ve İbrâhim Samerrai, *Kitâbü'l-ayn* (Lübnan: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), 6/20-21; İbn Manzûr, “cenne”, 13/93-95; Fîrûzâbâdî, “cinnun”, 1187; İbn Fâris, “Meğâyisi'l-luğa”, 1/422; Hasîrîzâde, “en-Nürü'l-furkân”, 1/325.

bahçeden daha ziyade hurmalık ve benzeri ağaçlıklara tahsis etmişlerdir. İçinde hurmalık ve ağaçlık olmayan bahçelere ise *hadîka* demişlerdir.⁵

Türediği kök ile anlam ilişkisine dair farklı görüşler mevcuttur. Genel olarak sık ağaçlı bir bahçenin dallarıyla göğü gizlemesi ve gölgeleriyle yeri örtmesinden dolayı bu kökten türediği söylenmiştir.⁶ Yine bu kökten türemesinin bir hikmetinin ahiretteki sevap diyarında bulunan nimetlerin fanilerden gizlenmiş oluşundandır.⁷ Bir başka görüşte ise içinde bulunanları ağaçlarıyla örtüp sakladığından dolayı cennet diye isimlendirilmiştir.⁸

Cennet kelimesi, ağaçların sık ve yoğunluğundan dolayı tek bir ağaçmış gibi görünmesinden dolayı teklik ve adet bildiren mastar binâ-i merra kalıbında kullanılmıştır. Çoğulu “*cinân*” ve “*cennât*” olarak gelmektedir. Buradaki *cennât* kalıbının nekre oluşu ise ahirette sevap diyarında birçok bahçenin hak edilmiş dercesine göre tabaka tabaka oluşundandır.⁹ Yine *cennet* kelimesinin *cennât* şeklinde çoğul formunda kullanılması sevap diyarındaki cennetlerin yedi tane olmasındadır.¹⁰ Kurtubî ise *cennât* kelimesinin ağaçlar yerine kullandığı için çoğul formunda olduğunu söylemiştir.¹¹

Cennet kelimesi İngilizcede *paradise*, Fransızcada *paradis*, Almancada *paradies* ve diğer batı dillerinde yakın kelimeler ile ifade edilmektedir.¹² Ayrıca Batı dillerine

---

⁵ İbn Manzûr, “cenne”, 13/100; İbn Fâris, “Meķâyîsi’l-luĝa”, 1/421; İsfahânî, “el-Müfredât”, 204; Muhammed Murtaẓâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, “cenne”, *Tâcü’l-arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*. (Kuveyt: Vizaretü’l-İrşad ve’l-Enba’, 1385 1965), 34/374.

⁶ Zebîdî, “Tâcü’l-arûs”, 34/374.

⁷ İbn Fâris, “Meķâyîsi’l-luĝa”, 1/421.

⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân.*, thk. Ahmed Berdûnî ve İbrahim Atfîş, 3. bs (Kahire: Dârü’l-Kütübî’l-Mısriyye, 1384), 1/239.

⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili* (İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık, t.y.), 1/240; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed er-Râzî, *et-Tefsîrû’l-kebîr / Mefâtîhu’l-ĝayb*, 3. bs (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1420), 2/358.

¹⁰ İsfahânî, “el-Müfredât”, 204.

¹¹ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân.*, 1/239.

¹² Muhammed b. Ali b. el-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Fârûkî el-Hanefî et-Tehânevî, “cennet”, *Mevsûatu keşşâfü işlâhâti’l-fünûn ve’l-’ulûm* (Beyrut: Mektebetu

Farsçadan intikal ettiği ve aslının Zentçe etrafı çevrilmiş park ve bahçe anlamında *pairi-daēza* (*pardīs* ve *firdevs*) olduğu kaydedilmektedir.¹³ Fakat günümüz Farsçasında *behišt*, *vehišt*, *park*, ‘*eden*, *firdevs*’ kelimeleri ile ifade edilmektedir. Tüm bu kelimeler yine aynı surette batı dillerinde cennet kelimesine mukabil olarak *aden*, *garden* gibi kelimeler ile yerleştiği görülmektedir.¹⁴

Diğer dillerde cennet kelimesi her ne kadar bahçe anlamına gelse de dilimizde bu anlam ile pek kullanılmamaktadır. Eski Türkçede uçmak anlamına gelmekte iken¹⁵ günümüz Türkçesinde kök anlamına yakın olarak müferrah, havadar ve latif yerler için mecazen kullanılsa da daha çok ıstilahî anlamı ile kullanılmaktadır.¹⁶

Son olarak zikretmekte fayda mülâhaza ettiğimiz bir husus ise cennet, cehennem vb. kavramların filolojik olarak İbranice kökenli olup Yahudilikten tevarüs edildiği iddiasıdır. Bu iddialar linguistik açıdan temellendirilmeye çalışılmışsa da ilmî ve tarihî

Lübnan, 1996), 1/594; Rohi Baalbeki, “cennet”, *al-Mawrid: Arabisch - Deutsch Wörterbuch* (Beyrut: Dârü’l-İlm li’l-Melayin, 1996), 246.

¹³ Walter W. Skeat, “paradise”, *A Concise Etymological Dictionary of The English Language* (Britain: Oxford The Clarendon Press, 1930), 370; Johnny Cheung, “daiz”, *Etymological Dictionary of The Iranian Verb* (Leiden - Boston: Brill, 2007), 52-53; Ali Nourai, “dheigh”, *An Etymological Dictionary of Persian, English and other Indo-European Languages* (Londra: Book on Demand Ltd., 2014), 96.

¹⁴ Ziya Şükun, “behišt”, *Farsça-Türkçe Lugat: Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziya* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1984), 384; Mehmet Kanar, “eden, firdevs, vehišt”, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük* (Tahran: Müessesetu İntişaret-i Şirin, 1958 1374), 422, 455, 683.

¹⁵ Kaşgarlı Mahmud, “uçmak”, çev. Besim Atalay, *Divanu Lûgati’t-Türk Tercümesi* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1985), 1/118; Ebûzziyâ Mehmed Tevfik, “cennet”, *Lûgât-ı Ebûzziyâ* (Kostantiniye: Matbaa-i Ebûzziyâ, 1891 1306), 393; Ahmed Vefik Paşa, “cennet”, *Lehce-i Osmânî* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1889 1306), 441; Şemseddin Sâmî, “cennet”, *Kâmûs-ı Türkî* (Dersâadet: İkdâm Matbaası, 1317), 483.

¹⁶ Ali Seydî Bey, “cennet”, *Resimli Kâmûs-ı Osmânî* (Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliyye: Matbaa ve Kütüphane-i Cihan, 1911 1330), 348; Mehmed Bahâeddin Toven, “cennet”, *Yeni Türkçe Lugat* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 927 1346), 259.

delillerden mahrum bir tarzda ve hatta fanatik bir Yahudi tavrıyla ele alınışı bir tevarüs olamayacağını açıkça göstermektedir.¹⁷

2.1.2. İstilahî Açından Cennet Kavramı

Cennet, mükafata hak kazanmış müminler için derecelerine göre tertip edilmiş saadet yurduudur.¹⁸ Allah'ın iyi insanlara diğer dünyada vaat ettiği nimetler diyarındır.¹⁹ İyi insanlardan maksat günahsız, günahı affedilmiş veya günahının karşılığı olan cezayı çekmiş müminlerdir.²⁰ Nimetlerden kasıt ise Allah'ı görmek ve dünya nimetleriyle kıyaslanamayacak derecede aklın idrakten aciz olduğu bedenî ve ruhanî lezzetlerdir.²¹ Kadim Türkçe lügatlerimizde birbirine yakın ıstilahî manalar verilmektedir. Şöyle ki cennet, Cenâb-ı Hakk'ın ba'de'l-haşr müminlere ihsan edeceği nüzhetgâh-ı dâimidir.²² Hüseyin Remzî'ye göre ise salih mümin ve mümin ölenlere Allah tarafından mev'ûd olan meskendir.²³ Ebûzziyâ bu meskene dâru's-safâ,²⁴ Ali Seydî Bey neşâtgâh,²⁵ Şemsettin Sâmî ise ferahfezâ mahal demiştir.²⁶ Görüldüğü üzere kadim lügatlerimizde cennet mahalli için nezih ifadeler kullanılarak sevinç ve neşe yeri olduğu belirtilmiştir. Batılı kaynaklarda cennet tanımını çeşitli olup hemen hemen aynı çerçevededir. Şöyle ki cennet; Yahudi, Hristiyan ve Müslüman teolojisinde kutsanmışların ölümlerinden

¹⁷ Özcan Hıdır, "İslâm'ın Yahûdi Kökeni Teorisi ile İlgili İddialar ve Çalışmalar", *İLAM Araştırma Dergisi* III, sy. 1 (1998): 156, 166.

¹⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 2/358.

¹⁹ Ahmed Muhtâr Ömer, "cennet", *Mu'cemü'l-lugati'l-Arabîyyeti'l-muâsıra*. (Kahire: Alemü'l-Kütüb, 1429/2008), 1/407.

²⁰ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, "cennet", *Kelam Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 61.

²¹ Ömer Nasuhî Bilmen, *Mülehhas İlmi Tevhid Akaidi İslâmiye* (İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1962), 80.

²² Muallim Nâcî, "cennet", *Lugat- Nâcî* (İstanbul: Asr Matbaası, 1894 1312), 290; İbrahim Cûdî Efendi, "cennet", *Lugat-ı Cûdî* (Trabzon: Mirkoviç Matbaası, 1913 1332), 389.

²³ Hüseyin Remzî Efendi, "cennet", *Lugat-ı Remzî* (İstanbul: Matbaa-i Hüseyin Remzî, 1888 1305), 397.

²⁴ Ebûzziyâ Mehmed Tevfik, "cennet", 393.

²⁵ Ali Seydî Bey, "cennet", 348.

²⁶ Sâmî, "cennet", 483.

sonra gidecekleri görkemli bir mutluluk sahnesi olan meskendir.²⁷ Çeşitli nimetlerle donatılmış, şahane bir surette süslenmiş ve iklimi çok hoş olan²⁸ bu göksel meskende kutsanmışlar Tanrıyla beraber sonsuza dek yaşayacak²⁹ ve ruhları ölümsüz olacaktır.³⁰ Genel itibariyle kaynaklarda cennetin lügat ve ıstılahî tanımları bu şekildedir. Fakat dikkate değer bir husus cennet kelimesiyle ilgili farklı kelimelerinde bu tanımlar içerisinde birlikte kullanılışıdır.

2.1.3. Cennet Kavramıyla İlgili Kelimeler

Ana kavramımız olan cennet kelimesi farklı kelimeler ile ifade edilmiş olabileceğinden kavramsal çerçevede ilgili kelimeleri de arz etmemiz gerekmektedir. Bu bağlamda cennet kavramına müradif bazı kavramlarla beraber zıt anlamını da inceleyeceğiz.

Bir kelimenin zıddını bilmekle kendisiyle neyin kastedildiğini anlamak daha kolay olur. Hatta her şeyin zıddıyla bilineceği ve bir şeyin zıddı olmaksızın tarifinin mümkün olmayacağı iddia edilmiştir.³¹ Dolayısı ile cennet kavramının zıddı olan **cehennem** kelimesini öncelikli olarak arz etmemiz daha münasip olacaktır. Ayrıca ana kavramımızın zıddını öncelikli anlatmamızdaki bir diğer önemli sebep ise cennet kelimesi duyulduğunda cehennem kavramının zihinde hemen oluşmasıdır. Hatta birçok söylemde birlikte kullanılır hale dahi gelmiştir. Cehennem sözlükte derin çukur anlamına gelmektedir. Aynı zamanda Allah'ın kullarını azaplandığı ateşin adıdır.³² İstılahta ise cehennem; kâfirlerin ebedi, asi müminlerin ise belirli bir zaman kalacağı

---

²⁷ Shailer Mathews ve Smith Gerald Birney, "Paradise", *A Dictionary of Religion and Ethics* (New York: The Macmillan Company, 1921), 324.

²⁸ "Cennet", *Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedi* (İstanbul: Meydan Yayınevi, 1992), 4/109.

²⁹ "Paradise", *The Encyclopedia Americana* (New York - Chicago: Americana Corporation, 1922), 21/274; "Paradise", *Encyclopædia Britannica* (New York: Encyclopedia Britannica, Inc., 1910), 20/751.

³⁰ Théodore Bachelet ve Louis Charles Dezobry, "paradis", *Dictionnaire Général Des Lettres, Des Beaux-Arts Et Des Morales Et Politiques* (Paris: C. Delagrave, 1882), 2/1368.

³¹ Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh*, çev. İsa Ali el-Akub, 3. bs (Dımaşk: Darü'l-Fikr, 2009), 129.

³² İbn Manzûr, "cehennem", 12/112.

azap diyarır.³³ Zıt anlamını verdiğimiz cennet kavramının müteradif kelimeleri de bulunmaktadır. Bu kavramları açıklamada maksadımız müteradif kelimelerden birinin diğerlerinden daha açık ve anlaşılır olabileceğidir. Kavramsal çerçevelerin tespitinde bu durum kapalı olan kelimeyi açıklayacağı gibi söz konusu anahtar kelimenin künhüne vakıf olmayı da sağlamaktadır.³⁴ Cennet kelimesine müteradif olarak kullanılan kavramlar şu şekildedir:

2.1.3.1. Dâru's-selâm: Terkipte bulunan dâr kelimesi yurt, konak ve ev manasında olup kendisiyle cennet kastedilmiştir.³⁵ Selâm ise sözlükte esenlik ve emniyet manalarına gelmektedir.³⁶ Cennet ahali afetlerden selamette olduğu için veya cennete gireceklere cennet bekçileri tarafından selamla hitap edildiği için bu isimle müsemma olduğu söylenmiştir. Daha farklı bir görüşte ise Allah'ın kendi ismiyle cenneti şerefliendirdiğidir. Böylece *Beytullah* kavramı *Kâbe* ile özdeştiği gibi cennette *dâru's-selâm* kavramıyla özdeşmiştir.³⁷ Râzî'ye göre ise cennetin es-Selâm olan Allah'ın yurdu olduğu için *dâru's-selâm* olarak adlandırılmıştır.³⁸ Cevziyye ise cennetin her türlü bela, afet ve nahoş şeylerden selamette olma yurdu olduğu için bu isme pek layık olduğunu söylemiştir.³⁹

2.1.3.2. Firdevs: Batı dillerinde *paradise* olarak geçen Zentçe asıllı firdevs kelimesi aynı şekilde Arapçada yerini alarak cennet kelimesine müteradif olmuştur. Sözlükte

³³ Bilmen, *Mülehhas İlmi Tevhid*, 81.

³⁴ Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâiha*, thk. Fuâd Ali Mansûr, 1. bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 1/319.

³⁵ İbn Manzûr, "ed-dâru", 4/298.

³⁶ İbn Manzûr, "selime", 12/289.

³⁷ El-Kâdî Abdunnebî b. Abdurrasûl el-Ahmed Negrî, "Dâru's-selâm", *Düsturü'l-Ulemâ: Câmiu'l-Ulûm fi İstilâhâti'l-Fünûn* (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2000 1421), 2/69.

³⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 1/238.

³⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hâdi'l-ervâh ilâ bilâdi'l-efrâh*, thk. Zâid b. Ahmed en-Neşîrî, 4. bs (Riyaz/Beyrut: Dâru 'Atâ'âtu'l-İlm - Dâru İbn Hazm, 1440), 1/194.

bostan ve bereketli vadi olarak geçen firdevs⁴⁰ terim olarak cennetin tamamını veya bir bölümünü ifade etmektedir.⁴¹

2.1.3.3. Adn: Sözlükte ikame etme, bir mekânda istikrar ve sebat etme manasındadır.⁴² Terim olarak huzur ve sükûn içinde ebediyen kalınacak cennet manasındadır.⁴³ Yine *Cennetü adn* kavramı cennetin ortasını ifade ettiği söylenmiştir.⁴⁴ Müstakil bir cennet olduğu iddia edilmişse de cennetin tamamının adı olması daha muhtemeldir.⁴⁵

2.1.3.4. Huld: Sözlükte süreklilik anlamındaki bu kelime terim olarak içinde ebediyen kalınacak cennet manasındadır.⁴⁶ *Cennetü'l-huld* terkihi içinde kullanılan bu kavramın müstakil bir isimden ziyade sıfat olabileceği düşünülmektedir.⁴⁷ Aynı düşünce barınılacak yer anlamında kullanılan *cennetü'l-me'va* kavramı içinde söylenmiştir. Fakat Cevziyye, bu kavramı müstakil bir cennete ait olarak değerlendirmiştir.⁴⁸

2.1.3.5. Dâru'l-mukâme: Mukâme, sözlükte ikame etme ve bir yere yerleşme manalarına gelmektedir.⁴⁹ Terim olarak içinden ebediyen ayrılmadan ikamet edilecek cennet yurdu anlamındadır.⁵⁰

2.1.3.6. Cennetü Naîm: Naîm sözlükte bolluk, rahatlık ve zenginlik anlamındadır.⁵¹ Terkip anlamıyla nimetler cenneti demektir. Zira cennette yenilen, içilen, giyilen

---

⁴⁰ İbn Manzûr, “firdevs”, 6/163.

⁴¹ Topaloğlu – Çelebi, “firdevs”, 61.

⁴² Fîrûzâbâdî, “adene”, 1214; İsfahânî, “adn”, 553.

⁴³ Topaloğlu – Çelebi, “adn”, 15.

⁴⁴ Zebîdî, “adn”, 35/381.

⁴⁵ Cevziyye, *Hâdi'l-ervâh*, 1/198.

⁴⁶ İbn Manzûr, “huld”, 3/164; Ömer, “cennet”, 1/407.

⁴⁷ Louis Gardet, “Djanna”, ed. Bernard Lewis, Charles Pellat ve Joseph Schacht, *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: E.J. Brill, 1991), 2/451.

⁴⁸ Cevziyye, *Hâdi'l-ervâh*, 1/198.

⁴⁹ Zebîdî, “el-mûkâmetu”, 33/311.

⁵⁰ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, 1. bs (Beirut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1415), 11/372.

⁵¹ İbn Manzûr, “naîme”, 12/579.

çeşitli ikramlar, hoş kokular, ferah manzaralar, geniş meskenler, zâhirî ve bâtinî bütün nimetler mevcuttur.⁵²

2.1.3.7. Makâmu'l-emîn: Müminler, ebedî ikametgâh olan bu nimet yurdunda kendilerine verilen ihsan ve ikramların tükenmesinden, oradan çıkarılmaktan veya ölererek tüm bu lütuflardan mahrum olmaktan emin oldukları için cennete *makâmu'l-emîn* ismi verilmiştir.⁵³

Ayrıca Kur'an'da geçen *gurfe*, *hüsnâ*, *hayevân*, *illiyûn* ve *makâm-ı sıdk* gibi isimlerle cennet kastedilmiştir. Arz ettiğimiz kavramların çokluğu ve çeşitliliği cennete hamledilen anlam kapasitesinin genişliğini göstermektedir. Fakat nihai olarak bu kavramların tamamı anlamda birlikten ibarettir. Yani tüm bu ıstilahî tanımlarda müşterek mana, cennetin iyi insanlara mahsus içinde ebedî kalacakları bir mükâfat yurdu oluşudur. Metafizik bir alem olan bu yerin mahiyeti ise dinî inanışlara göre çeşitlilik göstermektedir. Bu sebeple cennetin ıstilahî manasıyla beraber ilkel ve göksel dinlerin cennet tasavvurunu bilmek cennetin mahiyetini bilmemize yardımcı olacaktır.

2.2. Diğer Dinlerde Cennet

Sosyal bir olgu olarak din, insanın varoluşuyla birlikte zuhur etmiştir. İnsan gördüğü ve göremediklerini din vasıtasıyla anlamlandırmaya çalışmıştır. Özellikle ölüm ve sonrası hayata dair soru ve sorunlarına din ile cevap aramıştır. Bu anlamlandırma ve arayışta kaynak olarak ilahi dinlere mensup olanlar olduğu gibi beşerî dinlere tabi olanlarda olmuştur. Fakat her iki dinin mensupları bedeninin ölmesiyle hayatın bir şekilde devam ettiğine inanmıştır. Ahiret hayatı olarak isimlendirilen ve dünya hayatından sonra başlayarak sonsuza dek sürecek olan ölüm ötesindeki hayatın nerede yaşanılacağını bildirmek dinlerin en önemli fonksiyonlarından biri olmuştur. Bu bölümde mitolojik kültürlerde, ilâhî ve beşerî dinlerde iyi insanların ahirette mükâfat olarak karşılaşılabilecekleri ve karşılanacakları cennet düşüncesine dair mülâhazaları arz edeceğiz.

---

⁵² Cevziyye, *Hâdi'l-ervâh*, 1/202.

⁵³ Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Busrî ed-Dımaşkî İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. M. Hüseyin Şemseddîn, 1. bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419), 7/240.

2.2.1. İlkel Din ve Mitolojilerde Cennet

2.2.1.1. Sümerler'de Cennet

Cennete dair bilinen en eski yazıt Sümerlere aittir. Bu şiirsel yazıtta cennet *Dilmun* ismiyle ifade edilmiştir. Hastalık, yaşlılık, ölüm ve yasın olmadığı bu yerde kimseye zarar gelmeyeceği, buranın sonsuz bir mutluluk diyarı olacağı betimlenmiştir. Buraya tüm bu özelliklerinden dolayı *yaşayanlar ülkesi* denmiştir. Fakat burası ölümlüler için değil, sadece ölümsüz tanrılar için olduğuna inanılmaktadır.⁵⁴

2.2.1.2. Eski Mısırlılarda Cennet

Eski Mısır mitolojisinin tüm dönemlerinde ötedünya ve cennet inancının olduğu görülmektedir. Hatta teolojisini bütünüyle bunun üzerine kurduğu söylenebilir. Fakat mitlerinde ötedünya topografisi hayli belirsizdir. Eski Mısır inancına göre cennet, tanrıların kendilerinin doğmalarına neden olduğu yer, doğmalarına neden olduklarının doğduğu yer, gençliklerini tazeleyip yeniledikleri yer olarak ifade edilmiştir.⁵⁵ Buraya ancak kutsallık mertebesine ulaşmış ölümler girebilir. Nerede olduğuna dair farklı görüşler bulunmasına rağmen, tüm dönemlerde gökyüzündeki bir mekânda olduğuna inanılır.⁵⁶ Burada kutsanmış ölümler tanrıların yediklerini yemekte, içtiklerini içmekte ve keyifli bir hayat sürmekteledir. Nebseni Papirüsü'nde Mısırlılar, *Elysia Tarlaları* ismiyle cenneti çok bereketli bir bölge olarak resmetmişlerdir.⁵⁷

2.2.1.3. Antik Yunanlarda Cennet

Sümer ve Mısırlılarda olduğu gibi Antik Yunanlarda cennet inancına sahipti. MÖ 5. yüzyıl sonlarına ait cennet vaat eden *Eleusis gizemleri*, Yunan mitolojisinde cennet inancına dair bilinen en eski kaynaktır.⁵⁸ Antik Yunanlara göre Tanrı Zeus göklere, Poseidon denizlere ve Hades yeraltı dünyasına hakimdir. Yeraltı dünyası dediğimiz bu mekân hâkimi olan Hades'in ismiyle anılmaktaydı. Ölümlü insanlar öldüklerinde

---

⁵⁴ Samuel Noah Kramer, *History Begins at Sumer: Thirty-Nine Firsts in Recorded History* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1981), 142.

⁵⁵ Ernest Alfred Wallis Budge, *Egyptian Ideas of The Future Life*, 3. bs (London: Kegan Paul, Trench, Trübner, 1908), 8.

⁵⁶ A.g.e., 94.

⁵⁷ A.g.e., 160, 175-176.

⁵⁸ Ellen Dupont vd., ed., *The Mythology Book*, 1. bs (Amerika: DK Publishing, 2018), 17.

gittikleri yer olan Hades beş kara nehirle çevrilidir. Styks, yas, unutkanlık, üzüntü, ateş nehrini geçebilenler Hades'e ulaşabilmektedirler. Bunun için Hades'e geçebilmek için ölülerin *Kharon* isimli kayıkçıya para verdiği inandırılır. Bu inancın tezahürü olarak antik Yunanlarda ölü defnedilirken ağzına *Kharon'un obulu* denilen sikke yerleştirilir. Yunanlarda ötedünya Hades'ten ibaret olmayıp aynı zamanda gözden düşmüş kahramanların ve erdemli insanların giderek mutlu yaşadığı cennet adası olan *Elysia Bahçelerine* de inanılmaktadır.⁵⁹

2.2.1.4. Antik Romalılarda Cennet

Antik Roma inancının temellerinde ise öte dünya, ölüler diyarı ve cennet tasavvuru görülmemektedir. Bu konular hakkındaki tüm inançlarını daha sonradan Yunanlardan öğrenmişlerdir. Her ne kadar birebir aynı olmasa da aynı inançları paylaşan Romalılar, Tanrıların sevdiği kulların gideceği *Elysia Bahçeleri*'nin yeraltında değil, Uzak Batı'da *Şanslılar Adası* denilen bölgede olduğuna inanmaktadırlar.⁶⁰

2.2.1.5. Eski Germenlerde Cennet

Eski Germenlerin ise öte dünyaya dair inanışları çağdaşlarınca yetersiz, tutarsız ve tatmin edici olmadığı düşünülmüştür. Snorri Sturluson'un Orta Çağ mitografisi ve Edda ilahilerinde *Valhalla*, *Hel* ve *Ran* diyarı olmak üzere üç farklı ölüler aleminden bahsedilmektedir. Ölen savaşçılar domuz eti ve bal likörüyle mükâfatlandırılacağı cennet olan *Valhalla*, *Ölüler Sarayı* olarak bilinir. Bu sarayın beş yüz kırk kapısı olup her bir kapı sekiz yüz savaşçının rahatlıkla geçebileceği büyüklüktedir. *Gölgeler Krallığı* olarak bilinen *Hel* diyarının cehennem veya cennet oluşu hakkında çeşitli mitler mevcuttur. *Hel*'in bir cehennem değil, sadece bir gölgeler krallığı olduğu gerçeği, onuncu yüzyıldan kalma eski bir pasajla kanıtlanmıştır. *Ran* diyarı ise deniz tanrıçasının suda boğulmuş insanları mükâfatlandıracağı cennettir. Germenlerin bu inanışlara Hristiyan, Kelt, Slav ve yakın mitoloji senkretizminin sonucunda ulaştığı düşünülmektedir.⁶¹

---

⁵⁹ A.g.e., 48-49.

⁶⁰ Otto Seemann, *The Mythology of Greece and Rome*, 1. bs (New York: Harper & Brothers Publishers, 1894), 171-72.

⁶¹ Rudolf Simek, *Religion und Mythologie der Germanen*, 2. bs (Darmstadt: Theiss, 2014), 263-70.

2.2.1.6. İskandinav Mitolojisinde Cennet

İskandinav mitolojisinde öte dünya ve cennet inancı Germenler ile aynı doğrultuda olmakla beraber daha ayrıntılı ve karışık bir mahiyete sahiptir. Ölüler diyarında kahramanlara sunulan ziyafet sofraları ve şöenlere dair anlatılar Germenlerin anlatılarından daha teferruatlı ve mübalağalıdır.⁶² Kozmolojik bir tahayyülün sonucu olarak *Yggdrasil* adını verdikleri mitolojik bir ağaç üzerinden dokuz diyar tasvir etmişlerdir. Cennet ve cehennemde bu ağacın kökündedir.

2.2.1.7. Eski Amerikalılarda Cennet

Eski Amerika yerlilerini oluşturan Aztek ve Mayalılarda ötedünya ve cennet inancına sahiptiler. Ölülerin üç krallıktan birine gideceğine inan Eski Amerikalılara göre yeraltı dünyası denilen *Mictlan* krallığında ruhlar azap görmektedirler. *Tlacon* adı verilen ve hiçbir üzüntünün olmadığı, sevinç ve ikramın olduğu diyar ise yeryüzü cennetidir. Buraya yıldırım çarpmasıyla ölenler, suda boğulanlar, cüzzamlılar vb. kişiler gidecektir. Ölü ruhların gideceği üçüncü krallık olan gökyüzü cennetine ise savaşta öldürülenler, düşmanlarının elinde ölen tutsaklar ve doğumda ölen kadınlar gidecektir. Ayrıca Eski Amerika yerlilerinden Tlaxcala halkı Aztek ve Mayalılardan farklı bir inançta olup, ölen lordların ve şeflerin ruhlarının sislere, bulutlara, güzel tüylü kuşlara ve değerli taşlara dönüştüğüne inanıyordu. Sıradan insanların ruhları ise gelinciklere, kokuşmuş böceklerle ve sürünen hayvanlara dönüşeceğine inanmaktaydılar.⁶³

2.2.1.8. Zerdüştilikte Cennet

Eski İran dini olan Zerdüştilikte ise geniş bir ötedünya inancı bulunmaktadır. Ölümünden sonra ruh, beden etrafında üç gece dolanır. Bu esnada yaşamı boyunca söylediklerini, düşündüklerini ve eylemlerini hatırlayarak yaptıklarına göre kendi kendine bir ıstırap veya tesellide bulunur. Üçüncü geceden sonra şafak vakti her ruh hesaba çekilir, erdem ve kusurları terazide tartılır. Bu yargılamada kimseye lütuf gösterilmez. Hesaplaşmanın nihayetinde iyi düşünce, söz ve eylemler kötülüklerden ağır basarsa,

---

⁶² Mary Elizabeth Litchfield, *The Nine Worlds; Stories From Norse Mythology* (Boston: The Athenæum Press; Ginn & Company, 1890), 2-3, 34-35.

⁶³ Walter Krickeberg, *Mitos Y Leyendas De Los Aztecas, Incas, Mayas Y Muiscas*, 3. bs (México: Fondo de Cultura Económica, 2012), 34-39.

ruh cennetlik olur, kötülük iyiliğe ağır basarsa, o zaman ruh cehennemlik olur. Şayet ikisi tam olarak eşitse, ruh bir ara yere; *Hamestagan*'a ilerler. Cennete gidecek ruhlar mahşerden çıkarken hoş kokulu bir rüzgarla ve insanın daha önce hiç karşılaşmadığı kadar güzel bir bakireyle karşılanır. Bu güzellik karşısında hayrete düşen ruh, onun kim olduğunu sorar. “Ben senin kendi vicdanımın” diye cevap verilir. Eğer mahşerden ayrılan ruh cehennemlikse kötü kokular ve hastalıklı yaşlı bir cadı ile karşılanır. Ruh daha sonra *Çinvat köprüsüne* ilerler. İyi ruhlar için geniş ve geçilmesi kolaydır, kötü ruhlar için dönen ve kılıç gibi keskin bir yoldur. Kötüler köprünün ortasına geldiklerinde köprü döner ve üstündekini cehenneme fırlatır. İyi ruhlar ise köprüden geçerken kutsal Yazata'yı ve karanlığı dağıtan mukaddes ateşi görür ve cennete kabul edilir. Cennette farklı makamlar bulunmaktadır. Herkesin iyiliğince bir makamda, güzel halılar ve minderler arasında büyük bir zevk ve neşe içinde yaşadığına inanılır. Fakat önceki mitolojilerin aksine Zerdüştilikte ruh mükâfat veya ceza mahallinde ebedî kalmaz. Zira sonsuz ceza fikri Tanrı için zalimlik olacağından bu mümkün değildir. Dolayısı ile cennet ve cehennem geçici bir varoluştur ve ruhlar yeniden diriltilecektir. Ayrıca cennetle ilgili birçok bilgi hayattayken öte dünyaya gittiğine inanılan *Ardâvîrâf*'ın eserinden öğrenilmektedir.⁶⁴

2.2.1.9. Kök Tengri İnancında Cennet

Eski Türk Dini olan Kök Tengri inancında da ahiret düşüncesi bulunmaktaydı. İyi insanların öldükten sonra bir kuş olup cennete uçacağına inanılmıştır. Bu sebeple ölen kişiye uçtu, cennete ise uçmak denilmiştir. Eski mezar taşlarına kuş motifinin işlenmesinin de bununla ilgili olduğu düşünülmüştür. Ayrıca cennetin karşıtı ise tamu denilen cehennemdir.⁶⁵

2.2.1.10. Uzak Doğu Dinlerinde Cennet

Hinduizm dininde en yaygın inanın, yeraltı dünyası kralı Yama'nın ruhları yargılanmasından sonra iyi olanların güneş ışıklarını takip ederek cennete yükseleceğidir. Nefsanî tüm arzuların bulunduğu cennetin fiziksel olarak ya

⁶⁴ John R. Hinnells, *Persian Mythology*, 3. bs (Londra: Chancellor Press, 1997), 64-65.

⁶⁵ Saadettin Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 2. bs (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011), 92, 99.

gökyüzünde ya da Meru dağlarının zirvesinde olduğuna inanılmaktadır.⁶⁶ Hinduizm'e karşı gelişen Budizm'de ise cennet inancı olmakla birlikte dinin temel doktrinlerinde yer almaz. Çünkü cennet nihai bir hedef olmayıp asıl ulaşılması gereken *Nirvana*'dır. Zira göksel alem olan cennet kişisel arzuların ötesine geçmeye hazır olmayanlara hitap eden bir teselli yeridir. Fakat Nirvana kişilik esaretinden kurtulmaktır. Ruh cennette asırlarca yaşayabilmektedir, fakat cennet geçici bir mekân olduğu için nihayeti kaçınılmazdır ve kişi Nirvana'ya ulaşması için yolculuğuna devam etmesi gerekmektedir. Bu inancın tek istisnası Çin ve Japon Budizm'inin popüler bir formu olan *Pure Land* (Saf Topraklar) mezhebinde görülmektedir. İnsanlar dinî çabalarının bir mükâfatı olarak cenneti hak edeceklerdir, kötüler ise cennette yaşamayı hak etmeyerek cezalandırılmış olurlar.⁶⁷

Jainizm dininde ise *Karma* kanunu gereği kasıtlı olarak iyi eylemlerde bulunan ruhlar cennete ve iyi insanların bedenlerine, kötü eylemlerde bulunan ruhlar ise cehenneme ve hayvan bedenlerine geçeceğine inanılmaktadır.⁶⁸

2.2.2. İlâhî Dinlerde Cennet

Kaynağı ilahi vahye dayanan dinlerde tevhit ve nübüvvet gibi değişmez ilkeler olarak yer alan itikadî prensiplerden biri de ahiret inancıdır. Bu başlık altında aslı bakımından ilâhî olup fakat mensuplarınca tahrif edilmiş olan Yahudilik ve Hristiyanlık dinlerinde ahiret inancı ekseninde yer alan cennet algısını arz edeceğiz.

2.2.2.1. Yahudilik'te Cennet

Yahudilikte bilinen ve en çok yorumlanan konulardan biri olan cennet aynı zamanda en karmaşık meselelerden biridir. Yüzeysel bağlamda sorunsuz bir cennet mefhumu varken daha derin anlamı, mahiyeti, keyfiyeti ve kemmiyeti çözülemeyen sorular ortaya çıkmaktadır.

---

⁶⁶ Louis Renou, *The Nature of Hinduism*, 2. bs (New York: Walker, 1963), 63.

⁶⁷ "Paradise", *Encyclopedia of World Religions: Judaism, Christianity, Islam, Buddhism, Zen, Hinduism, Prehistoric & Primitive Religions* (London: Phoebus Publishing Company, 1975), 175.

⁶⁸ Geoffrey Parrinder, *World Religions: From Ancient History to the Present*, 2. bs (New York: Facts On File Publications, 1971), 245.

Eski Ahit'te yüzeysel cennet anlatıları insanın yaratılışı ile başlamaktadır. Tanrı, yeri ve göğü var ettikten sonra Âdem'i topraktan yaratarak ona ruh üflemiştir. Âdemi, meyve ağaçlarıyla donatılmış Doğu'daki *Aden* denilen cennete yerleştirmiştir. Tanrı yine topraktan kuşları ve diğer hayvanları yaratmış ve isimlerini Âdem'e öğretmiştir. Tanrı daha sonra Âdem'in kaburga kemiğinden kendisine eş olacak Havva isminde bir kadın yaratmıştır. Cennette yaşayan bu çifte her ağaçtan meyve yemesi mübah iken *bilgi/hayat ağacından* yemeleri yasaklanmıştır. Cennete yaşayan kurnaz yılan iyi ve kötüyü bilmenin ancak hayat ağacından yemekle mümkün olacağını söyleyerek Havva'yı, Havva ise Âdem'i kandırarak bu ağaçtan yemiş ve çıplak bir surette cennetten kovulmuşlardır. Bu olay sonrası Tanrı, *Cherubim* ve *Alevli Kılıç* ile cennetin kapılarını koruma altına almıştır.⁶⁹ Tüm bu yüzeysel anlatılar spesifik soruları beraberinde getirmiştir. Başlıca Aden'in konumu, bilgi ağacının mahiyeti, iyi ve kötüyü bilmenin ne demek olduğu, bu bilginin kimlerde bulunabileceği, cennetten çıkarılmakla insan rasyonalitesinin uygarlaştırılmasının imkânı ve yılanın neyi temsil ettiği ile alakalı yüzyıllar boyunca çeşitli teoriler ortaya atılmış, ancak hiçbiri genel kabul görmemiştir.⁷⁰

Talmudcular ve Kabalistler ise iki cennetin olduğunu savunmuşlardır. Bunlardan biri bol ve bereketli bitki örtüsüne sahip karasal cennettir; “*Önlerini ateş kavuruyor, Artları alev alev. Önlerinde Aden bahçesi gibi uzanan topraklar. Artlarında ıssız çöllere dönüyor. Hiçbir şey onlardan kurtulamıyor.*”⁷¹ Diğer ise erdemli ve ölümsüz ruhların meskeni olan göksel cennettir. Bu ikisi aşağı ve yüksek *Gan Eden* olarak bilinir.⁷² Gan Eden bazen gelecek dünya anlamında *Olam Ha-Ba* terimi ile, bazen de Musa b. Nahman (ö.1270) tarafından kullanımı daha uygun olunacağı düşünülen ruhların dünyası anlamındaki *Olam Haneshamot* terimiyle ifade edilmiştir.⁷³

---

⁶⁹ *Kutsal Kitap*, İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2020, Yaratılış 1/1-24.

⁷⁰ Jeffery Howard Tigay ve Bernard J. Bamberger, “Paradise”, *Encyclopaedia Judaica* (Detroit: Keter Publishing House, 2007), 15/623-626.

⁷¹ Yoel 2/3.

⁷² Emil G. Hirsch vd., “Garden of Eden”, *The Jewish Encyclopedia* (Ktav Publishing House, 1901), 5/38.

⁷³ George A. Barton, Judah David Eisenstein ve Mary W. Montgomery, “Paradise”, *The Jewish Encyclopedia* (Ktav Publishing House, 1901), 9/516.

Rabbânî literatürde cennetin sekiz yüz bin yıl büyüklüğünde olduğu söylenmiştir. Erdemli ruhlar için beş katı bulunan cennetin ilk katı sedir ağacından inşa edilmiştir ve tavanı şeffaf kristallerdendir. Burası gönülden ve sadakatle Yahudiliğe bağlanan kişiler içindir. İkinci kat ise yine sedir ağacından inşa edilmiştir. Tavanı saf gümüşten olan bu makam tövbekarların cennetidir. Üçüncü kat ise gümüş ve altından inşa edilmiştir. İncilerle süslenen, çok geniş ve hoş kokulu olan bu cennetin ortasında beş yüz yıl yüksekliğinde olan *Hayat Ağacı* bulunmaktadır. Gölgesinin altında İbrahim, İshak, Yakup, Musa, Harun, Mısır'dan göç eden Yahudiler ve çölde ölen Yahudi kabileler oturur. Ayrıca Davut, Süleyman ve Şilav taç giymiş halde bu cennettedir. Dördüncü kat zeytin ağacından yapılmıştır ve dinleri uğruna acı çekenlerin mükâfatlandırılacağı yerdir. Beşinci kat ise altın, gümüş ve değerli taşlardan yapılmış, etrafı mür ve aloe bitkileriyle çevrilmiştir. Kıyısında güzel koku ve tütsü veren çalıların dikili olduğu *Gihon Irmağı* bu cennetin önünden akmaktadır. Ayrıca Mesih burada yaşamaktadır.⁷⁴

Joshua b. Levi ise cennetin iki kapısının olduğunu ve yüzleri parlayan altı yüz bin meleğin orada hazır bulunduğunu söylemiştir. Melekler cennetlik biri kapıya geldiğinde onu kefeninden çıkarıp başına altın ve inciden yapılmış bir taç takıp şeref giysileri ile süslerler. Kendisine hazırlanan yemekleri keyifle yemeğe davet edilir. Yine cennette her iyi insanın iyiliğine yakışır bir gölgelik bulunmaktadır. Her gölgelikte süt, şarap, bal ve bitki özünden oluşan ırmaklar, muhteşem asmalar, enfes narlar ve ziyafet masaları vardır. Melekler cennete gelenlere yaratılışın altı gününden beri korunmuş üzüm şarabı ikram ederler. Bu şarabı içen en çirkin cennetlik bile Yusuf gibi güzelleşir. Ayrıca cennetlik olan her kişi kendi yaşına ve durumuna göre cennette eğlenir.⁷⁵

Apokaliptik literatürde öldükten sonra doğruların ödüllendirileceği cennete, kötülerin ise cezalandırılacağı cehenneme gideceğine inanılmaktadır. Her İsraili için cennet olan *Gan Eden*'de hem de cehennem olan *Gehinnom*'da bir yer ayrılmıştır. Yeniden diriliş ve son yargıdan sonra herkes dünyada yaptıklarına göre kendisine ayrılan bu yerlerden birine gidecektir.⁷⁶

---

⁷⁴ A.g.e., 9/516.

⁷⁵ A.g.e., 9/517.

⁷⁶ Tigay ve Bamberger, "Paradise", 15/628.

Musa b. Meymûn (ö. 601/1204) çağının Hahamlarının büyük tepkisine rağmen tüm bu anlatıları reddederek Gan Eden'in dünyevi olduğunu ve milenyumda keşfedileceğini savunmuştur.⁷⁷ Yine orta çağ filozoflarınca cennet ve cehennem mecazi olarak açıklanmıştır. Cennet, Tanrı'yla bir araya gelmenin sevinci, cehennem ise sonsuz yaşamdan mahrum kalmak olarak yorumlanmıştır. Modern Yahudi öğretisinde ise cennet ve cehennemin fiziksel varlığı dogmatik olarak bağlayıcı olmadığı için kabul edilmemiştir. Bu savdan hareketle Ortodoksluk düşüncede dahi cennet inancı kabule zorlanılmamıştır. Ayrıca Moses Mendelssohn (ö.1786) cehennem fikrinin Tanrı'nın merhametiyle bağdaşmadığını savunarak kesin bir dille reddetmiştir.⁷⁸

Tüm bu atıflarla ahiret ve cennetle ilgili Yahudi öğretisinin sistematik bir hale gelemediği ve Rabbânî literatürdeki çeşitli ifadelerin ise tutarlı bir bütün halinde olmadığı görülmektedir. Bu sebeple Yahudilerin cennet algısına dair verdiğimiz malumat ve mülahazaların kifayet edeceğini düşünmekteyiz.

2.2.2.2. Hristiyanlık'ta Cennet

Hristiyanların cennet algısı ise hem evrende yer alan fiziksel bir mekânı hem de Tanrı'nın ikamet ettiği yeri tanımlamaktadır. Kutsal Kitapta bu mekân tanımlanırken cennet kelimesi gök kubbe ve gökyüzü ile eş anlamlı olarak kullanmıştır. Fiziksel bir mekân olarak betimlenen cennet, yeryüzünün üzerinde bulunan ve yeryüzünü kaplayan gölgelik olarak tarif edilen gök kubbedir. Tanrının gök kubbe pencerelerinden yeryüzüne bereket yağdırdığı; yağmur, kar, dolu ve gök gürültüsünün gökten geldiğine dair ayetler mevcuttur. Gök kubbe bereket kaynağı olduğu gibi işaretler yeridir. Tanrı'nın Nuh'la yaptığı anlaşmanın bir nişanesi olarak gökkuşağı gök kubbeye yerleştirilmiştir. Gökteki yıldızlar ve gök olayları Tanrı'nın gücünü gösteren nişanelerdir. Aynı zamanda gök olaylarının eskatolojik yargının habercisi olduğuna dair Kutsal Kitap'ta deliller bulunmaktadır. Yine Yeni Ahit'te Tanrı, yaratılmış düzenden aşkın olduğu için gökte ikamet ettiği vurgulanmıştır. Ancak göğün uçsuz bucaksız genişliği bile Tanrı'yı içine alacak kadar büyük olmadığına inanılmaktadır. Yine Tanrı'nın gökyüzündeki tahtında göklerin ve yerin kralı olarak hüküm sürmekte ve yarattıklarını gözetlemekte olduğuna inanılmaktadır. Tanrı'nın meskeni olan gökyüzü aynı zamanda kurtuluşun kaynağı ve yeridir. Zira İsrailileri

⁷⁷ Barton, Eisenstein ve Montgomery, "The Jewish Encyclopedia", 9/517.

⁷⁸ Tigay ve Bamberger, "Paradise", 15/629.

çölde doyuran ekmek gökten gelmiş, Tanrı'nın insanlara gönderdiği bereketler gökten yağmış, İlyas bir kasırga içinde göğe yükselmiştir ve imanlılar edebi mükafat olarak birçok odası bulunan gökyüzündeki cennete gireceklerdir.⁷⁹

Erken dönem Hristiyan yazarlar ise fiziksel olarak cennetin yeryüzünde olduğunu düşünmüş ve bu cennetin nerede olduğuna dair birçok teori sunmuşlardır. Özellikle cenneti çevreleyen *Dicle, Fırat, Pison* ve *Gihon* olarak adlandırılan dört nehrin izini sürerek arayışlarda bulunmuşlardır. Bu nehirlerin ilk ikisi Mezopotamya'nın büyük nehirleri olarak kolayca tanımlanabilse de diğer iki nehrin belirsizliği cennetin bulunuşunu imkânsız kılmıştır. Buna rağmen bazı Hristiyan bilginleri cennetin Moğolistan, Hindistan ve hatta Etiyopya'da olabileceğini öne sürmüşlerdir. Bazıları ise Türkiye'nin doğusunu tercih etmiştir. Son dönemlerde ise Basra Körfezi'nin 125 mil kuzeyindeki antik Sümer bölgesi olduğuna dair fikirler serdedilmiştir. Tüm bu arayışlarda Hristiyan geleneği cennetin kesin coğrafyasını hiçbir zaman birincil öneme sahip olarak görmemiştir. Onlara göre cennetten söz etmek, belirli bir fiziksel mekâna dönüşün özlemine çekmek değil, belirli bir ruhsal durumun yeniden tesis edilmesini arzulamak olduğunu düşünmüşlerdir.⁸⁰ Bundan dolayı Hristiyanlara asıl ikametgahlarının cennet olduğu ve bu dünyadaki ızdırapların orada son bulacağını düşünmeleri teşvik edilmiştir. Bu tahayyül ile sevgi dolu bir dünya hedeflenmiştir. Fakat Marksistler cennet tahayyülünü dünyanın acımasız gerçekleriyle yüzleşmekten bir kaçış olarak değerlendirerek eleştirmişlerdir.⁸¹

Hristiyan düşüncede çokça eleştirilen bir husus ise Mesih'in tekrar yeryüzüne dönüşünün gayesidir. Bu dönüşte Mesih yeryüzünde cennet krallığını mı kuracaktır yoksa kendisine tabi olanları cennete mi yükselteceği tartışılmıştır. John F. Walvoord (ö. 2002) Mesih'in "*Eğer gider ve sizin için bir yer hazırlarsam geri dönüp sizi yanıma alacağım. Öyle ki siz de benim olduğum yerde olabilesiniz*"⁸² sözünden hareketle cennete doğru bir yükseliş fikrinin cennet krallığının kurulmasından daha makul

---

⁷⁹ Mitchell G. Reddish, "Heaven", ed. David Noel Freedman, *The Anchor Bible Dictionary* (New York: Doubleday, 1992), 3/90.

⁸⁰ Alister E. McGrath, *A Brief History of Heaven*, 1. bs (Malden: Blackwell Publishing, 2003), 41-42.

⁸¹ D. L. Okholm, "Heaven and Hell", ed. David J. Atkinson ve David. F. Field, *New Dictionary of Christian Ethics and Pastoral Theology* (Downers Grove: InterVarsity Press, 1995), 492.

⁸² Yuhanna 14/3.

olduğunu savunmuştur. Zira dünyada bir cennet krallığı varken Mesih'in içindekileri cennete yükseltmesi pek makul değildir.⁸³

Hristiyan teolojisinde önemli bir husus ise cennette Tanrı'yı yüz yüze görmenin mümkün oluşudur. Tanrının yüzünü görmek, Tanrıyla ayrıcalıklı ve yakın bir ilişkiye sahip olmaktır ki O'nu imgeler ve gölgeler aracılığıyla değil birebir gerçekte olduğu gibi görmektir. Bunun ise ancak cennette mümkün olabileceği düşünülmüştür.⁸⁴ Buna delil olarak şu ayet getirilmektedir: “*Bundan sonra yeni bir gökle yeni bir yeryüzü gördüm. Çünkü önceki gökle yeryüzü ortadan kalkmıştı. Deniz de yoktu artık. Kutsal kentin, Tanrı'nın yanından indiğini gördüm. Güveyi için hazırlanmış süslü bir gelin gibiydi. Tahttan yükselen gür bir sesin şöyle dediğini işittim: “İşte, Tanrı'nın konutu insanların arasındadır. Tanrı onların arasında yaşayacak. Onlar O'nun halkı olacaklar, Tanrı'nın kendisi de onların arasında bulunacak. Onların gözlerinden bütün yaşları silecek. Artık ölüm olmayacak. Artık ne yas, ne ağlayış, ne de ıstırap olacak. Çünkü önceki düzen ortadan kalktı.”*”⁸⁵

Tanrı'yı görmenin mümkün olduğu bu cennete nail olabilmek için dini ritüellerin, ayinlerin ve ibadetlerin yapılması gerekmektedir. Çünkü ilahî ayin ne zaman yeryüzünde icra edilse, cennet ile yeryüzü arasındaki sınırlar ortadan kalkar ve faniler melekler tarafından yapılmakta olan göksel ayine manen iştirak etmiş olurlar. Ayrıca Hristiyan kültürde ibadet ve cennet arasındaki ilişki genellikle müzikle güçlendirilir. Hatta gotik kiliselerde nasıl ki cennetin ferahlığı hissi somutlaştırılmaya çalışılıyorsa müzikte aynı şekilde ibadet edenlerin ruhlarında canlandırmalarına olanak sağlamaktadır. Bu minvalde Giovanni Pierluigi da Palestrina'nın (ö. 1594) *Assumpta est Maria* ve *Missa Assumpta est Maria* motetleri ile Sergei Rachmaninoff'un (ö. 1943) *Vespers*'i Hristiyan dünyasında takdir edilmiş ve ayinlerde çokça kullanılmıştır.⁸⁶

Hristiyan kültürde cennete dair Dante Alighieri'nin (ö. 1321) *İlahî Komedya* adlı manzum eserinde etraflıca bilgi verilmiştir. Bir ahiret yolculuğunu hikâye eden eserde cehennem, araf ve cennet tasvir edilmiştir. Eser Hristiyanlarca Kitâb-ı Mukaddes'ten sonra en çok okunan kitap haline gelmiştir. İlerleyen satırlarda bu eserin Tasavvuf literatüründen ilhamla veya intihalle yazılmış olabileceğine dair kritiğe yer vereceğiz.

---

⁸³ John F. Walvoord, *The Rapture Question*, 19. bs (Grand Rapids: Zondervan, 1979), 70-72.

⁸⁴ McGrath, *A Brief History of Heaven*, 181.

⁸⁵ Vahiy 21/1-4.

⁸⁶ McGrath, *A Brief History of Heaven*, 167-68.

Hristiyanların cennet algısına dair verdiğimiz bu bilgilerin kifayet edeceğini düşünmekteyiz. Ayrıca Yahudi kutsal metinlerinin Hristiyanlarca kutsal kabul edilmesinden dolayı Hristiyan eskatolojisi ile Yahudi ahiret inancı örtüşmektedir. Hatta Yahudi ve Hristiyanların siyasi ve ideolojik mahiyette olan *cennetin krallığı* fikrinde ve *kayıp cennet* arayışında birlikte hareket ettikleri görülmektedir. Şöyle ki; Musa b. Meymûn cennetin dünyevi olduğunu ve milenyumda keşfedileceğini savunması radikal Yahudileri ve Hristiyanları her asırda örgütlemiştir.⁸⁷ Hatta Milenyum çağında İsa Mesih'in önderliğinde seçkin halk olan Yahudi ve Hristiyanlar kötülerle savaşarak kötülerin önderi olan Deccalı mağlup edeceğine inanılmaktadır. Bu savaşın nihayetinde Kudüs başkent edilecek ve Kudüs ile özdeşleşen yeryüzü cennete dönüşecektir. Fakat bunun için Kudüs dışındaki bütün şehirler Babil ile özdeş olduğundan yıkılması gerekmektedir.⁸⁸ Bu radikal görüş zamanla farklı görüşleri de beraberinde getirmiştir. John Milton (1608/1674) monarşik düzene karşı çıkararak beşerî bir uyanış sağlayabilmek amacıyla Yahudi-Hristiyan anlayışından esinlenerek *Kayıp Cennet (Paradise Lost)* eserini kaleme almıştır. Cennet ile yaşadığı dönemi kıyas eden düşünür, Tanrı'nın insanlara cennette bahşettiği özgürlüğün dünyada da verilmesi gerektiğini savunur. Kralların gücünü ve yetkisini Tanrı'dan aldığını iddia ederek zorbalık yapmasını eleştirir. Cennet'teki yönetim biçiminin tüm yetkiyi tek elde toplayan monarşi olmadığını, bireylerin yeteneklerini ve liyakatini dikkate alan meritokrasi olduğunu iddia eder.⁸⁹

Tüm bu bilgilerden sonra ilahî dinlerin sonuncusu ve tamamlayıcı olan İslâm'ın cennet algısını temel kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve Hadislerle arz etmeye çalışacağız.

---

⁸⁷ Tigay ve Bamberger, "Paradise", 15/628.

⁸⁸ Mustafa Alici, "Üç Kudüs: Kudüs'e Siyonist, Evanjelik ve Reel-Politik Yaklaşımlar", *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 6, sy. 15 (08 Mayıs 2018): 47, 51.

⁸⁹ John Milton, *Milton's Paradise Lost* (Chicago: Charles C. Thompson, 1900), 65, 294.

2.3. Kur'ân-ı Kerim'de Cennet

Bu başlık altında İslâm inancının temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim ekseninde cennet algısını arz etmeye çalışacağız.

2.3.1. Kur'ân-ı Kerim'de Cennet Kavramı

Kur'ân-ı Kerim'de cennet kelimesi şekil itibariyle incelendiğinde 147 yerde geçtiği görülmektedir.⁹⁰ Bu kelimeler kemiyet olarak müfred (tekil), tesniye (ikil) ve cemi (çoğul) formlarında kullanılmıştır. er-Rahmân süresinin 46. ve 62. ayetlerinde ahiretteki saadet yurdunun kastedildiği cennet lafzı tesniye formunda kullanımının şekil açısından mı yoksa mana açısından mı oluşu tartışılmıştır. Şarkiyatçı Theodor Nöldeke (ö. 1930), tesniye halindeki cennet lafzının anlamı bozulmasına rağmen kafiye hatırına tesniye kullanıldığını iddia etmiştir.⁹¹ Fakat âlimlerimiz bu tür yaklaşımları zayıf ve gereksiz bir yorum olarak nitelendirerek tesniye kullanımının mana itibariyle olacağını değerlendirmiştir.⁹²

Cennet kelimesi keyfiyet açısından ise yalın, terkip, harf-i cere mecrûr, ism-i işârete muşârun ileyh, te'kid edatı, sifata mevsuf, marife ve nekra halindedir. Vahyin ilk dönemlerinde ahiretteki saadet yurdunu ifade eden cennet kelimesi nekra olarak kullanılmıştır. Bu dönemde istisnai bir örnek “*Cennet yaklaştırıldığı zaman*”⁹³ ayetindedir. Burada cennet kelimesinin marife oluşu suresinin ilk ayetlerinde kıyameti konu edinmesinden sonra malum karşılık yeri olarak saadet yurdu kastedildiği içindir.⁹⁴

⁹⁰ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfazi'l-Kur'âni'l-Kerim bi-hâşiyeti'l-mushafü's-şerif*, 2. bs (Kahire: Dârü'l-Hadis, 1408), 229-32.

⁹¹ Theodor Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, ed. Friedrich Schwally, 2. bs (Leipzig: Dieterich, 1909), 1/40.

⁹² Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Temâm İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, 1. bs (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 5/233.

⁹³ et-Tekvîr 81/13.

⁹⁴ Thomas J. O'shaughnessy., Çev. Ömer Kara, “Kur'ân Cenneti”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* C. 3, S. 3 (2000): 398.

Kur'an-ı Kerim'de cennet kelimesi hem lügat hem terim anlamıyla kullanılmıştır. Lügat manasına istinaden bağ, bahçe ve bostan ifade edilmiş.⁹⁵ İstilahî manasına istinaden ise müminlerin içinde ebedi kalacağı ahiret yurdu kastedilmiştir.⁹⁶ Anlaşılacağı üzere cennet kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de iki farklı anlamda kullanılmıştır. Fakat Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın yeryüzüne indirilmeden önceki iskân mekânı olarak Kur'ân-ı Kerim'de anlatılan cennetin hangi manada kullanıldığı ihtilaflıdır. İslâm alimleri bu anlatıdaki cennet kelimesinin dünyaya ait bir bahçe veya ahiretteki saadet yurdu anlamında olabileceği hakkında fikirler serdetmiştir. Mu'tezile âlimlerden Ebü'l-Kasım el-Belhî (ö. 319/931) ve Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934) bu cennetin yeryüzünde, Cübbâi (ö. 303/916) ise yedinci kat semada olduğunu iddia etmiştir. Eş'arî âlimlerin çoğuna göre sevap diyarı olan cennettir. Bir diğer görüşte ise her iki yerin olabileceği mümkündür. Zira bu hususta deliller kesinlik ifade etmediği gibi birbiriyle de terstir. Dolayısı ile bu hususta konuşulmamasının daha münasip olacağı savunulmuştur.⁹⁷ Netice olarak bu mekân hem lügat hem ıstilahî manasıyla değerlendirilmiştir. İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İbn Kayyim (ö. 751/1350), Abdülkerim Yûnus el-Hatîb (ö. 1406/1985) ve bazı alimler bu mekânı *Âdem Cenneti* şeklinde ifade ederek terimleştirmiştir.⁹⁸

Kur'an-ı Kerim'de bazı ayetlerde cennet kelimesi açıkça zikredilmeyip yerine bazı kelimeler kullanıldığı görmekteyiz. Örneğin bazı ayetlerde geçen *rahmet* kelimesi ile cennet ve cennette Allah'ın kullarına göstereceği rahmeti kastedilmiştir.⁹⁹

⁹⁵ el-Bakara 2/265, el-En'am 6/141, Kâf 50/9.

⁹⁶ Yûnus 10/9, el-Hicr 15/45, Meryem 19/63, el-Fecr 89/27-30.

⁹⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 3/452.

⁹⁸ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *en-Nübüvvât*, 1. bs (Riyaz: Edvâu's-Selef, 1420), 1/92, 2/704-706; Cevziyye, *Hâdi'l-ervâh*, 1/51, 1/57, 1/64, 1/73, 1/80-86; Abdülkerim Yûnus el-Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'anî li'l-Kur'an* (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1970), 1/74-76, 8/834-835.

⁹⁹ Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Sellâm, et-Tesârîf: *Tefsîrü'l-Kur'ân mimme'stebehet esmâ'ühû ve tasarrafet me'ânih* (Tunus: eş-Şeriketü't-Tunisiyye, 1979), 134-35; Ayetler için bk. Âl-i İmrân 3/107, en-Nisâ 4/176, ez-Zümer 39/75.

İyi, güzel ve en güzel manasına gelen *hüsnâ* kelimesi ile bazı ayetlerde cennet ve cennetin güzelliği vurgulanmıştır.¹⁰⁰

“...Onlar için şüphe yok ki, güzel bir mükâfat vardır.”¹⁰¹ ayetinde olduğu gibi Kur'an-ı Kerim’de bazı yerlerde geçen *hasene* ifadesi cennet ve cennette karşılaşılabilecek iyilik olarak tefsir edilmiştir.¹⁰² Yine “...sizi değerli bir yere koyarız.”¹⁰³ ayetinde olduğu gibi *kerîm* kelimesi ile cennet ve cennetteki ikramlar kastedilmiştir.¹⁰⁴ Bu kelimeler gibi *ahiret* kelimesi de bazen cennete isim olarak kullanılmıştır.¹⁰⁵ “*Ahiret, Rabbinin katında O'na karşı gelmekten sakınanlar içindir.*”¹⁰⁶ ayetinde bu husus açıkça görülmektedir.

Kur'an-ı Kerim’de cennet kelimesiyle birlikte kullanılan bazı terkipler vardır ki adeta cennet kelimesine mürekkep olmuştur. Bunlar arasında en çok kullanılan *Allah’ın va’di* ve *naîm* kelimeleridir. *Cezâ, nüzûl, rızık, ukbâ, sevâb* kelimeleri ise mükafat anlamında cennetle beraber 33 yerde kullanılmıştır. Yine başarı, kurtuluş ve zafer yeri anlamındaki *fevz* kökü 22 ayette cennetle beraber kullanılmıştır.¹⁰⁷ Tüm bu kullanımlardaki gaye cennet tasvirinin zihinlerde rahatça oluşmasına yönelik olduğu açıktır. Bu sebeple konumuza Kur'an-ı Kerim’in cennet tasviri ile devam edeceğiz.

2.3.2. Kur'an-ı Kerim’de Cennet Tasviri

Kur'an-ı Kerim’de cennet tasviri ikram ve ihsan olunan nimetler çerçevesinde anlatılmaktadır. Bu nimetlerin genel tablosu şöyledir;

---

¹⁰⁰ İbn Manzûr, “hüsnâ”, 13/115-116; Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârîf*, 128; Ayetler için bk. Yûnus 10/26, el-Enbiyâ 21/101, er-Rahmân 55/60.

¹⁰¹ el-Kehf 18/2.

¹⁰² Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârîf*, 146.

¹⁰³ en-Nisâ 4/35.

¹⁰⁴ Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârîf*, 251.

¹⁰⁵ A.g.e., 352.

¹⁰⁶ ez-Zuhruf 43/35.

¹⁰⁷ O’shaughnessy ve Kara, “Kur’ân Cenneti”, 404-7.

Tablo 1: Cennet Nimetlerinin Tasnifi

Cennet Nimetleri	
Hissî Nimetler	Manevî Nimetler
Mekansal Güzellik	Af ve Mağfîret
Tadımsal Lezzetlilik	Huzur ve Emniyet
Giyimde Çeşitlilik	Taltif ve Onurlandırma
Ailevî Hayatta Mükemmellik	Rıza ve Rü'yetullah

Kaynak: **Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.**

Kur'an-ı Kerim'de mekânsal olarak cennet tasvir edilirken “*genişliği gökler ve yer kadar olan cennete koşun*”¹⁰⁸ buyrulur bu mahalin ne kadar geniş olduğuna dikkat çekilmiştir. Ayrıca genişlik genellikle yükseklikten daha dar olduğundan genişliği gökler ve yer kadar olan bir yüksekliğin hayal edilmesi muhataba bırakılmıştır. Bu geniş mahalin zemininden ırmaklar aktığı sıklıkla ifade edilmiştir; “*Allah, onlara içinde ebedî kalacakları ve zemininden ırmaklar akan cennetler hazırlamıştır. İşte büyük kurtuluş budur.*”¹⁰⁹ Bu ırmaklar göze ve gönle hoş gelen bir görünümüdür. Ayrıca su hayatı temsil etmesi bakımından manidardır. Yine bu ırmakların çeşitliliği Kur'an-ı Kerim'de beyan edilmiştir; “*Ehl-i takvaya vaad edilen cennetin meseli şöyledir: Orada temiz sudan, tadı bozulmayan süttten, içenlere lezzet veren şaraptan ve süzme baldan ırmaklar vardır.*”¹¹⁰ Irmaklar dışında cennette berrak pınar ve gölgelenip ferahlanacak yerler mevcuttur; “*Muhakkak takva sahipleri gölgeler altında ve pınar başlarındadır.*”¹¹¹ Mekânsal olarak ihtişamlı bir atmosferin resmedildiği bu yer ruha neşe ve mutluluk vermeyi hedeflemiştir.¹¹²

Cennet tasvirini oluşturan ayetlerin önemli bir kısmı tadımsal lezzetlerden bahsetmektedir. Bu minvalde Kur'an-ı Kerim'de yiyecek ve içeceklerin en güzeli ve lezzetlilerinin cennette olduğu beyan edilmiştir; “*Onlara yiyecek ve içecekler altın tepsiler ve kadehlerle dolaştırılır. Orada canların çektiği ve gözlerin hoşlandığı her*

¹⁰⁸ Âl-i İmrân 3/133.

¹⁰⁹ et-Tevbe 9/89.

¹¹⁰ Muhammed 47/15.

¹¹¹ el- Mürselât 77/41.

¹¹² Ahmed Bedevî, *Min Belâgati'l-Kur'ân* (Kahire: Nahdat Mısr, 2005), 227.

şey vardır... ”¹¹³ Bu yiyecekler arasında meyveler öne çıkarılmıştır; “Sizin için onda çok meyveler vardır, onlardan yiyeceksiniz.”¹¹⁴ Bazen bu meyveler tek tek sayılmış bazense çeşitleri söylenmiştir; “İçlerinde çeşit çeşit meyve, hurma ve nar vardır.”¹¹⁵ Meyve dışında Kur'an-ı Kerim’de iki yerde yiyecek olarak etten ve hususen kuş etinden bahsedilmiştir; “Onlara arzuladıkları meyve ve etten bol bol verdik.”¹¹⁶ “...ve canlarının çektiği kuş etleri.”¹¹⁷ Meyve ve etin yiyecek olarak bahsedilmesi cennet ehlinin sahip olacağı şatafat ve saadete işarettir. Ayrıca zenginlerin yiyecekleri olduğu için bunların misal getirilmesi gayet doğaldır. İçecek olarak ise cennet şarabı öne çıkmaktadır; “Sarhoş etmeyen, içenlere zevk bahşeden ve berrak bir kaynaktan doldurulmuş kadehler etraflarında dolaşır.”¹¹⁸ Bu içecekler ise cennetin genç sâkîleri tarafından sunulur; “Ve onların hizmetlerine amade gençler dolaşırlar ki, sanki onlar saklı olan incilerdir.”¹¹⁹ Sunumun ise özel malzemeler ile olacağı söylenmiştir; “Onlara gümüşten billûr kaplar ve sürahilerle takdim edilir.”¹²⁰ Tüm bu ayetlerle sunulanın, sunanın ve sunumun ne kadar güzel olduğu beyan edilmiştir.¹²¹

Cennet tasvirinde karşılaşılan bir hususta cennetliklerin çeşitli ve alacalı giyimleridir; “Orada tahtlar üzerine kurularak altından bilezikler ile süsleneceklerdir ve ince-kalın ipekten yeşil giysiler giyeceklerdir.”¹²² Hatta Kur'an-ı Kerim’de cennetliklerin oturacakları tahtlarda tasvir edilmiştir; “Astarları parlak atlastan yataklara yaslanırlar.”¹²³ Böylesine güzel giysiler ve tahtlar üstünde olan cennetliklerin mutlulukları yüzlerinden anlaşılmaktadır; “Onların yüzlerinde, ilâhî lütufların sevincini görürsün.”¹²⁴ Aynı zamanda cennetliklerin ailevî hayatları da mükemmeldir,

---

¹¹³ ez-Zuhruf 43/71.

¹¹⁴ ez-Zuhruf 43/73.

¹¹⁵ er-Rahmân 55/68.

¹¹⁶ et-Tûr 52/22.

¹¹⁷ el-Vâkıa 56/21.

¹¹⁸ es-Sâffât 37/ 45-47.

¹¹⁹ et-Tûr 52/24.

¹²⁰ el-İnsân 76/15.

¹²¹ Bedevî, *Min Belâgati 'l-Kur'ân*, 228-29.

¹²² el-Kehf 18/31.

¹²³ er-Rahmân 55/54.

¹²⁴ el-Mutaffifin 83/24.

kendilerine temiz eşlerinde ihsan edilecektir; “*Onlar için orada tertemiz zevceler de var.*”¹²⁵ Lezzetlerin kendisinde toplandığı tüm bu hususlar cennette meydana gelecektir ve asla son bulmayacak, nimet ve sürur tam ve mükemmel bir şekilde devam edecektir; “*...onlar orada ebedî olarak kalcıdırlar.*”¹²⁶

Yukarıda arz ettiğimiz ayetlerle cennette bedensel zevklerden çokça bahsedildiği açıktır. Ancak bunun doğal olduğu düşünülmüştür. Zira bedeni ve zihni tam olan bir insan bu nimetlere karşı iştihak ve iştah duyması normaldir ve insan böyle bir hayatı yaşamayı arzu eder. Bu hayata ulaşmak için çaba gösterir. Ayrıca cennetin bu şekilde oluşu bir teşviktir.

Ancak burada ifade etmemiz gereken bir husus cennet nimetlerinin sadece bir cinse musahhar kılınmadığıdır. Her ne kadar cennet tasvirindeki ayetler müzekker formda kullanılsa da mütekabiliyet kuralından dolayı ikram ve ihsanlar kadın ve erkekleri bir kapsamaktadır. “*Kim bir kötülük yaparsa, ancak onun kadar ceza görür. Kadın veya erkek, kim, mü'min olarak salih bir amel işlerse, işte onlar cennete girecek ve orada hesapsız olarak rızıklandırılacaklardır.*”¹²⁷ ayeti bu hususta açık örnektir. Dolayısıyla kadın ve erkeğe cennet nimetlerinden eşit düzeyde yararlanma hakkı tanınmıştır. Bu esnada genel insan zevkine ve beklentisine mutabık bir surette nimetler vaad edilmiştir. Fakat bazı muterizler bu nimetlerden bazılarının sadece bir cinse musahhar kılınıp diğer cinsin bundan mahzur görüldüğünü iddia etmiştir. Örneğin cennet erkeklerine huri vaad edilirken kadınlara böyle bir vaadin söz konusu olmadığını dillendirmişlerdir. Halbuki kadınların çok eşliliği tüm asırlarda ve tüm toplumlarda genel olarak insan fitratına uygun olmadığı için hoş karşılanmamıştır. Kaldı ki fitrat dini olan İslâm'da böyle bir vaatte bulunmamıştır. Bu kadınlara verilen nimetin erkeklere nispeten az veya kısıtlı oluşundan değil fitrata ve yaratılışa uygun olmayışındandır. Erkekler gibi cennetlik kadınlar da emsalsiz bir güzellikte ve nitelikte fitratlarına uygun olarak canlarının istediği her türlü cennet nimetlerinden faydalanacaktır. Allah adaleti gereği kadın-erkek hiçbir kulunun ecrini zayi etmeyecek ve iyiliklerin karşılığını katbekat fazlasıyla ikram edecektir. “*Yaptıklarına karşılık*

---

¹²⁵ el-Bakara 2/25.

¹²⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 2/356.

¹²⁷ el-Mü'min 40/40.

onlar için saklanan müjdeyi kimse bilmez."¹²⁸ ayeti bu hususu açıkça idraklere sunmaktadır. Dolayısıyla fitrata uygun olmayan ve tüm zamanlarda tüm toplumlarca bir kadın için başta eşi, çocukları ve ailesi tarafından asla kabul edilemeyecek bir hususu bir haktan mahrumiyet olarak algılama veya cennet nimetlerinden eşit düzeyde faydalanmama olarak değerlendirme veya tartışmaya açmanın uygun olmayacağını düşünmekteyiz.

Cennet sadece bedensel zevklerin değil manevî doyum ve nimetlerinde olduğu bir yerdir. Cennet ehline hiçbir korku yoktur ve mahzun da olmayacaklardır.¹²⁹ Çünkü barış ve emniyet içindedirler.¹³⁰ Hataları af olunup günahları bağışlanacaktır.¹³¹ Bunun hoşnutluğu ve sevinci içinde yaşayacaklardır.¹³² Mutlulukları yüzlerini parıltacaktır.¹³³ Dünyada kendileri ile alaya eden düşmanlarına karşı üstünlükleri ilan olunarak şeref ve şöhretle taltif edileceklerdir.¹³⁴ Ailelerinin ve sevdiklerinin refakatinde,¹³⁵ karşılıklı sevgi içinde yaşayacaklardır.¹³⁶ Allah'ın has kullarıyla beraber

---

¹²⁸ es-Secde 32/17.

¹²⁹ el-Bakara 2/38, 62, 112, 262, 274, 277; Âl-i İmrân 3/170; el-Mâide 5/69; el-En'âm 6/48; el-A'râf 7/35,49; el-Enbiyâ 21/103; Fussilet 41 /30; ez-Zuhruf 43/68; el-Ahkâf 46 /13.

¹³⁰ el-Hicr 15/46; en-Neml 27/89; Sebe' 34/37; Fussilet 41/40; ed-Duhân 44/55.

¹³¹ el-Bakara 2/268, 271; Âl-i İmrân 3/133, 136, 157; en-Nisâ 4/31; el- Mâide 5/9, 65; el-Enfâl 8/4, 29, 74; Hüd 11/11; el-Ankebût 29/7; el-Ahzâb 33/35, 71; Sebe' 34/4; Fâtır 35/7; Yâsîn 36/11; ez-Zümer 39/35; el-Mü'min 40/7; eş-Şûrâ 42/25; el-Ahkâf 46/16, 31; Muhammed 47/2; el-Fetih 48/5, 29; el-Hucurât 49/3; el-Hadîd 57/20, 21, 28; es-Saf 61/12; et-Teğâbün 64/9, 17; et-Talâk 65/5; et-Tahrîm 66/8; el-Mülk 67/12.

¹³² er-Rûm 30/15; ez-Zuhruf 43/70; el-İnsân 76/11; Abese 80/39; el-İnşikâk 84/9.

¹³³ Âl-i İmrân 3/106; el-Kıyâmet 75/22; el-İnsân 76/11 ; Abese 80/38; el-Mutaffifin 83/24; el-Gâşiye 88/8.

¹³⁴ el-Bakara 2/212; el-İsrâ 17/80; es-Sâffât 37/50-60; el-Meâric 70/35; el-Mutaffifin 83/29-36.

¹³⁵ er-Ra'd 13/23; Yâsîn 36/56; el-Mü'min 40/8; ez-Zuhruf 43/70; et-Tûr 52/21.

¹³⁶ el- A'râf 7/43; el-Hicr 15/47; Meryem 19/96; ez-Zuhruf 43/67.

olacaklardır.¹³⁷ Onlar hicaptan muaftırlar ve Cemâlullah'ı müşahede edeceklerdir.¹³⁸ Tüm bunlar onların Allah'ın rızasına ulaştığına delalettir.¹³⁹ "...ve Allah'ın rızası ise hepsinden daha büyüktür."¹⁴⁰ Müminler ise tüm nimetlere ve Allah'ın rızasına hamd û senâ ederler.¹⁴¹

Kur'an-ı Kerim'de cennet tasvirine son vermeden önce hatırlatmakta fayda mülhaza ettiğimiz bir husus cennet tasavvurunun temsili bir dille aktarıldığıdır. Bundan maksat soyut olan cennet düşüncesini somut olarak bildiğimiz ve gördüğümüz şeyler üzerinden tanımaktır. Böylece zihinde canlanan hayal gücü ile aslın anlaşılması kolaylaşmış olur.¹⁴² Ayrıca insan tecrübelerinden ödünç alınan imgeler aracılığıyla aktarılan bilgiler yaklaşık bir anlamla ifade etmektedir. Bu ise cennet tasvirinin tahayyül ettiğimizle birebir olmadığı ve tahayyülümüzden daha ötede ve yücelikte olduğunu anlatmaktadır.¹⁴³ "Yaptıkları güzel amellere karşılık onlar için saklanan müjdeyi kimse bilmez"¹⁴⁴ ayeti bu minvaldedir. Bu husus Hz. Peygamber tarafından "hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir beşer kalbinin hayal edemediği..."¹⁴⁵ şeklinde nitelendirmiştir. İbn Abbâs ise cennette mevcut olan şeylerin bu dünyada sadece adları olduğunu söylemiştir.¹⁴⁶ Tasviri detaylı ve zor olan bu cennetin daha geniş malumatına Kur'an-ı Kerim'in mübeyyin ve müfessiri olan Hz. Muhammed'in hadisleriyle incelemeye devam etmemiz daha isabetli olacaktır.

---

¹³⁷ en-Nisâ 4/69; el-Ankebût 29/9; el-Fecr 89/29.

¹³⁸ et-Tahrim 66/8; el-Kıyâmet 75/23.

¹³⁹ Âl-i İmrân 3/15; el-Hadîd 57 /20.

¹⁴⁰ et-Tevbe 9/72.

¹⁴¹ Yûnus 10/10.

¹⁴² Muhammed Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ: el-Kur'ân* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, t.y.), 193-94.

¹⁴³ Abdullah Saeed, *Interpreting the Qur'ân: Towards a Contemporary Approach*, 1. bs (London: Routledge, 2006), 90.

¹⁴⁴ es-Secde 32/17.

¹⁴⁵ Müslim, "Cennet", 5.

¹⁴⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 30/751.

2.4. Hadislerde Cennet Kavramı

Hız. Peygamber birçok fırsatta ahabına cennetin muhtevasını, mahiyetini, nail olabilmenin şartlarını, mahrum olmanın sebeplerini, cennetin eşsiz güzelliğinin tasvirini ve teşvikini birçok hadisleriyle ifade etmiştir. Bu anlatılarda cenneti söylediklerinden daha ötede olduğunu “...hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir beşer kalbinin hayal edemediği yer...”¹⁴⁷ cümleleriyle ifadelendirmiştir. Kudsi bir hadiste de yer alan bu sözlerin Yahûdi ve Hristiyan metinlerinden tevarüs ettiğine dair iddialar bulunmaktadır. Bu nedenle söz konusu hadisin Kitâb-ı Mukaddes’e, kanonik ve apokrif metinlere paralelliği incelenmiş ve tartışılmıştır.¹⁴⁸ Halbuki söz konusu hadisin sebab-i vürûdu olan hadis¹⁴⁹ ile manasına mutabık olan “Yaptıklarına karşılık olarak onlar için ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez.”¹⁵⁰ ayeti birlikte incelendiğinde Allah’ın Hız. Peygamber’e ve ümmetine vaad ettiklerini önceki peygamberlere ve ümmetlere vaad etmesinin gayet doğal olduğu açıkça görülmektedir. Ayrıca söz konusu hadisin ve benzeri rivayetlerin evrensel mesajlar içermesi bakımından diğer vahiy ürünleriyle benzerlik göstermesi hadisin ilâhî yolla alındığına delalet etmektedir. Dolayısıyla metindeki paralellik bir tevarüs olmayıp ilâhî vaadin dinler ve kültürler üstü olduğunu göstermektedir.¹⁵¹ Bizler cennetin niteliklerine, nimetlerine, tasvirine, hak etmenin yolarına ve mahrum olmanın sebeplerine dair hadisleri bu başlık altında arz ederek cennet mefhumunu daha açık bir hale getirmeye çalışacağız.

---

¹⁴⁷ Müslim, “Cennet”, 5.

¹⁴⁸ Detaylı analiz için bk. Özcan Hıdır, *Hristiyan Kültürü ve Hadisler: Zühd Hadisleri Literatürü Özelinde*, 2. bs (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 511-17.

¹⁴⁹ Hız. Peygamber buyurdu ki: “Hız. Musa Rabbine “Derece itibariyle cennet ehlinin en üstünün durumu nasıldır?” diye sual ettiğinde “Onlar üstünlükleri nedeniyle bizzat tercih ettiklerimdir. Onlara hazırladığımı ne bir göz görmüş ne bir kulak işitmiştir. Hiçbir beşer kalbinden de geçmemiştir.” cevabını almıştır.” (Müslim, “İmân”, 312.)

¹⁵⁰ es-Secde 32/17.

¹⁵¹ Hıdır, *Hristiyan Kültürü ve Hadisler*, 516-17.

2.4.1. Cennetin Nitelikleri, Nimetleri ve Tasviri

Hız. Peygamberin cennet tarifinde cennetin nitelikleri, nimetleri ve tasviri hayal gücünü zorlayan ferahfezâ bir mahali andırmaktadır. Mesela fizikî olarak cennetin geniş katları, kapıları ve dereceleri bulunmaktadır. Bu bağlamda cennetin sekiz kapısı olduğunu beyan eden Hız. Peygamber, *Reyyân* isimli kapıdan yalnız oruç tutanların gireceğini söylemiştir.¹⁵² Cennet kapıların kanat aralığı Mekke ile Busrâ arası kadar geniştir.¹⁵³ Bu kapıları ilk açacak kimse Hız. Peygamberin bizzat kendisi olacaktır.¹⁵⁴ Derece derece olan cennette sadece Allah'ın bir kuluna has olan *Vesile* isimli bir makam vardır. Hız. Peygamber o has kul olmayı murat etmiştir.¹⁵⁵ Cennetin herhangi bir derecesinde olanın kendinden üst derecede olanı gökteki yıldızları güçlkle gördüğü gibi görecektir.¹⁵⁶ Bu dereceler arası farkın büyüklüğüne delalettir. Cennet derecelerinin en yükseğı ise *firdevs* cennetidir. Rahmân'ın arşı onun üzerindedir ve cennetteki tüm nehirler buradan akmaktadır.¹⁵⁷ Yine cennette su, süt, bal ve şaraptan oluşan nehirler cenneti süslemektedir.¹⁵⁸ Kur'an-ı Kerim'de geçen ve Hız. Peygambere ihşan edilen *Keşer* nehri buradadır ve onun iki kıyısı altından, su yatağı değerli taşlardan, toprağı miskten ve tadı ise baldan daha tatlıdır.¹⁵⁹ Cennetteki bir ağacın gölgesini bir süvarinin yüz sene yürüyebilecek kadar geniştir.¹⁶⁰ Ayrıca bu ağaçların gövdesinin altındandır.¹⁶¹ Efsunkâr bu mekanın toprak dokusu yumuşak, rengi beyaz ve kokusu misktir.¹⁶² Hız. Peygambere cennet binalarının neden yaratıldığı sorulduğunda ise bir kerpicinin altından, birinin gümüşten diğerrinin ise keskin kokulu

---

¹⁵² Buhârî, "Bed'i'l-Halk", 66.

¹⁵³ Müslim, "İmân", 327.

¹⁵⁴ Müslim, "İmân", 333.

¹⁵⁵ Müslim, "Salât", 11.

¹⁵⁶ Müslim, "Cennet", 10.

¹⁵⁷ Tirmizî, "Cennet", 4 (2530).

¹⁵⁸ Tirmizî, "Cennet", 27 (2571).

¹⁵⁹ Tirmizî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 90 (3359, 3361).

¹⁶⁰ Buhârî, "Bed'i'l-Halk", 61.

¹⁶¹ Tirmizî, "Cennet", 1 (2525).

¹⁶² Müslim, "Cennet", 93.

miskten, toprağının zaferandan, çakıllarının ise inci ve yakuttan olduğuna dair cevap vermiştir.¹⁶³

Cennetin en önemli niteliklerinden biri ebedî olmasıdır.¹⁶⁴ En önemli nimetlerinin başında ise Allah'ın cemalini seyretmek gelmektedir.¹⁶⁵ Tüm bu vasıf ve nimetlerinden dolayı cennetin az bir yerinin dünya ve içindekilerinden daha hayırlıdır.¹⁶⁶

Hadislerde cennetin fizikî vasıflarından bahsedildiği kadar cennet ehlinin özelliklerine de yer verilmiştir. Hz. Peygamber cennete girecek ilk zümrenin yüzünün ayın on dördüncü gecesine gibi aydınlık, daha sonra girecek zümrelerin ise parıldayan bir yıldız gibi nurlu olacağını vurgulamıştır.¹⁶⁷ Cennetliklerin hoş nimetler içinde olacak, sıkıntı çekmeyecek, elbiselerini eskimeyecek ve gençliklerini hiç kaybetmeyeceklerdir.¹⁶⁸ Orada otuz veya otuz üç yaşında olunacaktır.¹⁶⁹ Ayrıca cennetliklere en değersiz doğu ve batıyı aydınlatacak kadar parlak olan inci, zebercet ve yakuttan müteşekkil taşlar giyecektir.¹⁷⁰

Hz. Peygamber dualarında Allah'tan cenneti istemiştir ve istenmesini teşvik etmiştir. Bu minvalde Allah'tan üç defa cenneti isteyen kişiye cennetinde duada bulunduğunu söylemiştir.¹⁷¹ Gece namazlarından sonra *“vaad gününde senden emniyeti, sonsuzluk gününde ise cenneti isterim”* niyazında bulunmuştur.¹⁷² Toplantı sonrası meclisten kalkmadan evvel ashabına sıklıkla yaptırdığı duada *“Allah'ım bizi cennetine ulaştırarak kulluk nasip et”* yakarışına yer vermiştir.¹⁷³ Yine yatmadan evvel *“Senin azabından korkarak ve cennetini ümit ederek sırtımı sana dayadım Allah'ım”* duasında bulunmuştur.¹⁷⁴

---

¹⁶³ Tirmizî, “Cennet”, 12 (2545).

¹⁶⁴ Tirmizî, “Cennet”, 20 (2557).

¹⁶⁵ Tirmizî, “Cennet”, 16 (2552).

¹⁶⁶ Buhârî, “Bed'i'l-Halk”, 60.

¹⁶⁷ Buhârî, “Bed'i'l-Halk”, 56.

¹⁶⁸ Müslim, “Cennet”, 21.

¹⁶⁹ Tirmizî, “Cennet”, 1 (2525).

¹⁷⁰ Tirmizî, “Cennet”, 23 (2562).

¹⁷¹ Tirmizî, “Cennet”, 27 (2572).

¹⁷² Tirmizî, “Duâ”, 30 (2419).

¹⁷³ Tirmizî, “Duâ”, 80 (3502).

¹⁷⁴ Tirmizî, “Duâ”, 117 (3574).

Hz. Peygamber, sözlü olarak cenneti isterken fiilî olarak da cennete uygun amellerin yapılmasını tavsiye etmiştir. Bu minvalde “*Akıllı kişi nefsin kötü arzularına hâkim olup ölüm sonrasına hazırlanandır. Âciz kişi ise nefsin kötü arzularına tabi olup Allah’tan her şeyi ve cenneti isteyendir*”¹⁷⁵ buyurmuştur. Fakat cenneti isteyip cennetlik ameller yapmayanlara da taaccüp etmiştir.¹⁷⁶ Hz. Peygamber cennetin niteliklerini anlattığı kadar cennete ulaştıracak amelleri de ümmetine anlatmıştır. Bu sebeple cenneti hak etmenin yolları ve mahrum olmanın sebeplerine dair hadisleri ayrıca ele almamız konunun bütünlüğü açısından önem arz etmektedir.

2.4.2. Cenneti Hak Etmenin Yolları ve Mahrum Olmanın Sebepleri

Hz. Peygamber cennete ulaşmanın güçlük ve zorlukla kuşatıldığını söylemiştir.¹⁷⁷ Bundan kasıt, mükellefin cennete ulaşmak için yapacağı birtakım fiillerin nefsin hoşuna gitmemesi veya ona ağır gelmesidir. Yapılması imkânsız olmayan bu amelleri Hz. Peygamber bizzat yaşamış ve yaşanmasını teşvik etmiştir. Ebedî saadete ulaştıracak bu teşvikleri taabbüdî, ahlâkî ve içtimaî olarak üç ana tema üzerinden değerlendireceğiz.

Allah’a iman ve kulluğun ifadesi olan taabbüdî hayatın kemale ermesi için Hz. Peygamber ahabını sürekli olarak salih ameller işlemeye teşvik etmiştir. Bu esnada bazı amellerin cennete girmeye vesile olacağını beyan buyurmuştur. Örneğin tevhit üzerine ölen kimsenin mutlaka cennete girecektir.¹⁷⁸ Hatta eşsiz ve ortaksız Allah’a iman eden, Muhammed’in ve İsa’nın Allah’ın birer kulu olduğuna şahadet eden, cennetin ve ateşin hak olduğuna inanan kimse cennetin sekiz kapısının dilediğinden girebilecektir.¹⁷⁹ Cennete ancak iman ile girilebilir fakat imanın kemale ermesi ise imanlıların birbirini sevmesi şarttır.¹⁸⁰ Cennete yaklaştırılacak amellerden bazıları şirk koşmamak, namazı ikâme etmek, zekâtı vermek ve akrabaya iyilikte bulunmaktır.¹⁸¹ Namazları vaktinde eda etmek, anne-babaya iyilik etmek ve cihadda bulunmak

---

¹⁷⁵ Tirmizî, “Kıyame”, 25 (2459).

¹⁷⁶ Tirmizî, “Cehennem”, 10 (2601).

¹⁷⁷ Müslim, “Cennet”, 1.

¹⁷⁸ Müslim, “İmân”, 43.

¹⁷⁹ Müslim, “İmân”, 46.

¹⁸⁰ Müslim, “İmân”, 94.

¹⁸¹ Müslim, “İmân”, 14.

cennete yaklaştıran diğer amellerdir.¹⁸² Cennet kılıçların gölgesi altındadır, müminler cihada hazır olmalıdır.¹⁸³ Cihadda ölen şehit, cennette gördüğü izzet ve ikramdan dolayı dünyaya tekrar dönüp tekrar şehit olmayı temenni edecektir.¹⁸⁴ Allah yolunda cihad etmek cennette yüz derece yükselmeye vesiledir.¹⁸⁵ Çokça secde edenin cennetteki derecesi artar ve Hz. Peygamberin yoldaşlığını kazanır.¹⁸⁶ Cennetin anahtarı namazdır.¹⁸⁷ Hz. Peygamber Medine'ye ilk geldiğinde cennette selâmette olmaya dair insanlara bulunduğu tavsiyelerinden biri gece namazı kılmaktır.¹⁸⁸ İslâm'ın temel rükûlarından olan haccın karşılığın ancak cennettir.¹⁸⁹ Hz. Peygamber taabbüdî hayatın kemale ermesine vesile olduğu için ilme teşvikte bulunarak ilim yolunda olana cennet yolunun kolaylaşacağını haber vermiştir.¹⁹⁰ Kur'an-ı Kerim okuyup ezberleyen ve içindekiyle amel edenin kendisi ve ailesinden şefaate edeceği on kişinin cennetlik olacaktır.¹⁹¹ Dini öğrenmek için gidilen sohbet meclisleri cennet bahçeleridir.¹⁹² Taabbüdî hayatta önemli bir yeri olan zikir cennet hazinelerine erişmeye vesiledir.¹⁹³ Tevbe etmeyip günahı ısrar eden cennetten mahrum olacaktır.

194

Taabbüdî hayatın ahlâkî kemâle de vesile olduğu açıktır. Zira Allah'ın varlığına ve mürebbî oluşuna inan insandan kasıtlı ve ısrarcı olarak ahlâkî zaafalarda bulunması beklenemez. Bu minvalde Hz. Peygamber ahlakını güzelleştirenin cennetin en yüksek köşklerinde olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁵ Kötü ahlaklı kimse ise cennete

---

¹⁸² Müslim, "İmân", 139.

¹⁸³ Müslim, "Cihâd", 20.

¹⁸⁴ Müslim, "İmâre", 109.

¹⁸⁵ Müslim, "İmâre", 116.

¹⁸⁶ Müslim, "Salât" 225-226.

¹⁸⁷ Tirmizî, "Taharet", 3 (4).

¹⁸⁸ Tirmizî, "Kıyame", 42 (2485).

¹⁸⁹ Müslim, "Hac", 437.

¹⁹⁰ Müslim, "Zikr", 28.

¹⁹¹ Tirmizî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 13 (2905).

¹⁹² Tirmizî, "Duâ", 83 (3510).

¹⁹³ Müslim, "Zikr", 44.

¹⁹⁴ Müslim, "Eşribe", 73.

¹⁹⁵ Tirmizî, "Birr", 58 (1993).

giremeyecektir.¹⁹⁶ Düzenbaz, iyiliğe başa kakan ve cimri gibi ahlâkî erdemlerden mahrum olanın cennetten mahrum olacaktır.¹⁹⁷ Cömert ise cennete yakındır.¹⁹⁸

İnsanlara karşı kalbinde kin ve hile beslemeyerek yaşayanın Hz. Peygamberin sünneti üzerinedir ve Hz. Peygamberin sünneti üzerine yaşayanın ise cennette onunla beraber olacaktır.¹⁹⁹ Ayrıca insanlara karşı kalbinde hardal tanesi kadar kibir bulunan kimsenin cennete giremeyecektir, cennetlik olanlar mütevazî kişilerdir.²⁰⁰ Hatta tevazusundan dolayı pahalı ve kıymetli giyinmeyi terk edene cennet giysileri giydirilecektir.²⁰¹ İki dudağı ve iki bacağı arasını haramdan muhafaza edenin cennetlik olduğuna Hz. Peygamber bizzat kefil olmuştur.²⁰² Güzel söz söyleyen cennet köşklerini hak edecektir, koğuculuk yapan ise cennetten mahrum olacaktır.²⁰³

İçtimaî hayat, ahlâkî değerlere haiz bireylerle yaşanılabilir hale gelebilir. Bu hayatı tesis edebilme gayesinde olan Hz. Peygamber bazı içtimaî değerleri cennet ekseninde değerlendirerek toplumsal yapıyı güçlendirmeyi hedeflemiştir. Bu minvalde içtimaî hayatın temelini oluşturan doğruluğa dair doğruluğun hayra, hayrın ise kişiyi cennete götüreceğini ifade etmiştir.²⁰⁴ Toplumsal birlikteliğin sağladığı için İslâm cemaatinden ayrılmayan kimselere cennetin en güzel köşkleri ihsan edilecektir.²⁰⁵ Adaletle hükmeden hâkimin cennetlidir.²⁰⁶ Fakat umumun hayrına çalışmayan devlet reisi ve halkına ihanet eden vali cennetten mahrumdur.²⁰⁷ Hak ve güç sahibi olduğu halde adaletli olan, müminlere karşı merhametli ve zenginliğine rağmen iffetini muhafaza eden kimseler cenneti hak etmiştir.²⁰⁸

---

¹⁹⁶ Tirmizî, “Birr”, 29 (1946).

¹⁹⁷ Tirmizî, “Birr”, 41 (1963).

¹⁹⁸ Tirmizî, “Birr”, 39 (1956).

¹⁹⁹ Tirmizî, “Cennet”, 1 (2525).

²⁰⁰ Müslim, “İmân”, 148; Müslim, “Cennet”, 46.

²⁰¹ Tirmizî, “Kıyame”, 39 (2481).

²⁰² Tirmizî, “Zühd”, 60 (2408).

²⁰³ Tirmizî, “Birr”, 53 (1984); Müslim, “İmân”, 168.

²⁰⁴ Müslim, “Birr”, 104.

²⁰⁵ Tirmizî, “Fiten”, 7 (2165).

²⁰⁶ Tirmizî, “Ahkâm”, 1 (1322).

²⁰⁷ Müslim, “İmâre”, 22; Müslim, “İmân”, 227.

²⁰⁸ Müslim, “Cennet”, 63.

Hız. Peygamber toplumsal dayanışmayı sağlamanın kıymetine binaen, ticaretinde borçluya mühlet vermenin veya borcu affetmenin cennete girmeye vesile olduğunu beyan etmiştir.²⁰⁹ Hasta ziyaretinde bulunmak cennete ulaştıracak bir ameldir ve yetimle alâkadar olanın Hız. Peygamberle cennette birlikte olacaktır.²¹⁰

Aile hayatının selâmetini tesis ettiği için ana babası yanında ihtiyarladığında onlara hizmet eden cenneti hak eder. Ayrıca onlara hizmet etmek cennetin en hayırlı kapısından girmeye vesiledir.²¹¹ Akrabalık bağını koparan cennetten mahrumdur.²¹² Ayrıca toplumsal birlikteliğin pekişmesi için yemek yediren ve selâmı yaygınlaştıran cennette selâmettedir.²¹³ Aç olanı doyuran cennet meyveleri ile doyacaktır.²¹⁴ Helal lokma yiyen, İslâm nizamına göre yaşayan ve insanların kendisinin kötülüğünden emin olunan kimseleri cennetliklerin ta kendileridir.²¹⁵ Komşusu kötülüğünden emin olunmayan kimse cennete giremeyecektir.²¹⁶ Bazen küçük görülen iyilikler dahi insanı cennete ulaştırır hatta yoldaki eziyetleri gidermek bile cennete vesiledir.²¹⁷

Hız. Peygamberin hadislerinde cennete girmek için teşvik ettiği bu ameller cenneti arzu eden için şevkle yapılacak şeylerdir. Zira bir hadiste Hız. Peygamber, “*Mümin cennete girinceye dek duyduğu hayırlı amelleri yapmaya doymaz*” buyurmuştur.²¹⁸

Genel hattıyla cennete girecek kişilerin vasıflarına dair hadisler incelendiğinde güzel amelleri işlemek kadar kötü amelleri de terk etmenin gerekliliği de sıklıkla görülmektedir. Fakat başka bir hadiste ise cenneti hak ediş Allah’ın rahmeti ve ikramıyla mümkün olacağı dolayısıyla bu amellerin sadece birer vesile oluşu açıklanmıştır.²¹⁹ Ayrıca bu başlığı nihayete erdirmeden yaptıkları güzel işlere binaen hayatta iken bizzat Hız. Peygamber tarafından cennetle müjdelenen kişileri de arz

---

²⁰⁹ Müslim, “Müsâkat”, 28.

²¹⁰ Müslim, “Birr”, 39; Müslim, “Zühd”, 42.

²¹¹ Müslim, “Birr”, 9; Tirmizî, “Birr”, 3 (1900).

²¹² Müslim, “Birr”, 18.

²¹³ Tirmizî, “Et’am”, 45 (1854).

²¹⁴ Tirmizî, “Kıyame”, 18 (2449).

²¹⁵ Tirmizî, “İlim”, 16 (2678).

²¹⁶ Müslim, “İmân”, 73.

²¹⁷ Müslim, “Birr”, 128.

²¹⁸ Tirmizî, “İlim”, 19 (2686).

²¹⁹ Müslim, “Kıyame”, 72.

etmek gerekmektedir. Bunlardan Ebû Bekir (ö. 13/634), Ömer (ö. 23/644), Osman (ö. 35/656), Ali (ö. 40/661), Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656), Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656), Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652), Ebû Ubeyde b. Cerrâh (ö. 18/639), Sa'd b. Ebû Vakkâs (ö. 55/675) ve Saîd b. Zeyd'in (ö. 51/671) oluşturduğu aşere-i mübeşerre en meşhurlarıdır.²²⁰ Hz. Peygamber Kızı Fâtıma'yı (ö. 11/632) cennet kadınların hanım efendisi, torunları Hasan (ö. 49/669) ve Hüseyin'i (ö. 61/680) ise cennet delikanlılarının efendisi olarak müjdelemiştir.²²¹ Cennetin Ali, Ammâr (ö. 37/657) ve Selmân b. Fârisî'nin (ö. 36/656) özleminde olduğunu söylemiştir.²²² Yine şehit olan amcazadesi Ca'fer b. Ebû Tâlib'in (ö. 8/629) meleklerle cennete uçtuğunu gördüğü rivayet edilmiştir.²²³

İslâm'ın iki ana kaynağı olan Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde cennet algısı bu yönde olup özetle arz etmeye çalıştık.

---

²²⁰ Tirmizî, "Menâkıb", 26 (3748).

²²¹ Tirmizî, "Menâkıb", 31 (3781).

²²² Tirmizî, "Menâkıb", 34 (3797).

²²³ Tirmizî, "Menâkıb", 30 (3763).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TASAVVUFTA CENNET ALGISI

İslâm'ın hayat veren mesajını tebliğ, talim ve tefsir ederek elçilik görevini tamamlayan Hz. Muhammed, kendisinden sonra ümmetinin delaletine sapmaması için Kur'an ve Sünneti bırakmıştır.²²⁴ Hz. Peygamberin ebedî âleme irtihal etmesinden sonra sahabe bu iki emanete sahip çıkmaya çalışmıştır fakat Hz. Peygamberin terbiye ve tedrisinden mahrum oluşun etkisi kısa sürede kendini göstermiştir. Bir taraftan fetihler neticesinde ganimetlerin ve bolluğun verdiği zenginlik, bir taraftan siyasî çekişmelerin ve dâhilî fitnelerin etkisi ile cereyan eden iç karışıklık taabbüdî ve ahlâkî hayatta zayıflamalara neden olmuştur. Gelişen hadiselerin vahametinden etkilenen âlim, âbid ve zâhid kimseler Kur'an ve Sünnet merkezli bir tepkide bulunmuştur. İslâm tarihinde **Zühd Hareketi** olarak bilinen bu hareketin öncüleri öğretileriyle taabbüdî ve ahlâkî hayatın yeniden tesisine büyük katkılarda bulunmuşlardır. Şer'î ilimlerin teşekkül döneminde ortaya çıkan bu hareket **Tasavvuf ilminin** doğuşuna vesile olmuştur. İki dönem olarak ele alınan tasavvuf ilmi, ilk dönemde amelî/pratik bir süreci temsil etmiştir ve şer'î bir ilim olarak değerlendirilmiştir. İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ile ikinci döneme giren tasavvuf ilmi artık metafizik bir ilim olarak görülmüş ve hem teorik hem de sanatsal olarak tasavvufun yükselişini temsil etmiştir.²²⁵ Her iki dönemde sûfilerin düşünceleri ve öğretileri takdir gördüğü kadar tepkide almıştır. Kanaatimizce tepkilerdeki asıl sorun, tasavvufî düşünce ve öğretilerin sûfilerin cümlelere hamlettiği mana dışında yorumlanmasından kaynaklandığıdır. Buradaki bir etkende sûfilerin kendilerine mahsus rûhî tecrübeleri ve içsel coşkularını ifade etmelerindeki müphemliktir. Bu müphemlik sûfilerin kullandıkları ıstılahların diğer ıstılahlarla aynı olmayışından veya kendi aralarında kullandıkları kendilerine mahsus bir dilin oluşundandır. Bu sebeple sûfî âlimler eserler telif etmiş ve bu ıstılahları açıklamıştır.²²⁶ Bizler bu satılarda

---

²²⁴ *Muvatta'*, "Kader", 3.

²²⁵ Yakup Dağeri ve Veysel Akkaya, "İbnü'l-Arabî'de Vücûd Kavramına Dair Bazı Değerlendirmeler", *Usul İslam Araştırmaları* C. 39, S. 39 (30 Haziran 2023): 138-39.

²²⁶ Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdulhalîm Mahmûd ve Mahmûd b. eş-Şerîf (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1994), 1/150.

cennete dair sūfilerin ifadelerini ve hallerini yazdıkları bu eserlerden örneklendireceğiz.

3.1. Tasavvuf Klasiklerinde Cennet

Bu başlık altında tasavvuf klasiklerini ilk dönem ve irfanî dönem olarak ayrı ayrı ele alacağız. Zira ilk dönem ile irfanî dönem doktriner olarak birbirinden farklıdır. Özellikle ikinci dönem, ilk dönem amelî ve ahlâkî tasavvuf anlayışından daha ziyade metafizik ve felsefî anlayışın öne çıkışıdır. Bu ayrımındaki temel gayemiz ise sonuç mülahazalarımızı dönemler üzerinden arz edecek olmamızdır.

3.1.1. İlk Dönem Tasavvuf Eserlerinde Cennet

Tasavvuf tarihinin ilk kaynaklarını oluşturan bu eserleri arz etme hiyerarşisinde müelliflerin vefat yıllarını baz alacağız. Bu hiyerarşik düzen vesilesiyle zaman içerisinde sūfilerin cennet algısının değişimini de görmüş olacağız.

3.1.1.1. Muhâsibî'nin (ö. 243/857) er-Riâye'sinde Cennet

Tam adı *Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-Anezî*'dir. Nefsini hesaba çekmedeki hassasiyeti sebebiyle *Muhâsibî* lakabı ile anılmıştır. Takribi H. 165 tarihinde Basra'da doğdu, H. 857 yılında ise Bağdat'ta vefat etti. Devrin ilim merkezi Bağdat'ta yetişen Muhâsibî, tasavvuftan önce hadis ilmiyle yakından alakadar olmuştur. Düşünceleri ve yazıları zamanın ilâhiyat bilgisine derin vukûfiyetini göstermektedir. Zahirî ve bâtinî ilimlerde otorite olduğuna kanaat edilmiştir. Yaşadığı dönemde Ehl-i Hadis ile Mu'tezile arasında cereyan eden Allah'ın sıfatları ve Kur'an'ın mahluk oluşu tartışmalarında aklî metodlarla Mu'tezile'yi eleştirmiştir. Takip ettiği metod, Ahmed b. Hanbel tarafından sert dille eleştirilmiş ve eleştirisi kitlesel bir tepkiye dönüşerek Muhâsibî'nin halvete çekilmesine neden olmuştur. Evliyanın reisi ve takva sahiplerinin direği olarak tanımlanmıştır. Muhâsibî birçok eser yazmış olsada *er-Riâye li-hukûkillâh* adlı eseriyle meşhur olmuştur.²²⁷ Tasavvufî-ahlâkî muhtevaya sahip olan er-Riâye, tasavvuf klasiklerinin ilki sayılmakta ve kendisinden sonra yazılan tasavvufî eserlere kaynaklık etmiştir. Hatta Gazzâlî meşhur eseri İhyâ'nın içine er-Riâye'yi derç etmiştir.

²²⁷ Margaret Smith, *An Early Mystic of Baghdad*, 1. bs (London: The Sheldon Press, 1935), 5-

Muhâsibî, er-Riâye adlı eserinde Allah'ın hukukunu gözeten kimselerin ahirette emniyet içinde olacağını, kendileri için cennetin hazırlandığını ve bu kimselerin Allah'ın dostu ismiyle müsemma olacaklarını zikretmiştir. Bu sözlerine sened olarak “*Rabbinizden bir bağışlanmaya ve genişliği gökler ve yer arası kadar olan, takva sahipleri için hazırlanmış cennete koşun*”²²⁸ ayetini göstermiştir.²²⁹ Cennete erişirecek olan takvanın ise şirk koşmamak, küçük dahi olsa ilâhî yasaklardan sakınmak ve Allah'ın sorumlu tuttuğu vazifeleri hakkıyla yerine getirmektir.²³⁰

Muhâsibî, kulların Allah'ın hakimiyetinde olduğunun farkında olması gerektiğini ve Allah'tan sakınarak nefislerini terbiye etmelerinin ehemmiyetini vurgulamıştır. Bu sakınma duygusu ile kulun kalbinin aydınlatılacağını, bu dünyada kimseye muhtaç edilmeyeceğini, iki cihanda yüceltileceğini söylemiştir. Böyle kimseler kalplerini sakınma duygusuyla beraber Allah hakkında hüsn-ü zan beslemeye bağladıklarını ve her iki duygunun neticesinde Allah'ın zatına ve cennetine iştiyakla yüceldiklerini kaydetmiştir.²³¹ Ayrıca Muhâsibî eserinde Allah'ın hakkına riayet etme ve O'ndan sakınma hususunda nefis hantallaştığında sevap ümidini ve cennet nimetlerini hatırlamayı tavsiye etmiştir. Allah'ın rızasına ve cemâline kavuşmanın hayaline gönlü bağlamanın nefse ağır gelen yükleri hafifleteceğini söylemiştir. Hatta bu söylemlerinde işçi, işveren veya tüccarın elde edeceği kazanç umudu çekilen meşakkat ve yorgunlukları katlanabilir hale getirdiğini, patron ve işçi arasındaki kopuşun işi ağır kılacağını örneklendirmiştir. Bu örneklemenin sonunda Allah'ın en adil patron olduğunu, cennetin ise en büyük ücret olduğunu söyleyerek okuyucuyu motive etmiştir.²³²

Muhâsibî takva sahibi olmaya çalışanlara, isyankâr ve günahkâr Müslümanlara karşı kibirli olmamalarını tavsiye etmiştir. Fakat insanları Allah'ın yolundan alıkoyan, Allah'ın ve Peygamberinin öğretilerini yalan yanlış tevil eden ehl-i bidate buğuz etmek gerektiğini söylemiştir. Fakat bu buğuz esnasında unutulmaması gereken Allah'ın kulları için hazırlanmış olduğu sonun cennet olabileceği gibi cehennemde olabileceğidir

---

²²⁸ Âl-i İmrân 3/133.

²²⁹ Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *er-Ri'âye li-hukûkullâh*, thk. Abdulhalîm Mahmûd, 3. bs (Kahire: Dârü'l-Maârif, 2003), 38.

²³⁰ A.g.e., 39.

²³¹ A.g.e., 41.

²³² A.g.e., 80.

ki bunu sadece *Allâmu'l-Ğuyûb* (bütün gaybları en iyi bilen) olan Allah bilebilir. Dolayısı ile kişi kendisinin cennetlik, günahkarların ise cehennemlik olduğundan emin olmamalıdır.²³³

Muhâsibî eserinde cennete ulaştıracak amelleri ayetlerle temellendirmiş, hadislerle örneklendirmiştir. Cehennemin tutkularla bezendiğini, cennetin ise zorluklarla çevrili olduğuna dair hadisleri ve yorumları sunarken nefsi terbiye etmenin yollarını öğretmiştir.²³⁴ Ayrıca ibadet ve amellerin dünyevî nimetlerin şükrüne dahi karşılık gelemeyeceğini, söz konusu fiillerin cenneti garantilemede nefsi aldatmaması gerektiğini ikaz etmiştir.²³⁵ Yine insanı cennetten mahrum edecek kibir, riyâ, ucub ve hased gibi vasıfları etraflıca açıklamıştır.

Muhâsibî'nin cennet algısı *er-Riâye* ile sınırlı olmadığı açıktır. Fakat Muhâsibî'nin ölüm ve ölüm sonrası hayata dair yazdığı *Kitâbü't-Tevehhüm* eserinde cennete dair tasavvufî, felsefî ve ahlâkî tasvirlerle yer verildiğini unutmamak gerekir. Hatta daha önceden arz ettiğimiz üzere cennete dair Hristiyan teolojisinde ve edebiyatında meşhur olan Dante'nin *İlahi Komedyâ* adlı eserine Muhâsibî'nin ilham kaynağı olduğu iddia edilmektedir. Hatta Dante birçok düşüncesini sûfilere esinlenerek İlâhî Komedyâ'ya dahil ettiği düşünülmektedir. Fakat bu alıntılarda kaynaklarındaki malumatlarla aynı minvalde düşünmemiş, ekseriyette bu malumatları çarpıtarak aktarmıştır.²³⁶

3.1.1.2. Serrâc'ın (ö. 378/988) el-Lüma'sında Cennet

Tam adı *Ebû Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed es-Serrâc et-Tûsî*'dir. *Tâvûsu'l-fukarâ* lakabıyla anılmıştır. Zühd sahibi Serrâc, şeriat ilmine bağlı kalarak fütüvvet ve sûfî edebiyatında çağının ve memleketinin öncüsü olmuştur. H. 378 yılında Tûs şehrinde vefat etmiştir.²³⁷ Hayatı hakkında pek bilgi olmayan Serrâc, *el-Lüma'* adlı

---

²³³ A.g.e., 338.

²³⁴ A.g.e., 58-60.

²³⁵ A.g.e., 377.

²³⁶ HıdırÖzcan Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı* (İnsan Yayınları, 2021), 189; Smith, *An Early Mystic of Baghdad*, 290-91.

²³⁷ Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdusselam Tedmürî, 3. bs (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 26/262; Ali b. Osman Cüllabî Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, thk.

eseriyle bilinmektedir. Tasavvuf klasiklerinden olan *el-Lüma*'sı şer'î kıstaslara uygunluğu ile bilinmektedir.

Serrâc kitabında *rızâ* makamını dünya cenneti olarak nitelendirmiştir. Çünkü rızâ ile, kulun Allah'ın hükmü karşısında kalbi ızdırap ve inhiraf duymaz bilâkis sükûnet bulur. Buda kulun dünyasını cennet gibi kılar.²³⁸

Sûfilere mahsus halleri ayrı bir bölüm olarak ele alan Serrâc, *şevk* halini anlatırken cennete karşı *şevk* duyulması gerektiğini ifade etmiş ve hadislerle düşüncesini temellendirmiştir. Ayrıca "*Cennete iştiyâkı olan hayır yapmaya koşar*" hadis-i şerifini naklederek cennete iştiyakın amellerle desteklenmesi gerektiğini vurgulamıştır.²³⁹

Amellerin nasıl yapılması gerektiğini ayrıca ele alan Serrâc, sûfilere namaz âdâbında tekbir alınırken sağ yanında cennetin, sol yanında cehennemin olduğunu hayal edilmesini tavsiye etmiştir. Ayrıca tekbir alındığında Allah'ın kulun yüzüne ve gönlüne nazar ettiğini, kulun ise bunun farkında olması gerektiğini hatırlatmıştır.²⁴⁰

Kitabında önceki sûfilerin nasihatlerini sıklıkla okuyucu ile buluşturan Serrâc, bir pasajda Serî es-Sakatî'nin (ö. 251/865) Cüneyd-i Bağdâdî'ye (ö. 297/909) kimseden bir şey istememenin, bir şey almamanın ve kendisinde infak edilmesi gereken hiçbir şeyi bırakmamanın cennete götürecek kestirme bir yol olduğuna dair nasihatleri nakletmiştir.²⁴¹

Kitabının *semâ* bahsinde Allah'ın cennetliklere hazırladığı nimetleri Kur'an-ı Kerim ayetleriyle ele alan Serrâc, "*Onlar cennet bahçelerinde neşelenirler*"²⁴² ayetini semânın meşrutiyetine delil olduğunu düşünmüştür.²⁴³

Lümâ'nın bir bölümünde sûfilerin dualarına yer verilmiştir. Bu minvalde Yahyâ b. Muâz er-Râzî'nin (ö. 258/872) eğer kendisini Allah azablandırırrsa bu adaletin gereği olduğuna ve buna kesinlikle razı olacağına fakat cehenneme dayanamayacağına dair

---

Tevfik Ali Vehbe ve A. Abdurrahîm Es-Sâyih, çev. M. Ahmed Mâzî Ebu'l-Azzâm, 1. bs (Mısır: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2008), 356.

²³⁸ Ebû Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed et-Tûsî es-Serrâc, *el-Lüma*, thk. Abdulhalîm Mahmûd ve Taha Abdalbâkî Sürûr (Mısır: Dâru'l-Kütübü'l-Hadîse, 1960), 80.

²³⁹ A.g.e., 94.

²⁴⁰ A.g.e., 205.

²⁴¹ A.g.e., 262.

²⁴² er-Rûm, 30/15.

²⁴³ Serrâc, *el-Lüma*, 345.

duasını nakletmiştir. Râzî duasının devamında cennete layık olmadığını ancak Allah'ın affıyla cennete girebileceğini söylemiştir.²⁴⁴ Aynı bölümde Serrâc, Ebû Hamza'nın Serî es-Sakatî'den dua istediğinde “*Allah seni ve beni tûbâ ağaçları altında buluştursun*” niyazını vererek Allah dostlarının cennette tûbâ ağaçları altında istirahat edeceklerini söylemiştir.²⁴⁵

Serrâc, gerçek tevhidin gereği olarak müminlerin gönüllerinde Allah'ın azametine nispetle melek, nebî, cennet, cehennem, arş ve kürsî gibi şeylere değer verilmesini caiz görmemiştir.²⁴⁶

3.1.1.3. Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) et-Ta'arruf'unda Cennet

Tam adı *Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kub el-Buhârî*'dir. Bağdat'ta doğduğu düşünülmektedir. Hayatı hakkında pek malumat yoktur. Mutasavvıf olmakla beraber Hanefî fakihi olarak tabakat eserlerinde adı geçmektedir. H. 380 yılında Buhara'da vefat etmiştir. Tasavvuf ilminin şer'î bir ilim olmadığı iddiasıyla itham edildiği kritik bir süreçte Kelâbâzî, düşünceleri ve eserleriyle tasavvufun şeriat kriterlerine en katı surette bağlı olan bir doktrin olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Yazdığı *Ta'arruf* adlı eser ile tasavvufun, muterizlerince resmî olarak kabulüne vesile olmuştur. Eserin yazma nüshalarının çokluğu, üzerine şerhler yazılması, tasavvuf ekollerince ders kitabı olarak okutulması *Ta'arruf*'un tasavvuf tarihindeki etkisini göstermektedir. Sühreverdî (ö. 587/1191), “*Ta'arruf olmasaydı, tasavvuf bilinemezdi*” diyerek eserin değerini dile getirmiştir.²⁴⁷

Ta'arruf'ta sûfîlerin cennete dair itikatları teferruatlı olarak anlatılmıştır. Sûfîlere göre cennet ve cehennem ebedîdir, içindeki nimet ve azap daimîdir, orada nimetlendirilecekler veya azaplandırılacaklar da ebedîdir. Bu ebedîlikte sonluk ve yokluk düşünülemez ve cennette cehennemde elan mevcuttur.²⁴⁸ Kelâbâzî'nin verdiği

---

²⁴⁴ A.g.e., 331.

²⁴⁵ A.g.e., 332.

²⁴⁶ A.g.e., 514.

²⁴⁷ Abu Bakr al-Kalabadhi, *The Doctrine of The Sufis: Kitab al-Ta'arruf li-madhhab ahl al-tasawwuf*, çev. Arthur John Arberry, 1. bs (Cambridge: Cambridge University, 1935), X-XVIII.

²⁴⁸ Muhammed b. İbrâhîm el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, 1. bs (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 61.

bu malumatla sũfilerin, Ehl-i sũnnet âlimleri gibi cennet ve cehennemın Şu an mevcut olduğuna itikat ettiklerini görmekteyiz. Sũfi itikadının kelim ekolleriyle mukayese edebilmek için bu tũr itikadi meseleleri ayrıca ele almanın faydalı olacağını dũŐunmekteyiz. Ehl-i Sũnnet cennet ve cehennemın elan mevcut olduğuna dair delillerini iki tasnifle temellendirmişlerdir. İlki Kur'an-ı Kerim'de geçtiği ũzere Âdem ve Havvâ cennete yerleŐtirilmiŐ ve oradan çıkarılmıŐ olmaları cennetin mevcut olduğunun delilidir. İkinci delil ise Kur'an-ı Kerim'de "*Mũttâkiler için hazırlanmıştır*"²⁴⁹ Şeklinde mâzi formunda kullanılan ayetlerdir. Aynı Şekilde birçok sahih hadiste yine mâzi formuyla cennetten bahsedilmektedir. Mu'tezile'ye göre ise cennet Şu an yaratılmamıŐtır. Bu hususta Ebũ Hâşim el-Cũbbâi (. 321/933) nakli iki delil ileri sũrmüŐtũr. İlk delil Allah'ın "*O'nun yũzũ hariç her Şey helâk olacaktır*"²⁵⁰ ayeti ve "*YemiŐleri sũrekli*"²⁵¹ diyerek cenneti nitelendirmesidir. Şayet cennet yaratılmış olsaydı ilk ayete göre yemiŐlerinin helâk olması gerekirdi. İkinci delil ise Kur'an-ı Kerim'de cennetin "*eni gökler ve yer kadar olan*"²⁵² szũyle nitelenmesidir. Bu durumun ancak yerin ve gĐũn fenasından sonra olabileceğidir ki bu durumda cennet elan mevcut değildir. Yine Mu'tezilî Âlim Abbâd b. Sũleyman (. 250/864) cennetin Şu an mevcut olmadığına dair iki aklî delil ileri sũrmüŐtũr. İlk delili cennet elan mevcut olsa ya felekler ya unsurlar ya da başka bir âlemde olması gerekirdi. Her ũ âlemde olması ise yanlıŐtır. Şayet felekler âleminde olsa yırtılma ve kaynamayı kabul etmez ki bu durumda cennete oluş ve bozuluş imkânları karıŐamaz. Unsur âleminde olsa lũmden sonra ruhlar yine bu âleme döneceği için bir tenâsũh söz durumudur ve bu kabul edilemez bir akîdedir. Şayet bir başka âlemde olsa o âlem felek cinsinden basit ve kũre olacaktı, bu da boŐluĐa sebeptir. Bu ise imkânsızdır ve cenneti inkâr edenler cennetin var olabileme ihtimallerini değerlendirirken bu âlemde olmasının mũmkũn olamayacağı savından hareketle onu inkâr etmişlerdir.²⁵³ Ayrıca Mu'tezile cennet ve cehennemın elan mevcut olmayıŐını inanç esası olarak

---

²⁴⁹ Âl-i İmrân, 3/133.

²⁵⁰ el-Kasas, 28/88.

²⁵¹ er-Ra'd, 13/35.

²⁵² Âl-i İmrân, 3/133.

²⁵³ Seyyid Şerif Cũrcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf ve meahu Hâşiyetu's-Siyâlkũtî ve'l-Celebî ala Şerhi'l-Mevâkıf*, thk. Mahmud mer ed-Demmadî, 1. bs (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1998), 8/328-30.

değerlendirmişlerdir.²⁵⁴ Cennet ile ilgili ayet ve hadislerdeki sîgaların mâzi formunda kullanılmasının mecazi olduğunu iddia ederek cennetin elan mevcut olmadığı düşünülmüştür. Bu iddialara itiraz eden Aliyyü'l-Kârî (ö. 1014/1605), söz konusu sîgaların hakiki manada mâzi formunda kullanıldığını ve mecazi manaya delalet edecek hiçbir illetin olmadığını savunarak cennetin elan mevcut olduğunu temellendirmeye çalışmıştır.²⁵⁵

Kelâbâzî'ye göre sûfiler, Allah'ın dünyada gözle ve kalple görünmesinin mümkün olmadığını ittifak etmiştir. *İkân* ve *yakîn* haliyle kalbî *müşâhade* istisnai bir durumdur. Dünyada rü'yetin mümkün olamaması onun lütufların son haddi ve nimetlerin en mükemmeli olması nedeniyledir. Mekanların en mükemmeli ise cennet olduğuna göre Rü'yetullah lütfuna ancak cennette nail olunabilir. Şayet bu lütuf dünyaya mahsus olsaydı geçici dünya ile ebedî cennet arasında bir fark kalmazdı. Hem Musa peygamber dahi bu lütfu mazhar olamamışken Ondan edna olanların bu lütfu nail olamayacakları bir gerçektir. Ayrıca fâni bir âlemde bâkî olanın görülmesi de imkansızdır ve böyle bir durum söz konusu olsa Allah'a iman hususunda insanların imtihan edilmesi mümkün olmazdı.²⁵⁶ Ayrıca *eslah* prensibine dair sûfiler, Allah üzerine bir vucûbiyetin olamayacağını ittifakla inanmaktırlar. Onlara göre ceza ve mükafat Allah'ın iradesiyle olmaktadır. Zira insanlar işledikleri bir suç sebebiyle ebedî bir azap, yine işledikleri iyi işler sebebiyle daimî bir mükafat hak edemezler. Şayet Allah azap ederse adaletindedir, mükafatlandırırsa ihsanındandır. O isterse tüm kafirleri cennetine dahil edebilir. Zira var olanlar O'nun mahlûklarıdır ve nihai kararda O'nundur. Lakin Allah mümin kullarına ebedî cenneti, kafilere ise daimî cehennemi vaad etmiştir ve vaadinde duracağına da hiç şüphe yoktur.²⁵⁷ Kelâbâzî, itikadî olarak sûfilerin peygamber tarafından cennetle müjdelenenlerin cennetlik olduğuna ve cehennemde azapla karşılaşmayacaklarına inandıklarını belirtmektedir.²⁵⁸ (*Bu müjdeye nail olanları Hadislerde Cennet bölümünde zikrettik.*)

---

²⁵⁴ Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*. (Kahire: Müessesetü'l-Halebi, t.y.), 1/73.

²⁵⁵ Aliyyül-Kârî, *Şerhu Kitâbi'l-Fıkhi'l-ekber: el-Menhecü'l-ezher*, 5. bs (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1440), 165.

²⁵⁶ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 46.

²⁵⁷ A.g.e., 54-55, 67.

²⁵⁸ A.g.e., 62.

Kelâbâzî, Cüneyd-i Bağdâdî'ye atıfla sûfilerin zikir anında teemmül ve tefekkürle ulvi şeyleri hayal ettiklerini rivayet etmektedir. Bu hayal esnasında Allah'ın yüceliğine, heybetine ve lütfuna saygı gereği cennet tahayyül edilmemelidir. Daha yüce olan zat-ı ulûhiyyeti düşünölmelidir. Şayet zikir esnasında cennet tahayyül edilecek olursa araya nefis ve nefsin hazları girer ki arifler bundan yüz çevirmişlerdir.²⁵⁹ Bu durum kulun Hak ile bâkî, nefsinden ise fâni olduğuna işaret eder ki bu fenâ ve bekâ halidir. Fakat bu hal sûfilerin cennetten müstağni olduğu anlamına gelmemelidir. Çünkü sûfiler için Allah rızası asıldır ve Allah mekanların en yücesi olan cennete rağbeti, mekanların en kötüsü cehennemden ise sakınmayı istemiştir.²⁶⁰ Yine bu minvalde Kelâbâzî, “Şüphesiz Allah, cennet karşılığında müminlerin canlarını ve mallarını satın almıştır”²⁶¹ ayetini tefsir ederken kulların Rabbine karşı bir beklenti içinde değil, ubûdiyyet şuuru ile ibadet etmeleri gerektiğini söylemiştir. Çünkü karşılık istememek efendisinin kulun üzerindeki hakkıdır.²⁶² Kulluğu ile meşhur Râbiatu'l-Adeviyye (ö. 185/801 [?]) manevi bir hal ile cenneti müşâhede ettiğini, bu esnada ona meylettiiği için Allah tarafından kendisine sitem edildiği *Ta'arruf*'ta belirtilmiştir.²⁶³ Yine belirtmekte fâide mülâhaza ediyoruz ki sûfilerin bu düşünceleri, cennete karşı onların kayıtsız olduklarından kaynaklanmamaktadır. Eğer böyle olsaydı onlar Allah'tan cenneti istemez ve cehennemden ona sığınmazlardı. Buna misal olarak Kelâbâzî, Hafs b. Yezîd'in cennete mi, cehenneme mi gireceğini bilemediği için gülmemeye yemin ettiğini ve ölünceye kadar gülmediğini rivayet etmiştir.²⁶⁴

3.1.1.4. Mekkî'nin (ö. 386/996) Kütü'l-kulûb'unda Cennet

Tam adı *Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Mekkî el-Acemî*'dir. Aslen Cebelli olan Ebû Tâlib, Mekke'de yetiştiği için *Mekkî* olarak anılmıştır. Birçok râvîden hadis dinlemiş ve rivayet etmiştir. Tarihi kaynaklar onu zâhid, âbid ve sâlih kimse olarak nitelendirmiştir. Basra'da ve Bağdat'ta insanlara vaaz etmiştir. Yazdığı *Kütü'l-Kulûb*

---

²⁵⁹ A.g.e., 122-23.

²⁶⁰ A.g.e., 143.

²⁶¹ et-Tevbe, 9/111.

²⁶² Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 159-60.

²⁶³ A.g.e., 172-73.

²⁶⁴ A.g.e., 176.

adlı tasavvuf klasîği ile tanınmaktadır. H. 386 yılı Cemâziyelâhir ayında Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁶⁵

Kütü'l-Kulûb'ta cennete girmeye vesile olacağı için dua ve ibadetlerin faziletine dair birçok rivayet yer almaktadır. Bu hususta Ebû Fatıma'nın Hz. Peygamber'den cennete beraber olabileceği umuduyla istediği duaya Hz. Peygamberin dua edeceğini fakat çokça namaz kılıp secde etmekle kendisine yardım etmesi gerektiğine dair rivayet dikkate şayandır. Bu ve benzeri nakiller, Mekkî'nin amelsiz ve zahmetsiz bir cennet algısının olmadığına dair düşüncelerini yansıtmaktadır.²⁶⁶ Hatta Mekkî, amelsiz cennete girmeyi zannetmenin boş bir temenni olduğunu söyleyerek bu husustaki hassasiyetini göstermiştir. Ayrıca tamamen amelleri sebebiyle cennete gireceğini söyleyenin de boş bir lafta bulunduğunu söylemiştir.²⁶⁷ Mekkî, yetmiş yıl ibadet eden bir âbidin, Allah'ın lütfuyla değil kendi ameliyle cennete girmek istediğinde amellerinin vücudunun şükrüne dahi kifayet edemeyeceğini nakletmiştir. O'na göre cennete giriş sadece amellerle mümkün değildir, Allah'ın lütfuna ihtiyaç vardır.²⁶⁸

Ebû Tâlib el-Mekkî, sûfilerin hallerine binaen muhabbet ve irfan sahipleri için cehenneme girmenin ilâhî emirlere muhalefetten daha hafif olduğunu, çünkü Allah'ın gazabının azabından daha büyük bir ceza olduğunu rivayet etmiştir. Yine aynı minvalde yakîn ehli için makbul iki rekât namazın cennete girmekten daha sevimli olduğunu, çünkü cennette nefsin rıza ve hazzı varken makbul ibadette sadece Allah'ın rızası olduğunu söylemiştir.²⁶⁹ Ayrıca Mekkî'ye göre “...Allah onlara Adn cennetlerinde güzel meskenler vaad etti. Lakin Allah'ın rızası ise, hepsinden daha büyüktür”²⁷⁰ ayeti Allah'ın rızasının derece bakımından en yüksek olan Adn cennetinden daha üstün olduğuna işaret etmektedir.²⁷¹ Bu sebeple marifet ehli,

---

²⁶⁵ Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Busrî ed-Dımaşkî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî, 1. bs (Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâsi'l-A'rabî, 1988), 11/365-366.

²⁶⁶ Muhammed b. Alî b. Atıyye Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb fî mu'âmeleti'l-mahbûb ve vasfî tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*, thk. Muhammed er-Ravzânî, 1. bs (Kahire: Mektebetu Dâru't-Türâs, 2001), 1/141.

²⁶⁷ A.g.e., 1/288.

²⁶⁸ A.g.e., 2/578-579.

²⁶⁹ A.g.e., 1/248-249.

²⁷⁰ et-Tevbe, 9/72.

²⁷¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, 2/1006.

müridlerin cenneti ve içindekilerini sürekli olarak tahayyül etmelerini hoş karşılamamışlardır. Çünkü zât-ı ulûhiyyetin yüceliği varken cenneti hayal etmek iyi değildir. Hem mürid, müptededir; kalbi hayal ettiği cennet nimetleri sebebiyle dünya nimetlerine iştah duyacak zayıflıktadır. Halbuki zât-ı ulûhiyyeti hayal ettikçe ibadetlerinde yakîn duygusu daha kuvvetlenecektir.²⁷² Bu vasfa sahip olarak Râbiatü'l-Adeviyye'yi misal veren Mekkî, onun ibadetteki gayesinin cennet sevgisi olmayıp zât-ı ulûhiyyete olan sevgisi ve kavuşma arzusu olduğunu rivayet etmektedir.²⁷³ Bu düşünceyle beraber Mekkî, ameller esnasında cenneti arzulamanın kişinin ihlâsını ve niyetinin sıhhatini zedelemeyeceğini de söylemiştir. Çünkü Allah bizzat cenneti methetmiş ve müminleri ona karşı teşvik etmiştir.²⁷⁴

Ebû Tâlib el-Mekkî, cennetin temiz olduğunu ve ancak temiz olanların cennete gireceğini düşünmüştür. Temiz olmak ise bütün günahlardan sakınmakla elde edilir. Mekkî, Hz. Âdem'in bir günah sebebiyle cennetten çıkartıldığını hatırlatarak birçok günahla cennete girmek istemenin mümkün olmayacağını beyan etmiştir.²⁷⁵ Yine Mekkî, Allah'ın azabından emin olanın insanların en cahili, cennete girinceye kadar Allah'ın azabından emin olmayanların ise insanların en bilgini olduğunu söylemiştir. Bu sûfilerin sürekli olarak havf ve recâ arasında olması gerektiğine dair hassas bir çizgidir.²⁷⁶

Kütü'l-Kulûb'ta ilmin, cennet yolunu aydınlayacağı vurgulanarak sûfilerin ilim tahsil etmesi istenmiştir.²⁷⁷ Mârifetullah ilminin dünya cenneti olduğu ve ona erişenin başka bir şeyi arzu etmeyeceği bildirilmiştir.²⁷⁸ Mekkî, Hz. Peygambere evinin darlığından dolayı yakınan kimseye cevaben söylediği "*Gökyüzünde geniş ol*" sözünü açıklarken, muhaddislerin vermiş olduğu cennetteki yerini genişletmek yorumu dışında marifet ve ilmimi genişletmek olarak yorumlamıştır.²⁷⁹ Mekkî, marifet ve muhabbet ehlinin en yüksek cennet nimetleri içinde olduğunu, kendini marifet ve muhabbet ehli iddia edip

---

²⁷² A.g.e., 2/509.

²⁷³ A.g.e., 2/1067.

²⁷⁴ A.g.e., 3/1356.

²⁷⁵ A.g.e., 1/249-250.

²⁷⁶ A.g.e., 2/629.

²⁷⁷ A.g.e., 1/377.

²⁷⁸ A.g.e., 1/423.

²⁷⁹ A.g.e., 2/797.

bundan yoksun olanların ise en şiddetli cehennem azabı içinde olduğunu nakletmektedir.²⁸⁰ Mekkî, cehennemın heva sebebiyle, cennetin ise zühd sebebiyle kazanıldığını söylemiştir.²⁸¹ Zühdün ameli safhası ise sevileni elden çıkarmak suretiyle Allah'tan cennetini ve cemalini istemektir.²⁸²

Mekkî'ye göre Allah tahayyül ve tefekkür edilemez, dünyada asla görülemez. Ancak dünyada veli kulları tarafından müşâhede olabilir. Görmek ise Allah'ın kendi diyarı olan cennette mümkün olacaktır ve cennet ehli daima bu nimetle şereflenecektir.²⁸³ Ehl-i kible işledikleri günah sebebiyle tekfir edilemez, kimse hevasınca başka bir kimseyi cennete ve cehenneme koyamaz.²⁸⁴

3.1.1.5. Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) er-Risâle'sinde Cennet

Tam adı *Ebü'l-Kasım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik*'tir. Küçük yaşta babasını kaybeden Kuşeyrî, Arap dili ve edebiyatında mahirdi. Ebû Bekir b. Muhammed et-Tûsî'den *Fıkah*, İbn Fûrek'ten (ö. 406/1015) *Kelâm*, Ebû Ali Dekkâk'tan (ö. 405/1015) *Tasavvuf ilimleri* tahsil etti. Şeyhi Ebû Ali Dekkâk'ın vefatından sonra riyazete çekildi. Bu esnada *er-Risâle* adlı meşhur eserini yazdı. Tasavvufu ve şeriatı cemedan mutasavvıf olarak bilinmektedir. Cüveynî (ö. 478/1085) ve Ebû Bekir el-Beyhâkî (ö. 458/1066) ile haccetti. İyi bir binici ve silahşor olduğu nakledilmektedir. H. 465 yılında Nîsâbur'da vefat etti.²⁸⁵

er-Risâle'de Kütü'l-Kulûb'ta olduğu gibi cennete iltifat etmeme tasavvufî bir incelik olarak ele alınmış. Bu minvalde Nasrâbâdî'nin (ö. 367/978) sûfilere tecelli anında ne cennete ne de cehenneme iltifat etmemeleri gerektiği bilakis zât-ı ulûhiyyetin tazim kıldığına tazim kılmak gerektiğine dair nasihatlerine yer verilmiştir.²⁸⁶ Buradaki tazimin ne olduğu belirtilmemiştir. Bizlere göre bu tazim, "...*lakin Allah'ın rızası ise,*

---

²⁸⁰ A.g.e., 2/1047.

²⁸¹ A.g.e., 2/706.

²⁸² A.g.e., 2/719.

²⁸³ A.g.e., 3/1179.

²⁸⁴ A.g.e., 3/1274.

²⁸⁵ Abdullah b. Es'ad el-Yâfî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti mâ yu'teberu min havâdisi'z-zamân*, 1. bs (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 3/80-81; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/131.

²⁸⁶ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 1/145.

hepsinden daha büyüktür”²⁸⁷ ayeti ile methedilen rızaya odaklanmaktır. Ayrıca Kuşeyrî rıza hususunda Abdülvâhid b. Zeyd’e (ö. 177/793) istinaden rızanın, Allah’a açılan en büyük kapı olduğunu ve dünyanın cenneti olduğunu nakletmiştir.²⁸⁸ Yine Ebû Süleymân Dârânî’ye (ö. 215/830) istinaden rızanın, Allah’tan ne cenneti istemek ne de cehennemden ona sığınmaktır demiştir.²⁸⁹ Bununla kastedilen, asıl gayenin rıza olduğu, Allah ise zâhidin halini bildiği ve lütfuyla muamelede bulunarak cehennemden âzad edip cennetine nail edeceğidir.

Kuşeyrî eserinin farklı bölümlerinde, ibadet ve taat anında cennetten daha ziyade zât-ı ulûhiyyete yönelmenin ehemmiyeti üzerinde durmuş, birçok söz ve kıssa ile düşüncesini temellendirmiştir. Örneğin Kuşeyrî’nin belirttiğine göre; Hz. Şuayb ağlamaktan dolayı âma olunca Allah tarafından kendisine cennet için ağladıysa cennetlik olduğu, cehennem korkusuyla ağladıysa cehennemden âzad olduğu söylenmiştir. Hz. Şuayb ise sadece kendisine iştîyak duyduğu için ağladığını söylemiştir.²⁹⁰ Şiblî’nin (ö. 334/946) ahirette, “*Hüsranların en büyüğü cehenneme girmekten ve cennetten ise mahrum olmaktır*” sözünden dolayı Allah tarafından “*Cemâl-i bâ-kemâlimi müşahede edememekten daha büyük hüsran mı vardır?*” sözüyle te’deb edildiğini rivayet etmiştir.²⁹¹ Abdullah b. Mübârek’in (ö. 181/797) cenneti isteyerek Allah’a karşı büyük bir cüret gösterdiği için yakınmasını nakletmiştir.²⁹² Burada, zühd ehline nefsinin zelliliğine rağmen muazzez olanı istemenin doğru olmayacağını kastedildiğini düşünmekteyiz. Yine Risâle’de Hallâc-ı Mansûr’a (ö. 309/922) istinaden Âriflerin alâmet-i fârikası, dünya ve ahirete dair meşgalelerinin olmaması söylenmiştir.²⁹³ Yani olması gereken meşgale zât-ı ulûhiyyet olmalıdır. Bu hususta Allah’ın Îsâ peygambere, kulun kalbinde dünya ve ahiret sevgisi olmadığı takdirde o kalbi kendi sevgisiyle dolduracağını vahyettiği er-Risâle’de anlatılmaktadır.²⁹⁴ Yine Kuşeyrî, Nasrâbâdî’den naklen *mürüvvet*’in dünya ve

---

²⁸⁷ et-Tevbe, 9/72.

²⁸⁸ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 2/342.

²⁸⁹ A.g.e., 2/344.

²⁹⁰ A.g.e., 2/499-500.

²⁹¹ A.g.e., 2/564.

²⁹² A.g.e., 1/257.

²⁹³ A.g.e., 2/480.

²⁹⁴ A.g.e., 2/491.

ahiretten yüz çevirmek olduğunu söylemiştir.²⁹⁵ Ayrıca *velî* olmak için dünya ve ahiretle alakalı hiçbir şeye rağbet etmeme, sadece Allah'ın zât-ı ulûhiyyetine adanma, gönlün ve yüzün Allah'a yöneltme tavsiye edilmiştir.²⁹⁶ Fakat bu isteklerin her sûfinin veya sâlikin tecrübe edeceği şeyler olmadığı kanaatindeyiz. Zira yine Kuşeyrî, Allah'tan istenilen bir duanın kabul olduğu müşahede edildiği an derhal cennetin istenilmesini tavsiye etmiştir; umulur ki o duada kabul olunsun.²⁹⁷ Bu durum bize göre farklı hal ve makamlarda olan sûfilerin idrak ve içtihadından kaynaklanmaktadır.

Kuşeyrî, Süfyân-ı Sevrî'nin (ö. 161/778) rüyada cennette ağaçların üzerinde uçtuğu, kendisine bu makama nasıl erdiği sorulduğunda ise *verâ* dediğini rivayet etmiştir.²⁹⁸ Bu rivayetle sûfilerin tasavvufun başlıca öğretilerinden olan verânın cennette yüksek derecelere vesile olduğu aktarılmıştır. Bu minvalde yine riyazet ehli bir zat olan Hassan b. Ebû Sinân'ın ölümünden sonra rüyada görüldüğünde, ahirette karşılaştığı muamelenin nasıl olduğuna dair anlatıya yer verilmiştir. Ebû Sinân, iyilikte muamele gördüğünü fakat komşusundan ödünç aldığı iğneyi iade etmediği için cennete girmesine izin verilmediğini söylemiştir.²⁹⁹ Bu anlatılarla cennet-verâ bağlantısına dikkat çekmek istenilmiştir. Yine *havf* bahsinde fakirlikten korkulduğu kadar cehennem korkulsaydı cennete girileceği, *edep* bahsinde ise kulu ibadet ve taatının cennete, ibadet ve taat anındaki edebinin ise Allah'a ulaştıracağı söylenmiştir.³⁰⁰

Kuşeyrî, yukarıda belirttiğimiz üzere Muhâsibî ve Ebû Tâlib el-Mekkî aynı düşüncede olarak kişinin kendisinin cennetlik, günahkarların ise cehennemlik olduğundan emin olmaması gerektiğini söylemiştir. Bu hususta Îsâ peygamberin biri salih diğeri günahkarlığı ile maruf iki zatla yolculuğunu anlatmıştır. Bu yolculukta istirahat anında günahkâr, Îsâ peygamber ve salih zattan ayrı bir yerde oturmuş, gönül burukluğuyla içinden affolunmak için dua etmiş. Bu esnada salih zat ise günahkara bakarak içinden onunla haşr olmamak için duada bulunmuş. Bunun üzerine Allah, her iki zatın duasını kabul ettiğini; mücrim olanı affederek cennetine nail ettiğini, salih olanı ise onunla haşr olunmak istemediği için cennetten mahrum ettiğini Îsâ peygambere

---

²⁹⁵ A.g.e., 2/381.

²⁹⁶ A.g.e., 2/418.

²⁹⁷ A.g.e., 2/426.

²⁹⁸ A.g.e., 1/238.

²⁹⁹ A.g.e., 1/238.

³⁰⁰ A.g.e., 1/253, 2/445.

vahyetmiştir.³⁰¹ Ayrıca Kuşeyrî, Hz. Âdem'in cennette ebedî olduğuna kanaat getirdiği anda Allah'ın onu cennetten çıkardığını söyleyerek sûfilere hem gayret yönünden amele teşvik etmiş hem de cennetten emin olmamak gerektiğini ikaz etmiştir.³⁰²

3.1.1.6. Hücûrî'nin (ö. 465/1072) Keşfü'l-mahcûb'unda Cennet

Tam adı *Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-Hücûrî*'dir. Ebü'l-Kâsım el-Cürçânî, Hâce Muzaffer Hamdân, Ebü'l-Abbâs Muhammed el-Aşkânî gibi sûfilerden istifade ettiyse de Ebü'l-Fazl el-Huttelî (ö. 453/1061 [?]) asıl mürşididir. Suriye, Horasan ve Mâverâünnehir bölgesine yolculuklar yapmış ve buradaki sûfiler ile iletişimini hayatının sonuna kadar devam ettirmiştir. Lahor'da irşâd faaliyetlerini yürüten Hücûrî, ulemâ-i rusum adını verdiği tasavvuf karşıtı âlimlerle fikrî mücadelede bulunmuştur. Lahor'da vefat eden Hücûrî'nin, mezar taşında H. 465 yazmakla beraber ölüm tarihi tartışmalıdır. Türbesi bölge halkı tarafından sıkla ziyaret edilmiş, Muînüddin el-Çiştî (ö. 633/1236) burada inzivaya çekilmiştir ve Hücûrî'yi sınırsız hediye dağıtıcı manasına gelen *Dâtâ Gençbahş* isimiyle anmıştır. Hücûrî'nin hayatının sonlarına doğru telif ettiği *Keşfü'l-Mahcûb* Farsça bilinen ilk tasavvuf eseridir.³⁰³

Hücûrî'ye göre insan-ı kâmil ruh, nefis ve beden terkiibinden meydana gelmiştir. Ruh akılla, nefis hevayla, beden ise hisle mürekkeptir. Cennet ruhlar menziline; ruhu insanı cennete davet eder. Nefis ise cehenneme çağırır. Cennet Allah'ın rızasının, cehennem ise gazabının eseridir. Marifet olmaksızın ameller insanı cennete ulaştırmaz, çünkü taat emin olmaya illet değildir. Dolayısıyla cennete giriş rahmet-i ilâhiyye sebebiyledir, fakat cennetteki dereceler ise ibadetle takdir olunur. Allah'ın cemâlini ise cehennemden kurtulan ve cennete nail olan müminler ancak cennette görebilecektir. Evliyâullah'ın ise teşbih ve cihet, mukabele ve muvâcehe olmaksızın onu müşâhede etmesi caizdir. Müşâhede halinde kalp, neşe ve sürûr içinde cennetteymiş gibi olur ve her an Allah'tan ikram ve müjdelerle taltiflenir.³⁰⁴

³⁰¹ A.g.e., 1/257.

³⁰² A.g.e., 2/412.

³⁰³ Saiyid Athar Abbas Rizvi, *A History of Sufism in India*, 1. bs (New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers, 1978), 1/112-113.

³⁰⁴ Hücûrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 229-30, 309, 317-18, 353, 410.

Hücvîrî, Hasan-ı Basrî'nin bela ve ibadetlerde sabrın ve dünyadan zühdün gayesi cehennem korkusundan veya cennet arzusundan olmaması bilakis tamamen Allah için olması gerektiğini söylediğini nakletmiştir.³⁰⁵ Yine Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848) muhabbet ehlinin, mehabbet örtüsünün içinde mehabbetten gayrısını görmedikleri için cennete önem vermediğini söylemiştir. Hücvîrî bu sözün izahında cennetin büyük olmasına rağmen mahluk olduğunu, *Muhabettullah*'ın Allah'ın sıfatı olduğu için mahluk olmadığını, dolayısıyla mahluklar indinde mahlukların değersiz olduğunu söylemiştir.³⁰⁶ Yahyâ b. Muâz er-Râzî ise dünyanın meşgaleler, ahiretin ise korkular diyarı olduğunu söylemiştir. Kul, cennet veya cehenneme erişinceye dek meşgale ve korkular arasında gider gelir. Nihayetinde ya cennete erişerek rahat eder ya da cehennemde azap çeker. Ne mutlu o kalp sahibine ki meşgale ve korkulardan yüz çevirerek zât-ı ulûhiyyete ulaşır.³⁰⁷

Hücvîrî sûfîlerin hal tercümelerini anlatırken onların çeşitli münacatlarına da yer vermiştir. Bu minvalde Serî es-Sakatî'nin bir münacatında Allah'tan hicap ve perdelenmiş olarak azap edilmekten korktuğu nakledilmiştir. Ona göre hicap olmaksızın gelen azap, müşahede haliyle kolay olur. Fakat hicap olduktan sonra cennette de olsa azaptaymış gibi olur. Hücvîrî bu sözleri müşâhede ekseninde etraflıca izah ettikten sonra cennetteki en büyük nimetin *keşf* ve *temâşa* olduğunu, Allah'ın cemâlini temaşaya ise bir perde mâni olsa cennetliklerin feryat ve figan ile perişan olacaklarını söylemiştir.³⁰⁸ Şiblî ise cennetin gayb hazinelerinde saklanarak kalpte ve zihinde unutulmasını niyaz etmiştir. Ona göre Allah'a cennet için değil, sırf zât-ı ulûhiyyeti için ibadet edilmelidir.³⁰⁹ Hücvîrî, *îsâr* hususunda Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî'nin (ö. 295/908) münacatını ele almıştır. Nûrî, cehennemin insanlarla doldurması şart ise kendi bedeniyle cehennemi doldurmak istemiş, böylece diğer insanların cehennemden kurtulup cennete ulaşmalarını niyaz etmiştir.³¹⁰

---

³⁰⁵ A.g.e., 114.

³⁰⁶ A.g.e., 127.

³⁰⁷ A.g.e., 153.

³⁰⁸ A.g.e., 141.

³⁰⁹ A.g.e., 326.

³¹⁰ A.g.e., 224.

3.1.1.7. Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) İhyâ'sında Cennet

Tam adı *Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî*'dir. H. 450 yılında Tûs'ta doğdu. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den fıkıh dersleri aldı. Birçok ilim dalında eserler telif etti. Henüz gençliğinde çağının otoriter bilginlerinden oldu. Otuz dört yaşında Nizâmiye Medresesinde dersler vermeye başladı. Okuttuğu derslere Ebü'l-Hattâb el-Kelvezânî (ö. 510/1116) ve İbn Akîl (ö. 513/1119) gibi ulemâ iştirak ederek Gazzâlî'nin fesahatini ve ilimlere vukûfiyetini takdir ettiler. Bir süre sonra entelektüel bir kriz yaşayan Gazzâlî, on bir yıl kadar sürececek bir halvete çekildi. Ardından Şam, Dımeşk ve Kudüs şehirlerine göçtü. Bu zaman zarfında şeriat ve tasavvuf ilimlerini cemedan *İhyâü ulûmi'd-dîn*'i telif etti. Tekrar Nizâmiye medresesinde ders vermeye döndü. Bir süre sonra Memleketi Tûs'a dönüp bir tekke inşa ederek ömrünün sonuna kadar burada yaşadı. Son zamanlarında *Sahîh-i Buhâri* ve *Sahîh-i Müslim*'i ezberlemeye yönelmiştir. H. 505 yılının Cemâziyelâhir ayında vefat etmiştir.³¹¹

Gazzâlî eserinin özellikle *Murâkabe* ve *Muhâsebe* bölümünde cennete dair birçok malumatta bulunmuştur. Bu minvalde cennete ulaştıracak amelleri, cennete girecek ve mahrum olacak kimselerin vasıflarını, cennetin nimetlerini ve özelliklerini ayet ve hadislerle anlatmıştır. Fakat bizler bu satırlarda sadece tasavvufi mülâhazalarını *zühd*, *rıza* ve *muhabbet* ekseninde arz etmekle iktifa edeceğiz.

Gazzâlî, cennet nimetlerinin Allah sevgisi nisbetinde, Allah sevgisinin ise marifet nisbetinde olacağını düşünmüştür. Dolayısıyla asıl mutluluk, şeriat tabiriyle îmanın, tasavvuf tabiriyle marifetin bizzat kendisidir.³¹² Marifet sahibi olan Âriflerin gayesi ise sadece Allah'a mülâki olmaktır. Bu mümkün olduğunda ateşe atılsa elem hissetmez, cennete girse nimetin en güzeli olan Cemâlullah'a mülâki olduğu için bakmaya tenezzül etmez.³¹³ Zaten Ârif, melekûtun cemâlini temaşa ettiğinden dolayı genişliği gökler ve yer kadar olan bir cennettir.³¹⁴

Gazzâlî'ye göre zühd, sevilenden bir şeyden daha sevimli bir şeye yönelmekle olur. Zâhid-i mutlak ise Allah'tan gayrı her şeyden ve hatta cennetten yüz çevirendir.

³¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/214-215.

³¹² Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1982), 4/314.

³¹³ A.g.e., 4/311.

³¹⁴ A.g.e., 4/309.

Dünyanın zevk ve sefasından yüz çevirip ahiretin zevklerinden yüz çevirmeyende zâhiddir fakat derece bakımından zâhid-i mutlak gibi değildir.³¹⁵ Ayrıca Gazzâlî'ye göre cennet, duyuların lezzetlendiği bir madendir. Kalbin lezzetleneceği yegâne şey ise Allah'a mülâki olmaktır. Dolayısıyla O'ndan mahrum olmak ateşten daha şiddetli, O'na mülâki olmak ise cennetten daha sevimlidir.³¹⁶ Zaten cennet ehlinin Allah'ın cemâlini temaşa ettikten sonra kalplerinde cennetin diğer nimetlerinin hiçbiri kalmaz.³¹⁷ Gazzâlî'nin naklettiğine göre Ebû Süleymân Dârânî, cennet ve cennet nimetleri zâhidleri Allah'tan uzaklaştıramayacağını söylemiştir.³¹⁸ Gazzâlî bu hususta geçmiş peygamberlere ve kitaplara atıflarda bulunmuştur. Örneğin Hz. Dâvud'a, Allah'a en sevimli kişi, kulluğunu hiçbir karşılık beklemezsiniz zât-ı ulûhiyyet için yapan olduğu vahyedilmiştir. Yine Zebûr'da Allah'a cennet veya cehennem için ubudiyette bulunandan daha zalim kimsenin olmadığını, şayet cennet ve cehennem olmasaydı kullar ubûdiyeti terk mi edeceklerine dair sual vârid olduğunu söylemiştir.³¹⁹ Ayrıca kıssalara yer vererek konuyu tamamen açıklamaya çalışmıştır. Örneğin Hz. Âsâ ibadet etmekten zayıf düşen âbid bir gruba hallerini sorduğunda, ateşten korktukları ve cenneti ümit ettikleri için bu hale oldukları cevabını almış. Bunun üzerine Hz. Âsâ, bir mahluktan korkup diğer mahluka ümit ettiklerine şaşırmıştır. Daha sonra başka bir âbid grubu görmüş ve onlara da hallerini sormuştur. Onlar ise sırf Allah'ı sevdiklerinden ve celâline tazimden dolayı ubudiyette bulduklarını söylediklerinde Hz. Âsâ onların Allah'ın hakiki dostları olduğuna kanaat getirmiş ve onlarla meclisine iştirak etmiştir.³²⁰ Gazzâlî'nin buradaki Kutsal kitap kaynaklarına atıf yaparak düşüncesini açıklaması konuya geniş bir perspektiften bakışının bir tezahürüdür.³²¹

Gazzâlî cennet ve rıza bağlamına dikkat çekmiştir. Bu minvalde Ruveyym b. Ahmed el-Bağdâdî'nin (ö. 303/915-16), amelde ihlas, dünya ve ahirete müteallik hiçbir şey

---

³¹⁵ A.g.e., 4/217.

³¹⁶ A.g.e., 4/311.

³¹⁷ A.g.e., 4/227.

³¹⁸ A.g.e., 4/295.

³¹⁹ A.g.e., 4/306.

³²⁰ A.g.e., 4/306.

³²¹ Süleyman Derin, *Love in Sufism: From Rabia to Ibn al-Farid* (İnsan Publications, 2008), 144-45.

istenmemektir dediğini nakletmiştir. Ayrıca bu sözün şerhinde cennette nefsinin şehvetlerle nimetlenmesini isteyen kişinin zaafkâr olduğunu söylemiştir. Olması gereken sadece rızanın gözetilmesidir.³²² Gazzâlî yine cennet ekseninde tevekkülü değerlendirmiştir. Bu hususta Bâyezîd-i Bistâmî'nin tevekkül tanımına yer vermiştir. Bistâmî'ye göre tevekkül, kişinin cennet ehlinin nimetlendiğini ve cehennem ehlinin azaplandığını gördüğü halde kalbinde bir tercih olmayışı olarak tarif etmiştir. Gazzâlî bu tarifi açıklarken bu durumun tevekkülün en üst ve en az bulunan mertebesi olduğunu söylemiştir. Bu mertebede adalet ve hikmet esasına göre cennet ile cehennem arasında bir fark yoktur.³²³ Yine Gazzâlî, Râbiatu'l-Adeviyye'nin cennet hakkındaki düşüncesi sorulduğunda “*Önce komşu, sonra ev!*” diyerek kalbinde cenneti değil, cennetin rabbine iltifat ettiğini söylemiştir.³²⁴ Fakat Gazzâlî, Râbiatu'l-Adeviyye'den daha realist düşünmektedir. Zira Gazzâlî, Allah'a ibadet ederken cennet (recâ/ümit) ve cehennem (havf/korku) motiflerini tamamıyla reddetmez; bunun yerine sûfilerin saf sevgi olgusunun Allah'a ulaşmadaki en yüksek olgu olduğunu vurgular.³²⁵

3.1.1.8. Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) Avârifü'l-maârif'inde Cennet

Tam adı *Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî es-Sühreverdî*'dir. Soyu Hz. Ebû Bekir'e dayanmaktadır, bu sebeple *el-Bekrî* diye anılmıştır. Tasavvufta üstâdı, amcası olan Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî'dir (ö. 563/1168). Abdülkâdir-i Geylânî'nin (ö. 561/1166) sohbetlerine iştirak etmiştir. Hükümdarlar ile elçiler arasında arabuluculuk yapmış, bu vesile ile nail olduğu büyük servetini fakirlere ve muhtaçlara dağıtmıştır. Fıkıhta fakih, edebiyatta mahirdi, şiirleri çoktur. *Avârifü'l-maârif* adlı tasavvufî eserini Mekke'de kaleme almıştır. H. 632 yılı Muharrem ayında Bağdat'a vefat etmiştir.³²⁶

Sühreverdî'nin yaşadığı dönem itibariyle artık kurumsallaştığını ifade edebileceğimiz tasavvuf düşüncesinde tekke kültürü başlamıştır. Tekke kültürü ve esaslarının

---

³²² Gazzâlî, *İhyâ*, 4/381.

³²³ A.g.e., 4/264.

³²⁴ A.g.e., 4/313.

³²⁵ Derin, *Love in Sufism*, 140-41.

³²⁶ Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsân Abbâs, 1. Baskı (Beyrut: Dâru Sâdır, 1972), 3/446-448; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/162-163.

sistematik olarak ilk ele alınan eser ise *Avârifü'l-maârif* olmuştur. Bizler burada bu hususlarla bağlantılı olan cennet algısını arz etmeye çalışacağız.

Sühreverdî'nin devrinde müşitlerin müritlerine hırka giydirme adeti çoğalmıştır. Bu minvalde Sühreverdî, müşidin müride giydirdiği hırkada cennet kokusu olduğunu söylemiştir. Bu hırka vesilesiyle mürid her daim Allah'la beraberdir ve O'nunla sohbettedir.³²⁷ Tekkelerde çokça icra edilen semâyı reddedenlere cevaplarda bulunan Sühreverdî, semânın vesilesiyle sûfiler ahireti hatırladığı ve cennete rağbet edip ateşten sakındıklarını düşünerek meşru olduğunu savunmuştur. Yeter ki semâ, sûfilerin zikir ve evratlarını terk edecekleri bir hale dönüşmesin.³²⁸ Yine tekkelerde semâ icrasında okunan ilâhî ve kasidelere binaen Sühreverdî, cennet ve cehennemi hatırlatan, ahiret amellerine teşvik eden, Allah'ın nimetlerini hatırlatan kaside ve ilâhîlerin okunmasında bir beis olmayacağını söylemiştir.³²⁹ Sühreverdî tekkelerde hizmet etmenin önemine binaen; hizmet, infak ve ihsanın cennete götüreren yol olduğunu sûfilere telkin etmiştir. Hatta hizmeti, nafil ibadetlere tercih edilmesinin daha faziletli olduğunu düşünmüştür.³³⁰ Bu düşünce Sühreverdî'nin nafil ibadetleri ihmal ettiği anlamına gelmemelidir. Zira Sühreverdî, geceleyin tazarru haliyle yapılan münacatlara peşinen verilecek sevabın cennet nimetlerinin lezzetlerine benzeyen bir haz olduğunu söyleyerek sûfilere gece ibadetine daimi bir surette teşvik etmiştir.³³¹ Ayrıca onun naklettiğine göre, Allah'ın haram kıldıklarından kaçınmadan Allah'ı sevdiğini söyleyen, sahip olduklarını infak etmeden cenneti sevdiğini söyleyen, fakirleri sevmeden Hz. Peygamber'i sevdiğini söyleyen yalancıdır.³³² Sühreverdî nefsin mahiyetini anlatırken tama' ve hırs yüzünden Hz. Âdem'in cennetten çıkarıldığını söylemiştir. Çünkü cennette ebedi kalmaya tama etmiş ve orada kalmak için yasak ağaçtan yemeye hırs göstermiştir.³³³ Sühreverdî bu yazdıklarıyla sûfilerin nefsinin ve nefsin sıfatlarını tanımlarını, kötü huylardan kaçınmalarını arzulamıştır.

---

³²⁷ Şihâbüddîn Ebû Hafs Ömer el-Bekrî es-Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, thk. Muhammed Yâsir ve Bilâl Muhammed, 1. bs (Dimeşk: Dârü't-Takva, 2022), 1/343.

³²⁸ A.g.e., 1/509-510.

³²⁹ A.g.e., 1/484-485.

³³⁰ A.g.e., 1/326-327.

³³¹ A.g.e., 2/262-263.

³³² A.g.e., 2/522.

³³³ A.g.e., 2/424.

Sühreverdî'ye göre ahirete ait amel ve nimetleri sevmek ve bunlarla sevinmek medih ve teşvik edilmiştir.³³⁴ Halbuki bu, önceki tasavvuf klasiklerinde çokça karşılaştığımız cennete tama etmeme ve arzulamama düşüncesinin hilafıdır. Zira önceki mutasavvıflar cennet hususunda daha müstağni ve temkinliyidiler. Bize göre bu durum *Avârifü'l-maârif*'in, mübtedî konumunda olan sûfleri kendi derecelerine göre irşâd etmeye yönelik bir eser olduğundan kaynaklanmaktadır.

3.1.2. İrfanî Dönem/İbnü'l-Arabî Sonrası Bazı Büyük Sûflerin Tasavvuf Eserlerinde Cennet

İrfanî dönem itibariyle kurumsallaştığını ve rüşünü ispat ettiğini rahatlıkla söyleyebileceğimiz tasavvuf doktrinde, metafizik mülâhazaların arttığı gözlemlenmektedir. Bu başlık altında İbnü'l-Arabî ile başlayan metafizik ağırlıklı tasavvuf düşüncesinde cennet algısını arz edeceğimiz müelliflerimiz ilk dönem cennet algısının gelişim serüvenini görmemizi sağlayacaktır. Ayrıca irfanî dönem müelliflerinin tasavvufî anlayışının bölgesel ve zamansal farklılıklarını ve görüş zenginliğini müşahade etmek için Ekberî geleneğin İlk halkası olan İbnü'l-Arabî, İrfanî dönem tasavvufunu şekillendiren Konevî, Osmanlı tasavvuf düşüncesine ışık tutan Kayserî, Kübreviyye tarikatının kurucusu Hemedâni, *el-İnsânü'l-kâmil* düşüncesini sistemleştiren Abdülkerîm el-Cîlî, Nakşibendi-Müceddiyye ekolünün temsilcisi İmâm-ı Rabbânî ve Şâzelî-Derkâvî şeyhi olan İbn Acîbe'yi referans kabul etmiş bulunmaktayız.

3.1.2.1. İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) Cennet ile İlgili Görüşleri

Tam adı *Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî*'dir. 1165'te Endülüs'ün Mürsiye şehrinde doğdu. Babasının memuriyeti nedeniyle Sevilla'ya taşındı. Bir süre Sevilla valisine katiplik yaptı. Burada tanınmış bir ailenin kerimesi olan Meryem Hanım'la izdivaç etmiştir. İbnü'l-Arabî çocukluğunda ulûm-u şer'îyye dair hususi bir eğitim almamıştır. Gençliğinin başında, ilâhî bir rüya ile manevi ilimlere erişmiştir. Oğlundaki değişikliği hisseden babası, filozof arkadaşı İbn Rüşd'e (ö. 520/1126) durumu anlatmıştır. Bunun üzerine İbnü'l-Arabî ile görüşen İbn Rüşd, rasyonel bilgi sahipleri ile keşfi bilgi sahiplerinin aralarında bulunan büyük farkı görmüştür. Herhangi bir tasavvufî terbiye ve seyr-i sülûk görmeyen İbnü'l-Arabî, daha

³³⁴ A.g.e., 2/19.

sonraları bazı şeyhlere intisap etmiştir. Bu esnada yetmiş ayrı âlimden ulûm-u şer'iyye tahsil etmiştir. Tunus'a, Hicaz'a ve ardından Mecdüddîn İshâk el-Malatî (ö. 618/1221) ile tanışıp onun refakatiyle Anadolu'ya gelmiştir. Daha sonra Suriye ve Mısır'a ve yine Mecdüddîn İshâk ile Bağdat'a yolculuklar yapmıştır. Sultanlarla arasında ülfet hasıl oldu. Mecdüddîn İshâk'ın vefatından sonra dul kalan eşi ile evlendi ve Mecdüddîn İshâk'ın oğlu Ebü'l-Meâlî Sadrüddîn Konevî'yi (ö. 673/1274) yetiştirdi, gözde talebelerinden biri haline geldi. 1223 yılı itibariyle Şam'a yerleşti ve içinde Konevî'nin de bulunduğu bir ders halkasına vefatına kadar talim ve terbiyede bulundu. Kendisine 700'ü kesin olan 850 eser atfedilmiştir. Üzerine yüzlerce şerh yazılan *Fusûsu'l-Hikem* ve metafizik, teolojik, kozmolojik bir mahiyete sahip olan *Fütûhât-ı Mekkiyye* önemli eserlerindedir.³³⁵

İbnü'l-Arabî'nin cennet algısı ancak başlı başına bir çalışma ile ele alınabilecek yoğunlukta olduğundan dolayı bizler bu satırlarda sadece *Fütûhât-ı Mekkiyye*'nin "Cennet, Menzilleri, Dereceleri ve Cennetle Alakalı Hususlara Dair Bilgiler" serlevhalı 30. Kısmın 65. Bölümünü arz etmekle iktifa edeceğiz.

İbnü'l-Arabî'ye göre duyulur ve manevi olmak üzere iki cennet vardır. Biri latif/gaybî âlemde, diğeri yoğun/görünür âlemedir. Duyulur cennet bedenler, manevi cennet ise ruhlar menzilindedir. Duyulur cennet, hayvanî nefis vasıtasıyla haz ve arzularıyla nimetlenir; yemek, içmek, giyinmek, cima etmek, rayihaları ve hoş sesleri sevmek gibi. Nâlık nefis ise bilgi ve marifetle nimetlenir; bu duyulur nimetleri algılanabilir bir hale getirir ki hayvanî nefisten farklı olabilsin. Manevi cennet ise duyulur cennetin ruhudur. Hakk'ın sürûr, ibtihâc ve neşesinden neş'et bulmuştur. Allah burayı, hayatının bir tezahürü olduğu için *dârü'l-hayevân* (hayat diyarı) diye isimlendirmiştir ve oraya girecek olanlarda duyulur zevkler gibi manevi zevklerle nimetlenecektirler.³³⁶ Ayrıca cennet, sakinleriyle dolmak ve onları nimetlendirmek ister. Hz. Peygamber, "Cennet Bilâl, Ali, Ammâr ve Selmân'ın özlemini çeker"³³⁷ hadisinde cennetin özlem

³³⁵ William C. Chittick, *Ibn 'Arabi: Heir to the Prophets* (London: Oneworld Publications, 2005), 4-7.

³³⁶ Ebü Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Ali İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, thk. Ahmed Şemseddîn, 1. bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 1/478.

³³⁷ Söz konusu hadis-i şerif tezimizin "Hadislerde Cennet Kavramı" bölümünde arz ettiğimiz üzere; Tirmizî, "Menâkıb", 34 (3797) numaralı kayıtta "Cennet Ali, Ammâr ve Selmân'ın

duyduğunu belirtmiştir. Bu isimlerin tamamında mükemmel bir uyum vardır. Bilal, belle kökünden; insanın hastalığından usanması anlamındadır. Selman ise elem ve hastalıktan esenliğe erme deyiminden türemiştir. Ammâr ise cennetin kendisine yerleşeceklerin vesilesiyle elemi kaybolmasına delalet eder. Çünkü Allah'ın kullarına tecelligâhı orasıdır. Ali ismi ise, bu ilâhî tecelli ile cennetin kardeşi olan cehenneme karşı yükselmesine delalet eder. Zira cennet, tecelligâh ve cemâlullah mekânı olmakla taltif edilmiş, ateş ise bunlardan perdelenmiştir. Binaenaleyh Hz. Peygamber'in sözünde, dört sahabenin ismiyle cennetin durumunun uyumluluğu görülmektedir.³³⁸ Cennet hususunda insanlar dört mertebedir. Birinci derece isteyen-istenilenlerdir; resul, nebî ve kâmil veliler gibi olanlar. İkinci derece istenilen-istemeyenlerdir; manevi yönleri duyulara baskın gelen hal ehli olanlar. Üçüncü derece isteyen-istenilmeyenlerdir; günahkâr müminler bu gruptandır. Dördüncü derece ise istemeyen-istenilemeyenlerdir; bunlar ahireti ve cenneti inkâr edenlerdir.³³⁹ Cennete gireceklerde dört sınıftır. Bunlar peygamberler, peygambere uyan veliler, peygamberi doğrulayan müminler ve aklî delillerle Allah'ın vahdetini bilen bilgilerdir. Bilginler ile kastedilen ise “Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilâh olmadığına adaletle şahitlik ettiler”³⁴⁰ ayetiyle işaret edilen kimselerdir. Bu dört sınıf dört makam üzere Rü'yetullah ile şereflenirler. En üst makamda olan peygamberler minderlerdedir. İkinci makamda söz, amel ve halde peygamberlerin varisleri olan veliler bulunmaktadır. Üçüncü makamda ise burhan sahibi alimler kürsülerdedir. Dördüncü makamda ise mukallid olan müminler bulunmaktadır.³⁴¹ İbnü'l-Arabî bu derece ve makamları saydıktan sonra, Rü'yetullah'ın nasıl cereyan edeceğini keşfi bilgisi ve naklî bilgilerle etraflıca anlatmıştır.³⁴²

özlemine çeker” şeklinde geçmektedir. İbnü'l-Arabî Hazretlerinin keşif yoluyla alabileceğinden şüphelendiğimiz hadis için *Fütûhât* taramamızda Üstâdın; “*Keşf yahut sahih bir nakille bilgim olmayan rivayet*” dediğine ulaştık. Bk. İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, 3/546.

³³⁸ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, 1/478/479.

³³⁹ A.g.e., 1/479.

³⁴⁰ Âl-i İmrân 3/18.

³⁴¹ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, 1/481-482.

³⁴² A.g.e., 1/482-484.

İbnü'l-Arabî'ye göre üç cennet vardır. Birinci cennet, ergen olmadan ölen çocuklar, akil olmayanlar ve ehl-i fetret insanlar için ilâhî iltimasın olduğu ihtisâs-ı ilâhî cennetidir. İkinci cennet, müminlere mahsus miras cennetidir. Üçüncü cennet ise amellerin mükafatının görüleceği amel cennetidir. Buradaki makamlar ve dereceler amelin üstünlüğü ile takdir olunur. Amelî üstünlük yaştan, zamandan ve mekândan kaynaklanabilir. Yaş ile kastedilen ibadet yaşıdır ki amel bakımından küçüğünden daha çok ubûdiyyette bulunmuştur. Zaman bakımından Ramazan, Kadir gecesi ve diğer faziletli gecelerde yapılan ameller diğer günlerden daha kıdemlidir. Mekân bakımından ise harem mescitlerinde amel diğer mescitlerden daha kıdemlidir. Yine amelin yapılış hallerinde üstünlükler değişir; farz namazların cemaatle eda edilmesi gibi. Amelden amelede üstünlükler değişebilir; farz namazın edasının yoldaki eziyeti kaldırmaktan üstün olması gibi. Aynı amellerin amel edene göre de üstünlükleri değişebilir; yakın akrabaya tasaddukta bulunanın iki hayırlı ameli yapmış olması gibi. Yine tek bir zamanla birçok ameli işlemekte üstünlüktür; işteyken gönlünü ibadete tahsis etmek veya oruçluyken namaz kılmak gibi.³⁴³

Amel cennetleri yüz derecedir ve her derece menzillere ayrılır. Tamamı sekiz cennetin içinde cennet içre cennet şeklindedir. Ehl-i keşif, beş bin yüz beş derece olduğuna kanaat getirmiştir fakat daha fazlada olabilir. Bunlardan en üstünü adn cennetidir ve Rû'yetullah orada görülecektir. Daha sonra sırasıyla firdevs, huld, naîm, me'va, dâru's-selâm ve mukâmedir. Vesile cenneti ise adn cennetinin en üst derecesidir ve Hz. Peygamber ümmetinin duasıyla oraya ulaşır ve yerleşir. Yine Muhammedî ümmete on iki has derece vardır ki hiçbir ümmet buraya ortak değildir. Burada gizli bir hikmet olarak *hayırlı ümmet* ve *son peygamber* meselesi vardır.³⁴⁴

Bu bilgilerden sonra açıklamada fayda mülâhaza ettiğimiz bir husus ise İbnü'l-Arabî'nin kendinden önceki zâhidlerin cenneti bir perde olarak görmelerini eleştirmesidir. Yaratmadaki gaye yaratılanı tefekkür ederek Yaratana ulaştıran bilgiyi elde etmektir. Yani yaratılmışlar, Hakka ulaştıran delillerdir ve delilleri değersiz görmek medlûlüde değersiz görmektir. Bu ise dünya ve ahirette hüsrana sebeptir. Çünkü bu, âlemdeki hikmetten yoksunluktur. Halbuki hikmet sahibi, her hak sahibine hakkını verir. Hakları vermede öncelik ise nefsin hakkıdır. Çünkü yaratılanlar arasında kişiye en yakın olanıdır. Hem Allah, haz veren karşılığı talep etmeyi, acı veren cezadan

---

³⁴³ A.g.e., 1/479-480.

³⁴⁴ A.g.e., 1/481.

kaçmayı fitratımızda var etmiştir. Bizlere emirler ve yasaklar bildirmiş, karşılığında ise fitratın isteğini hak olarak vaad etmiştir. Bu haklardan zâhid olunamaz veya bu haklar değersiz görülemez. Allah, “*Çalışanlar böylesi için çalışsınlar!*”³⁴⁵ buyurarak bu nimetin değerini ilan etmiştir. Üstelik marifette kemale ermiş olan Ârif, vücudunun her bir kısmının hakkını kendisine veren kişidir. Ayrıca mübah olana zâhidlik, işleri birbirine karıştıranların işidir. Onlar zâhid davrandığını zannederken aslında başka bir duygusunu tatmin etmiş ve onun hazzını yerine getirmiş olurlar. Bu ise bilgisizliğin tezahürüdür. Dolayısı ahiret nimetlerine karşı zâhidlik olamaz.³⁴⁶

3.1.2.2. Mevlânâ'nın (ö. 672/1273) Cennet ile İlgili Görüşleri

Tam adı *Muhammed bin el-Hasan el-Belhî el-Bekrî*'dir. Lakabı Celâleddin, ünvanı ise Mevlânâ'dır. Nesebi Hz. Ebû Bekir es-Sıddık'a ulaşmaktadır. Babası Belh âlimlerinin öncülerinden Bahâeddin Veled'dir (ö. 628/1231). Sultan Alâeddin Muhammed (ö. 596/1200), Bahâeddin Veled'in halk üzerindeki ciddi etkilerinden endişelenmiş ve kendisine karşı tedbirler almıştır. Sultana darılan Bahâeddin Veled, Belh ve Horasan'a ayak basmamak üzere yemin ederek şehirden ayrılmıştır. Ahfadı ve müridanıylâ ilk önce Nişabur'a, ardından hac için Hicaz'a gittiler. Nişabur'da iken Ferîdüddîn Attâr (ö. 618/1221), Bahâeddin Veled'i ziyaret etmiş, henüz küçük yaşta olan Celâleddin'e *Esrârname* adlı eserini hediye etmiş ve onun gelecekte ulaşacağı makamları müjdelemiştir. Babasının vefatından sonra Rûm diyarlarından Konya'ya gelen Mevlânâ, Sultan Alâeddin Keykubâd tarafından muhabbetle karşılandı. Medresesinde halkı irşatla meşgul oldu. Bir süre sonra yaşadığı bir hâl ile zâhiri ilimleri terk ederek mana üzerine yoğunlaştı. Selâhaddîn-i Zerkûb (ö. 657/1258), İbn Ahî Türk ve Hüsâmeddin Çelebi (ö. 683/1284) gibi ehl-i kemal ile mana arayışını sürdürdü. Daha sonra Şems-i Tebrîzî (ö. 645/1247 [?]) ile tanıştı. Şems ile derunî muhabbetinde bulundu. Bu esnada ders ve vaaz vermeyi tamamen terk etti. Bu durum Konya halkının ve tekke ahalisinin tepkisine neden oldu. Bunun üzerine Şems gizlice Tebriz'e gitti. Mevlânâ bu ayrılığa dayanamadı, Şems'i bulup tekrar Konya'ya getirdi. Evvelde olduğu gibi devam eden tepkiler nedeniyle bu sefer Şam'a giden Şems'i bulmak için Mevlânâ çok

³⁴⁵ es-Sâffât 37/61.

³⁴⁶ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, 7/165-168.

emek harcamış ve onun hasretiyle birçok gazel yazmıştır. 672’de Konya’da vefat eden Mevlânâ’nın *Mesnevî* adlı eseri, tasavvuf kültüründe önemli bir yer tutmuştur.³⁴⁷

Mevlânâ’ya göre sıkıntılar, rahatlığın ve esenliğin neticesidir. Acılar ise nimetlere öncüdür. Zindana düşen suçundan düşmüştür. Güzel bir köşkte sefa süren ise çetin bir uğraşın ve ağır bir meşgalenin vesilesiyle ona kavuşmuştur. Aynı şekilde nefsimizin hoşlanacağı şeyler bizi cehenneme gitmemize, yapması nefsimize zor gelen şeyler ise cenneti hak etmemize vesiledir.³⁴⁸ Yaptığımız iyilikler renk değiştirip bir gün karşımıza çıkacaktır. Secde ve rükûlar ahirette cennet olup sahibini sevindirecektir. Hamd ve senalar cennet kuşu, sabır ve sevgi ise cennet ırmakları olacaktır.³⁴⁹ Cennette ağaçlar, meyveler, sular, köşkler, taşlar ve giysiler cennetliklerle konuşur, sorular sorar, cevaplar verir. Çünkü cennet aletlerle değil iyi niyetler ve güzel amellerle inşa edilmiştir. Orası padişahlar padişahının evidir. Ayrıca dünya binaları gibi ölü değil diridir. “*Bu dünya hayatı sadece bir eğlence ve oyundan ibarettir. asıl hayat ise Ahiret yurdundadır...*”³⁵⁰ ayeti buna işaret etmektedir.³⁵¹ Ayrıca Mevlânâ, cennetin tesiri ile bütün çirkin seslerin güzelleşeceğini söylemiştir. Özellikle mûsiki nağmelerinin aşıkların gıdası ve cennetten birer akisler olduğunu dile getirmiştir.³⁵²

Mevlânâ, ibadetlerin sevap kazanma ve cenneti elde etme için yapılmasını eleştirmiştir. Ona göre bu kişiler ibadetlerinde Allah’tan başka gaye gözetmiş ve birer gizli günaha girmişlerdir. Hatta gösteriş ve sevap için yapılan ibadet, zahiren saf ve berrak görünse de gizli bir şirki içinde barındırmaktadır.³⁵³ Çeşitli örneklerle bu düşüncesini temellendirmiştir; Mevlânâ’ya göre dünya malı zayıf kuşların, ahiret mülkü ise büyük kuşların tuzağıdır. Hatta mülkünün büyüklüğünden dolayı ahiret tuzağı daha büyük kuşların avlanmasına sebep olur. Mevlânâ insanı kuş, kuşun yemini ise dünya malı ve ahiret mülkü ile sembolize etmiştir. Dünya malını yemek için tuzağa

---

³⁴⁷ Devletşah Semerkandî, *Tezkiretü’ş-şu’arâ*, thk. Edward Browne, 1. bs (Tahran: İntişârât-ı Asâtîr, 1382), 192-201.

³⁴⁸ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevi Tercümesi*, çev. Şefik Can, 14. bs (İstanbul: Ötüken, 2014), 2/403.

³⁴⁹ A.g.e., 3/273.

³⁵⁰ Ankebût 29/64.

³⁵¹ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevi Tercümesi*, 4/405-406.

³⁵² A.g.e., 4/437-438.

³⁵³ A.g.e., 1/221.

yakalanan kuş kadar ahiret mülkünü elde etmek isteyen kuşta tehlikededir. Dolayısı ile Mevlânâ'ya göre ibadetler ahiret mülkünü kazanmak için değil Allah'ın rızasını kazanmak için yapılmalıdır.³⁵⁴ Başka bir beyitte ise Mevlânâ, kâmil insanın imanı, cennet için değil Allah'ın rızası için olduğunu söylemiştir.³⁵⁵ Mevlânâ, “*Allah'ım iki cihanda iyilik ve güzellik ver! Allah'ım yolumuzu gülistan gibi eyle! Varacağımız yerde sen bulun, konak yerimiz sen ol! Yolumuz bizi sana ulaştırsın, sadece cennete değil!*” duasıyla asıl hedefin Allah'a ulaşmak olduğunu dile getirmiştir.³⁵⁶ Bir başka beyitte ise Allah'tan gayrıyı istemek, istenilenin artması zannını verse de hakikatte artmasını istenilenin eksilmesinden ibarettir diyerek cennetten ziyade Allah'ın zâtını istemeyi teşvik etmiştir.³⁵⁷

Kul, canhıraş bir surette âzad olmayı, kulluktan kurtulmayı ister. Halbuki âşık, ebediyen kul olarak kalmayı arzular. Ayrıca âşık olan Allah'tan cennet gibi bir karşılık beklemez. Onun isteği sadece mâşukun cemalidir, O'na kavuşmadır.³⁵⁸ Ayrıca Allah aşkıyla mahmur olanın makamı zaten cennetin en yüksek yeri olan *illiyîn*'dir. Orada ilâhî meşrepten tertemiz şaraplar kendisine sunulacaktır.³⁵⁹ Onlar cehennem üzerine gerilen sırat köprüsünden geçerken; “*Çabuk geç! Yoksa, nurunun ateşi benim ateşimi söndürecek!*” diye cehennem feryat eder. Cennet ise o âşıklara; “*Rüzgâr gibi geç! Yoksa, içimdeki nimetler, zevkler ve safalar nurunla harap olup gidecek!*” diye haykırır.³⁶⁰ Son olarak “*Aşk, parladığında Sevgiliden başka her şeyi yok eden alevdir.*” diyen Mevlânâ, Allah sevgisinden başka her türlü sevginin cennet dahi olsa bir perde olacağını düşünmüştür. Hatta zahitler ahireti arzuladıkları için kendi nefislerinin zevkleri nedeniyle Allah'tan perdelendikleri ifade edilmiştir.³⁶¹

---

³⁵⁴ A.g.e., 4/430-431.

³⁵⁵ A.g.e., 3/167.

³⁵⁶ A.g.e., 1/423.

³⁵⁷ A.g.e., 5/21.

³⁵⁸ A.g.e., 5/226-227.

³⁵⁹ A.g.e., 5/289.

³⁶⁰ A.g.e., 6/658-659.

³⁶¹ Süleyman Derin, “The Self and the Other in İbn Arabi and Rumi”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* IX, sy. 23, İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-II (2009): 120.

3.1.2.3. Sadreddîn Konevî'nin (ö. 673/1274) Cennet ile İlgili Görüşleri

Tam adı *Ebü'l-Meâlî Sadrüddîn Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yûsuf Konevî*'dir. Konya'da doğan Sadreddîn, babası Mecdüddin İshâk'ın vesilesiyle birçok âlim ve mutasavvıftan ilim tahsil etti. Mecdüddin İshâk'ın vefatından sonra baba dostu olan İbnü'l-Arabî, Konevî'nin annesi ile izdivaç etmiştir. Bu vesileyle İbnü'l-Arabî'nin sohbet ve hizmetinde terbiye olmuştur. İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd görüşünü eserleriyle şerh etmiştir. Konevî'nin eserleri olmaksızın vahdet-i vücûd hakkında tam bir bilgi sahibi olunamayacağı söylenmiştir. *Miftâhu'l-gayb* adlı eseri yeni dönem tasavvufunu şekillendirmiştir. *Tefsir'i Fâtîha, Fukûk, Hadis Şerhi ve Nefehâtü'l-ilâhiyye* diğer eserleridir.³⁶²

Konevî'ye göre cennet sekizinci feleğin yüzeyindedir ve sekiz tanedir. Ayrıca mertebe ve meskenlerin ilki ve insân-ı kâmil dışındaki cennetliklerin ulaşacağı en yüce makam olan *kesib cenneti* buradadır. Yedi kat gökler bu cennetlerin gölgesi gibidir. Sekizinci cennet olan Adn cenneti ise *Rahmânî* mertebenin tecellisidir.³⁶³ Ayrıca cennet, keder ve mutsuzluk veren her türlü şeyden salim bir mukaddes mekandır.³⁶⁴ Bu ifadeyle Hz. Âdem'in neden cennetten çıkarıldı suali akla gelmektedir. Fakat Konevî'ye göre Hz. Âdem'in içinden çıkarıldığı cennet genişliği gökler ve yer kadar olan yahut Kürsî olan cennet değildir. Kürsî sekizinci felektir ve buranın çatısı *Rahman'ın Arşı* olan yerdir. Burada ise kevn ve fesad (oluş ve bozuluş) olamaz ve dolayısıyla bu felekte nimetler dâimdir; kesilemez.³⁶⁵

İnsanların cennetteki dereceleri rubûbiyet açısından merbûb olunmalarıyla belirlenmektedir. Bu minvalde insân-ı kâmil olanı cennet içine sığdıramayacağı gibi cennetten farklı bir alemde onu içine sığdıramaz. Dolayısıyla insân-ı kâmil, cennetlerden ancak kendisine münasip bir yere girebilir. Bunun sebebi ise insân-ı kâmilin mertebelerin kaynağı oluşudur. Hem kul efendisinin ahlakı üzerinedir. Efendi ise mekân sahibidir ve mekân ile sınırlı olmayandır. O her şey ile beraberdir ve yine

³⁶² Molla Nüreddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Câmî, *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds*, thk. Muhammed Edib el-Câdir, 1. bs (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 2/738-739.

³⁶³ Sadrüddîn Muhammed b. İshâk el-Konevî, *en-Nefehâtü'l-ilâhiyye*, thk. Muhammed Hâcevî, 1. bs (Tahran: İntişârât-ı Mevlâ, 1996), 186.

³⁶⁴ Sadrüddîn Muhammed b. İshâk el-Konevî, *el-Fükûk fî esrâri müstenidâti hikemi'l-Fusûs*, thk. Âsım İbrahim el-Kayyâlî, 1. bs (Lübnan: Books-Publisher, 1434), 88.

³⁶⁵ A.g.e., 94-95.

her şeyi rahmet ve ilmiyle ihata edendir. Hz. Peygamber Hakkın Adn cennetlerinde meskûn olduğunu belirtmiştir. Öyleyse Hakk ile bir ve beraber olan insân-ı kâmilinde cennetlerden kendisine münasip olan yer adn cennetidir. İnsân-ı kâmil dışındaki insanlar ise cennetlere yerleşmiş ve orayı mesken edinmişlerdir. Buranın dışında ârızî veya ruhların mekânsız olması dışında bir yerleri olamaz. Fakat insân-ı kâmil cennetin haricini ve dahili kısımlarını kendi hakikatleriyle bilebilir.³⁶⁶

Konevî'ye göre Rü'yetullah'ı müşâhede Adn cennetlerinde olacaktır. Fakat bu esnada Rü'yetullah üzerinde kibriya perdesinin bekası söz konusudur.³⁶⁷ Gerek Konevî ve gerekse diğer mutasavvıflar Rü'yetullah'ın cennette vaki olacağına hem fikirdirler. Kelâmi olarak çokça tartışılan Rü'yetullah meselesine dair Kelam ekollerinin düşüncelerine yer vermenin kıymete haiz olduğunu düşünüyoruz. Bu hususta Ehl-i sünnet, Allah'ın diğer dünyada herhangi bir keyfiyet, yön ve sınırlama olmadan görüleceğini düşünmüştür. Zira Allah'ın görülmesi bilinmesi gibidir. Çünkü görmek bilmenin bir türüdür. Cennete girmeden önce kıyamette yahut dünyada Rü'yetullah'ın vâkî olması ise ihtilaflı konudur.³⁶⁸ Mutasavvıflar ise Ehl-i Sünnet itikadında olduğu gibi bu dünyada ne gözle ne de kalple Allah'ı görmenin mümkün olmadığını ama müşahede makamında görür gibi olunabileceğini düşünmüşlerdir.³⁶⁹ Ehl-i sünnet, A'râf sûresi 143-144. ayetlerini refere göstererek Rü'yetullah'ın imkânını ispat etmeye çalışmıştır. Bu hususta Mûsâ peygamberin Allah'ı görmeyi arzuladığında kendisine "Beni asla göremezsin, şu dağa bak, şayet o yerinde kalırsa sen de beni göreceksin"³⁷⁰ söylenilmesi delildir. Zira ayetteki "terâni" sözcüğü Mûsâ peygamberin itikadının takriridir. Mûsâ peygamberinde imkânsız olana itikat etmesi mümkün değildir. Ayrıca rü'yetin gerçekleşmesi bir şarta bağlanarak ayette dağa bakılması işaret edilmiştir ve dağda rü'yet mümkün olmuştur. Rü'yetin imkânı kesinlikle mümkün olmasaydı dağda da mümkün olmazdı. Yine rü'yetin Mûsâ peygamberin kendisinde vâkî olmaması kendisine verilen nimetlerin üstünlüğü ile iktifa edip şükretmesi gerekmesinden

³⁶⁶ Sadrüddîn Muhammed b. İshâk el-Konevî, *Miftâhu gaybi'l-cem'i ve'l-vücûd*, thk. Âsım İbrahim el-Kayyâlî, 1. bs (Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 104-5.

³⁶⁷ Konevî, *el-Fükûk*, 48.

³⁶⁸ Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1424), 83.

³⁶⁹ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 46; Ebü Tâlib el-Mekkî, *Kutü'l-Kulûb*, 3/1179.

³⁷⁰ el-A'râf, 7/143.

dolayıdır. Zira Allah kendisini bu hususta “*Ey Mûsâ! Risâletle ve sözümle seni insanlar arasından seçtim, sana verdiğimi al ve şükredenlerden ol*”³⁷¹ buyruğu ile ikaz etmiştir.³⁷² Ehl-i sünnetin Rü’yetullah’a dair delillerinden iki delilin diğerlerinden daha muhkem olduğu ifade edilmiştir. Birincisi “*O gün bazı yüzler parıldar, rabbine bakar*”³⁷³ ayetidir. Burada bakmak fiiline her ne kadar beklemek, düşünmek ve acımak manası verilmişse de asl olan görmek anlamıdır. İkinci delil ise Allah’ın kafirler için “*Hayır o gün rablerinden perdelilerdir!*”³⁷⁴ buyurmasıdır. Kafirlerin halini tahkir için söylenen bu sözden müminlerin beri olması gerekir. Dolayısıyla müminler rablerinden perdelenmiş değil bilakis görmüş olmaları gerekmektedir. Muhalif görüşlere rağmen bu iki delilde ilk anlaşılan zahir anlamda görme olduğu için diğer delillerden daha güvenilir delildir.³⁷⁵ Mu‘tezile, Rü’yetullah’ın imkânsızlığına dair beş delil zikretmişlerdir. Birincisi; “*Gözler O’nu idrak edemez. Halbuki O bütün gözleri idrak eder*”³⁷⁶ ayetindeki idrak görmedir. Allah ayette idraki nefyetmesi görmenin nefyini de gerekli kılar. İkincisi; Allah idrak edilemeyeceğini medih olarak söylemiştir. Yokluğu medih olan şeyin varlığı nâkıstır. Allah hakkında nâkıslık ise söz konusu değildir. Üçüncüsü; “*Len terânî/Beni asla göremezsin*”³⁷⁷ buyruğundaki “*len*” ebediyet ifade eder. Dolayısı ile Allah ebediyen görülemez manasındadır. Dördüncüsü; Rü’yetullah sekiz şart vâkî olunca mümkün olur. Bunlar görülecek olanın görülmesinin imkânsız olmaması, çok yakın olmaması, çok uzak olmaması, çok küçük olmaması, soyut olmaması, arada perdenin olmaması, sağlam duyu sahibi olmak ve karşı karşıya olmaktır. Beşinci delil ise Allah’ın görenin karşısında veya görenin karşısında Allah’ın olmasının imkânsız oluşudur.³⁷⁸ Mu‘tezilî olmasına rağmen Dırâr b. Amr el-Gatafânî (ö. 200/815) ve Hafs el-Ferd’e (ö. 204/820) göre Rü’yetullah mümkündür. Onlara göre beş duyunun dışında cennette Allah’ın cemâlini görmek için

---

³⁷¹ el-A‘râf, 7/144.

³⁷² Pezdevî, *Usûlü’ d-dîn*, 84/86.

³⁷³ el-Kıyâmet, 75/22-23.

³⁷⁴ el-Mutaffîfîn, 83/15.

³⁷⁵ Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, 8/146-150.

³⁷⁶ el-En‘âm, 6/103.

³⁷⁷ el-A‘râf, 7/143.

³⁷⁸ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed er-Râzî, *Me‘âlimü usûli’ d-dîn*, thk. Tâhâ Abdürraûf Saîd (Lübnan: Dârü’l-Kitâbu’l-Arabî, t.y.), 76-77.

bir duyu daha vardır.³⁷⁹ Hubbiyye, Kerrâmiye ve Mücessime ise Rû'yetullah'ın mümkün olduğunu ve diğer yaratıkların görüldüğü gibi Allah'ında görüleceğini savunmuştur.³⁸⁰ Kerrâmiye ve Mücessime bu hususta Allah'ı idrak etmeyi O'nun cisim olması ve bir mekânda bulunmasına bağlamışlardır. Râzî ise bu görüşe idrak mefhumunun mertebeleri üzerinden cevap vererek reddiyede bulunmuştur. O'na göre idrakler üç mertebedir. İlk mertebe, nakışın varlığı nakkaşın varlığını bilmemize vesile olduğu gibi bir şey zatiyla değil eserleri vasıtasıyla bilinmektedir. Bu idrak en zayıf idraktır. İkinci mertebe, siyahlığı siyah olmasından dolayı bilmek gibi bir şeyi kendine has zatiyla bilmektir. Bu ise orta mertebeli bir idraktır. Üçüncü mertebe ise siyahlığı gözle görmemiz gibi olan idraktır. Bu mertebe en kâmil mertebedir. Zira açıklık ve netlik hususunda önceki mertebelerden daha mükemmeldir. Dolayısı ile idrak için cisimleşme ve mekânda bulunma gibi bir şart yoktur.³⁸¹ Özetle diyebiliriz ki sūfî itikadı Ehl-i Sünnet ile paralellik arz etmektedir.

3.1.2.4. Dâvûd-i Kayserî'nin (ö. 751/1350) Cennet ile İlgili Görüşleri

Dâvûd el-Kayserî el-Karamânî, memleketinde ilimle meşgul olduktan sonra Mısır'a giderek tefsir, hadis ve usûl dersleri tahsil etti. Aklî ilimlerde üstün başarı sahibi olduğu rivayet edilmektedir. Orhan Gazi'nin (ö. 763/1362) İznik'te inşa ettirdiği ve Osmanlı Devleti'nin ilk medresesi olma özelliğini taşıyan medreseye müderris olarak atandı. Tasavvuf ilminde mahir olan Kayserî, İbnü'l-Arabî'nin *el-Fusûs* adlı eserine şerh yazmıştır. Bu şerhin mukaddimesi (*Mukaddimât*) tasavvuf ilminin temellerini açıklamaktadır.³⁸²

Kayserî'ye göre sülûk ehlinin Allah'a, kitaplarına, elçilerine, ahiret gününe, cennet-cehenneme, sevap-cezaya ve Âriflerin haber verdilerine inanmaları gerekir. Çünkü bu hususlar kendisinde şek ve şüphe olmayan kesin doğrulardır.³⁸³

³⁷⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal.*, 1/91.

³⁸⁰ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 84.

³⁸¹ Râzî, *Me'âlimü usûli'd-dîn*, 73/74.

³⁸² Ahmed Efendi Taşköprülüzâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye fî 'ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1395), 8.

³⁸³ Dâvûd-i Kayserî, "Risâle fî 'ilmi't-tasavvuf", nşr. Mehmet Bayraktar, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30, sy. 1-4 (15 Temmuz 1988): 202.

Cennetin konumu ise berzah olarak da isimlendirilen misâl âleminde. Cennete dair sûrî keşif de bu alemde mümkündür.³⁸⁴ Ayrıca Cennet ve cehennemin her alemde mazharları bulunmaktadır. Cismanî âlemde cennet olduğu gibi ruhani âlemde de cennet vardır. “*Bu dünya müminin zindanı, kafirin cennetidir*” hadisi bu dünyadaki cennetin mazharına ve “*Kabir, müminler için cennet bahçelerinden bir bahçe, kafirler için cehennem çukurlarından bir çukurdur*” hadisi ise cennetin berzahtaki mazharına delildir. Aynı şekilde insanî âlemde de cennetin mazharı bulunmaktadır. Zira ruh, kalbin makam ve mertebeleri cennetin ta kendisidir; nefis, heva ve bunların istekleri ise cehennem kendisidir.³⁸⁵

3.1.2.5. Seyyid Ali Hemedânî'nin (ö. 786/1385) Cennet ile İlgili Görüşleri

Tam adı *Alî b. Şihâbiddîn b. Muhammed Hemedânî*'dir. Mahmûd-ı Mezdekânî'nin müridlerindedir. Fakat tarikat âdâbını Takıyyüddin Ali Dostî'den öğrenmiştir. Birçok velinin sohbetinde bulunduğu rivayet edilmektedir. Zâhiri ve bâtini ilimler üzerine çokça eser yazmıştır. *Kitâbü Esrârî'n-nokta*, *Şerhu Fusûsu'l-Hikem* ve *Şerhu Kaside-i Fâriziyye* meşhur eserlerindedir.³⁸⁶

Hemedânî'ye göre hayat yolculuğu altı duraktır. Birincisi babanın bel kemiği, ikincisi ananın rahmi, üçüncüsü fânî dünya, dördüncüsü mezar, beşincisi mahşer, altıncısı ya cennettir ya cehennem. Cennetin nimetleri ve cehennemin azabı ebedîdir.³⁸⁷ Cennet nimetlerine nispetle dünya makamları değersizdir. Kul hevanın isteklerinden ve nefsin arzularından yüz çevirerek gayretini cennet nimetlerine çevirmelidir. Fânî nimetleri ebedî nimetlere tercih etmek ise bedbahtlıktır.³⁸⁸

Hemedânî'ye göre sûfîlerin geçmesi gereken kırk makam bulunmaktadır. Bu makamlardan yirmi dokuzuncu olan *velâyet* mertebesinde dünya ve ahiret endişesi taşınmaz. Cennet nimetlerinin tamamı bu makamdakilerin gözünde değersizdir. Otuz birinci makam olan *vahdet* mertebesindekiler dünya ve ahiret endişelerini tamamen

³⁸⁴ A.g.e., 196.

³⁸⁵ Dâvûd-i Kayserî, *Matla'ü husûsi'l-kilem fî me'ânî Fusûsi'l-hikem*, thk. Seyyid Celâleddîn Âştîyânî, 1. bs (Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1375), 129-30.

³⁸⁶ Câmî, *Nefehâtü'l-iîns*, 2/608-609.

³⁸⁷ Seyyid Ali Hemedânî, “Mektûbât”, nşr. Muhammed Riyâd, *Mecelle-i Dâmışgede-i Edebîyat ve Ulûm-i İnsânî*, sy. 21 (1352): 44.

³⁸⁸ A.g.e., 39-40.

geride bırakarak sadece Allah'ın sevgisiyle yanıp tutuşurlar. Otuz beşinci makam olan *tecrîd* mertebesinde ise cehenneme girdirilse de oradakilere merhamette bulunurlar.³⁸⁹

3.1.2.6. Abdülkerîm el-Cîlî'nin (ö. 832/1428) Cennet ile İlgili Görüşleri

Tam adı *Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrâhîm b. Abdilkerîm el-Cîlî*'dir. Yirmi yaşını doldurmadan Farsça öğrenmek için İran'a ardından Hindistan ve Yemen'e yolculuk etti. Yemen'de Şerefüddin el-Cebertî (ö. 806/1404) ile tanışması manevi hayatının şekillenmesine vesile oldu. Cebertî, Cîlî'nin karakteri ve tasavvuf anlayışı üzerine ciddi etkide bulundu. Cîlî manevi bir hal ile Mekke yolculuğuna çıktı. Mekke'de birçok hal sahibi ile görüştü. Ardından Kahire ve Gazze'ye geldi. Hocası Cebertî'nin özlemi dolayısıyla tekrar Yemen'e döndü. Dönüşünden kısa bir süre sonra hocası vefat etti. Hocasının talebeleri ile ilmî bir meclis kurdu. Meşhur eseri *İnsân-ı Kâmil*'i burada yazmıştır. Birçok eserler telif eden Cîlî, şeriat ilimleri ile tasavvuf ilimlerini cemetmeye çalışmıştır. 832/1428 yılında Zebîd'de vefat etmiştir.³⁹⁰

Abdülkerîm el-Cîlî, cennetin konumu, muhtevası ve ehlinin özelliklerine dair birçok metafizik mülâhazalarda bulunmuştur. Ona göre arş, azametın zuhur ve ulûhiyetin tecelli yeridir. Bütün manevi ve sûrî eflâkı kuşatan felek burasıdır. Arşın tavanı *rahmâniyet* vasfının mekanıdır. Bâtını, âlem-i Kudüs'tür ki Allah'ın isim ve sıfatlarının âlemidir. Burası cennet ehlinin Allah'ı müşâhede edecekleri *kesib* mahalidir. Arşın zâhiri ise teşbih, teccim ve tasvir mahali olan üns âlemidir ve burası cennetin tavanıdır.³⁹¹

Abdülkerîm el-Cîlî'ye göre cennet, *sûret-i Muhammediyye*'den yaratılmıştır. Allah, *sûret-i Muhammediyye*'yi *Bedî'* ve *Kâdir* isimlerinin nurundan yaratmış, *Mennân* ve *Kâhir* isimleriyle nazar etmiş ve *Latîf* ve *Gâfir* isimleriyle ona tecellide bulunmuştur. Bu tecelli anında sûret-i Muhammediye ikiye bölünmüştür. Sağa düşen yarısından nimet sahiplerinin saadet evi olacak cennet, sola düşen yarısından delalet ehli şâkilerin

³⁸⁹ Seyyid Ali Hemedânî, "Risâle-i Çihil Makâm-ı Sûfiyye", (Tahran, 907), 330-33, Hacı Hüseyin Ağa, 1393.04.04250/016, Malek National Library and Museum Institution.

³⁹⁰ Yusuf Zeydân, *Abdilkerîm el-Cîlî: Feylesufu's-Sûfiyye* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1988), 13/ - 25.

³⁹¹ Abdülkerîm el-Cîlî, *el-İnsânü'l-kâmil fî ma'rifeti'l-evâhir ve'l-evâ'il*, thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyza, 1. bs (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418), 144.

azap göreceği cehennem yaratılmıştır. Cehennem *Kâhir* ismiyle nazar kılınan mahaldir ve aynı zamanda *Gâfir* isminin tecelli yeridir ki cehennem ehlinin sonunda hayra kabulüne dair büyük bir sırrı içinde saklamaktadır.³⁹²

el-Cîlî'nin bu düşüncesine binaen hatırlamakta fayda mülahaza ettiğimiz iki kelâmî husus bulunmaktadır. Birinci husus cennete Allah'ın güzel amel işleyenlere lütfuyla ikram edeceği cenneti kimler için vaad ettiğiidir. Ehl-i Sünnet müminlerin cennete, kafirlerin ise cehenneme gideceğine icma etmiştir. Yalnız müminlerden günahkâr olanlar tevbe etmeden ölmüşlerse Allah'ın meşîeti ile cennete girecektirler. Yani Allah dilerse günahlarını affedip onları cennetine alır yahut dilerse adaletinin gereği olarak günahlarının karşılığında azap gördükten sonra cennetine alır.³⁹³ Fakat İbnü'l-Arabî'nin ve el-Cîlî'nin görüşlerini refere alan bazı düşünürler kafirlerinde cennete gideceğini savunmuştur. Bu minvalde yakın dönem düşünürlerinden Mûsâ Cârullah (1875-1949) ilâhî azabın ebedi olmayacağı savından hareketle kafirlerinde belli bir süre azap gördükten sonra ilâhî rahmete yani cennete gireceklerini savunmuştur.³⁹⁴ Cennetin müminlere has olduğunu savunan kelâm âlimlerini ve kelâm ilmini eleştiren Mûsâ Cârullah'a, Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi (1869-1954) müstakil bir eser kaleme alarak reddiyede bulunmuştur. Bu esnada Mûsâ Cârullah'ın istidlâl ettiği ayetleri indî bir yorumda bulunduğunu, kendi düşüncesinin tutarsızlığını gösterecek sarîh delilleri ise göz ardı ettiğini iddia etmiştir.³⁹⁵ Nihâ olarak Mustafa Sabri Efendi, Ehl-i Sünnet inancında kafirlerin cehennemde ebediyen kalacaklarını ve ilâhî rahmete nail olmayacaklarını savunmuştur. Ona göre ancak ilâhî irade kafirlerin çıkmasını dilerse bu müstesnadır. Fakat Kur'an-ı Kerim'e bu yönde bir irade bulunmamaktadır.³⁹⁶ Gerek Musa Cârullah'ın ve gerekse İbnü'l-Arabî ve el-Cîlî'yi referans göstererek kafirlerin cennete gireceklerini iddia edenlerin hataya düştüğü kaanatindeyiz. Zira İbnü'l-Arabî, kafirlerin azabının zamanla hafifletilebileceği veya azaba karşı başışıklık kazanabileceklerini düşünmüştür fakat kafirlerin cehennemden

---

³⁹² A.g.e., 182-83.

³⁹³ Aliyyül-Kârî, *Dav'ü'l-me'âlî şerhu Bed'i'l-emâlî*, thk. Mâhir Edîb Habbûş, 3. bs (İstanbul: Dâru'l-Lubâb, t.y.), 91.

³⁹⁴ Mûsâ Bigiyef, *Rahmet-i İlâhiyye Bürhanları* (Orenburg: Vakit Matbaası, 1911), 12.

³⁹⁵ Mustafa Sabri Efendi, *Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-İlmiyyesi* (İstanbul: Bedir Yayınları, 1998), 27.

³⁹⁶ A.g.e., 38.

çıkacaklarına veya cennete dahil olacaklarına dair bir açıklamaları olmamıştır. Hatta kafirlerin cehennemde ebediyen kalacaklarını birçok kez dile getirmiştir.³⁹⁷ Özellikle *Fütûhât*'ın ilk sayfalarında inanılması gereken akidelere binaen şu sözünü vermemiz kıymete haizdir: “*Müminlerin ve muvahhitlerin cennetlerde ebedî nimette kalacakları, cehennemliklerin de ebedi ateşte kalacakları haktır.*”³⁹⁸ Bu vesileyle arz edeceğimiz ikinci husus ise cennetin ebediliği meselesidir. Ehl-i Kıblenin ekseriyeti cennet ve cehennem ebedî olduğuna inanmışlardır.³⁹⁹ Ehl-i Sünnet, âlemin kudret ve imkân bakımından tamamıyla fenâ olacağını ancak şeriat bakımından cennet, cehennem ve içindekilerinin ebedî kalacağına icma etmişlerdir.⁴⁰⁰ Cehm b. Safvân'a (ö. 128/745-46) göre cennet ve cehennem ehlinin hareketleri kesintilidir. Cennet ehlinin nimetlenişi ve cehennem ehlinin elemi fenâ bulacaktır. Çünkü hareketler geçmişe göre ezeli olmadığı gibi geleceğe yönelik ebedî olamaz. “*Ebediyen oradadırlar*” buyrukları ise tekît ve mübâlağa anlamında olup hakiki anlamda değildir. Hatta Safvân bu görüşünü, “*Rabbin dilediği müddetten başka gökler ve yer bâki kaldıkça orada ebedîdirler*”⁴⁰¹ ayeti ile temellendirmiştir.⁴⁰² Mu'tezile'den Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849) ise cennet ehlinin hareketlerinin sona erip daimî bir sükûn ile varlıklarını sürdüreceklerini düşünmüştür.⁴⁰³ Ehl-i Sünnet, cennet nimetlerinin ve ehlinin fenâ olacağını iddia eden Cehm b. Safvân, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ı ve bu görüşte olanları tekfir etmişlerdir.⁴⁰⁴ Teftâzânî (ö. 792/1390), “*O'nun yüzü hariç her şey helâk olacaktır*”⁴⁰⁵ ayeti neticesinde cennet ve cehennem bir anlık helâkının ebediyetine zeval vermeyeceğini düşünmüştür. Zira bu yokluk sürekli değildir. Ayrıca söz konusu ayet mutlak bir yok oluşa da delalet etmemektedir. Zira ayet ile kastedilenin Allah'ın varlığına kıyasla var

³⁹⁷ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, 1/438, 477.

³⁹⁸ A.g.e., 1/65.

³⁹⁹ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 171.

⁴⁰⁰ Ebû Mansûr Abdülkâhir Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye minhüm*, 2. bs (Beyrut: Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1977), 319.

⁴⁰¹ Hûd, 11/108.

⁴⁰² Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal.*, 1/87-88.

⁴⁰³ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-Mûsâllîn*, thk. Naîm Zerzur (Şaidâ: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1426), 2/396.

⁴⁰⁴ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 319.

⁴⁰⁵ el-Kasas, 28/88.

olanların yok hükmünde olabileceğidir.⁴⁰⁶ Ayrıca bu ayet çerçevesinde Ebû Hâşim el-Cübbâî, Allah'ın cisimlerden bir kısmını helâk edip bir kısmını muhafaza edemeyeceğini dolayısıyla hepsini birden helâk edeceğini iddia etmiştir.⁴⁰⁷ Başka bir görüşte ise akıl, cennetin ebedîliğini gösterir. Çünkü akıl bunun ebedî olmadığını gösterse cennet nimetlerinin kesilebileceği korkusu ile nimetlerden tat alması mümkün olmazdı. Zira büyük bir nimetin sona erme korkusu da büyük bir endişedir. Böyle bir durumda cennetliklerin devamlı keder ve hüznün içinde olmaları gerekirdi.⁴⁰⁸ Ehl-i tasavvuf ise Ehl-i Sünnete mutabık olarak cennetin ebedî olduğuna inanmışlardır. Bu minvalde sufilerin itikadına önceki satırlarda ara ara yer vermiş bulunmaktayız ve ilerleyen satırlarda İşârî tefsirler ekseninde yine yer vereceğiz.

el-Cîlî'ye göre Cennet *Mennân* ismiyle nazar kılınan ikramlar mahalidir ve çeşit çeşittir. Latîf ismiyle tecelli olunması nedeniyle layık olanlar için şeref bulma ve ikram olunma mahalidir. Cennet, her tabakasında birçok cennet olmakla beraber sekiz ana tabakadır;

1. *Tabaka / Selâm Cenneti*: Buraya *Mücâzât* adı da verilmiştir. Çünkü salih amellerin karşılığında buraya girilecektir. “Hiç kimse ameli ile cennete giremez” hadisinde kastedilen cennet burası olmayıp mevhibe cennetidir. *Mücâzât* cenneti için Allah; “İnsan için ancak çalıştığı vardır. Şüphesiz onun çalışması ileride görülecek ve mükafatı eksiksiz verilecektir.”⁴⁰⁹ buyurmuştur. Buranın bir adı da *Yüsra* cennetidir. “Her kim ki, sadakasını verir, kendini korur ve ayrıca güzel sözü doğrularsa ona *Yüsra*'yı (en kolayı) nasip ederiz.”⁴¹⁰ ayetinde Allah'ın kolaylık nasip edeceği kullarına vaad ettiği cennettir.

2. *Tabaka - Huld Cenneti*: Buraya *Mekâsib* cenneti de denir. *Mücâzât* cenneti amellerin karşılığı ile takdir olunurken *mekâsib* cenneti güzel akidenin mükafatı olarak elde edilir.

3. *Tabaka - Mevâhib Cenneti*: Birinci ve ikinci tabaka cennetten daha yüksek bir cennettir. Çünkü burada takdir ne amel iledir ne de akideyle; tamamen Allah'ın

---

⁴⁰⁶ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidü'n-Neseft*, thk. Ali Kemâl (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1436), 103.

⁴⁰⁷ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 319.

⁴⁰⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 2/360.

⁴⁰⁹ en-Necm 53/39-41.

⁴¹⁰ El-Leyl 92/5-7.

hibesiyledir. Allah buraya *Vehhâb* ismiyle tecelli etmektedir. Hz. Peygamber'in amel ile cennete girilemeyeceğini söylediği cennet burasıdır. Kur'an-ı Kerim'de *me'vâ* olarak adlandırılmıştır.

4. *Tabaka - İstihkak Cenneti*: Naim ve fitrat cenneti de denmektedir. Buraya giriş asli bir istihkak ile mümkündür. Yani dünyadan ayrılırken ruhları asli fitrat üzerine kalanlar girebilir. Bunların ise çoğunluğu meczup, mecnun ve çocuklardır. Nefislerini kire bulaştırmayan ve tezkiye sahipleri olan *Ebrâr* kullarda burada olacaktır.

5. *Tabaka - Firdevs Cenneti*: Diğer adı *Maarif* cennetidir. Sakinleri ise ilâhî güzelliğin ve ilâhî cemâlin müşâhedesinde olan şehidlerdir. Bunlar nefislerini fenâ kılıcından geçiren ve Allah sevgisi içinde ölenlerdir.

6. *Tabaka - Fazilet Cenneti*: Kur'an-ı Kerim'de “*Rıza gösterilen bir yerde, kudretine nihayet olmayan bir hükümdarın huzurunda...*”⁴¹¹ ayeti ile işaret edilen Sıddıkların mekânıdır.

7. *Tabaka - Derece-i Râfia*: İsim yönüyle *sıfatlar cenneti*, suret yönüyle *zat cenneti* sayılır. İlahi hakikatlere tahakkuk edenlerin mekânıdır. Mukarrebûn ve ilâhî hilâfete ehil kimseler buradadır.

8. *Tabaka - Makâm-ı Mahmûd*: Burası tabanı arşın tavanı olan zât cennetidir. Sıfat cennetlerindeki herkes buraya girmek ister. Fakat buraya yol yoktur. Sadece Hz. Peygamber'e burayla şereflenecektir.⁴¹²

3.1.2.7. İmâm-ı Rabbânî'nin (ö. 1034/1624) Cennet ile İlgili Görüşleri

Tam adı Ahmed b. Abdilehad es-Sirhendî'dir. “Müceddid-i elf-i sâni” (Hicrî II. bin yılın müceddidi) ve İmâm-ı Rabbânî olarak anılmaktadır. H. 971'de Sirhind'de doğdu. Babası Abdülehad b. Zeynelâbidîn'den çeşitli ilimler ve Çiştîyye tarikatının düsturlarını öğrenmiştir. Şeyh Ya'küb Kemal Keşmîrî'den aklî ilimler, Şeyh Ya'küb b. Hüseyin es-Sarfî el-Keşmîrî'den hadis ilimleri tahsil etmiştir. Babasının vefat ettiği yıl hac yolcuğuna çıktı. Bu esnada Hâce Bâki-Billâh ile tanışarak Nakşibendi metodunu benimsedi. Kısa bir sürede seyr ü sülûkunu tamamlayan İmâm-ı Rabbânî, Serhend'e dönerek irşat faaliyetlerinde bulundu. Çeşitli görüşleri nedeniyle Bâbürlü Hükümdarı Cihangir tarafından hapsedilmiştir. *İsbâtü'n-nübüvve, Risâle-i Tehlîyye*

⁴¹¹ el-Kamer 54/55.

⁴¹² Cîlî, *el-İnsânü'l-kâmil*, 190-94.

ve *Mebde' û Me'âd* eserlerini telif etti. Mektuplarından oluşan *Mektubât-ı Rabbânî*'si tasavvufî görüşlerini ihtiva etmesi bakımından önemlidir.⁴¹³

İmâm-ı Rabbânî'ye göre dünyada iman etmenin mükafatı cennet, kafir olmanın cezası ise cehennemdir.⁴¹⁴ Cennet müminlerin nimetlendirilmesi için hazırlanmıştır. Elan mevcuttur. Sonsuza kadar baki kalıp fani olmayacaktır. Hesaptan sonra cennete giren müminler orada ebedî kalırlar ve asla çıkarılmazlar.⁴¹⁵ Cennet nimetleri olan ağaçlar, ırmaklar, huriler ve gılmanlar dünyada olanlara benzemezler. Hatta dünyadakilerin zıddı ve tersidirler.⁴¹⁶ Buradaki nimetler hakikî ve sûrî olmak üzere iki nevidir. Bu ayırım nimetlerin farklı oluşundan kaynaklanmayıp nimetlenenlerin derece farkından kaynaklanmaktadır. Şöyle ki imanı hakikat mertebesinde olanlar cennet nimetlerinden tam ve hakiki bir lezzet alırken imanı sûrî olanlar ise aynı nimetlere sahip oldukları halde tam ve hakiki bir lezzetten daha noksan bir tat alacaklardır. Dolayısıyla cennet nimetlerinden tam ve hakiki bir lezzet almak için hakiki imana kavuşmak gerekir. Buda kalbin ve nefsin marifet ve iz'an ile dolmasıyla mümkündür.⁴¹⁷ Hakiki imana ulaştıracak olan ise fenâ ve bekâ makamlarıdır. Bu ise tasavvufî bir merhale ile elde edilebilir.⁴¹⁸ Zaten tasavvuf, imanda yakîn sahibi olmayı ve şeriatın emirlerini kolaylıkla yapabilmeyi hedefleyerek cehennem azabından kurtulup cennete girmeyi kolaylaştırır.⁴¹⁹ Fakat tasavvufun ve seyr ü sülûkun asıl hedefi nefs-i emmâreyi tezkiye ederek nefsânî arzulardan neş'et bulan bâtil ilâhlardan yüz çevirerek Allah'ı mâbud ve maksûd kılmak, dünyevî ve uhrevî hiçbir amacı O'nun zâtına tercih etmemektir. Her

---

⁴¹³ eş-Şerif Abdülhay b. Fahriddin el-Hasenî, *el-İ'lâm bi-men fî târîhi'l-Hind mine'l-a'lâm: Nüzhetü'l-havâtur ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzır*, 1. bs (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999), 5/479-481.

⁴¹⁴ Ebü'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî İmâm-ı Rabbânî, *Mektubât*, çev. Muhammed Murad el-Minzelevî (İstanbul: Mektebetu Yâsîn, 2009), 266. Mektup, 1/274-275; 17. Mektup, 3/17-26; 38. Mektup, 3/53.

⁴¹⁵ A.g.e., 67. Mektup, 2/113.

⁴¹⁶ A.g.e., 302. Mektup, 1/366.

⁴¹⁷ A.g.e., 50. Mektup, 2/84; 91. Mektup, 3/121.

⁴¹⁸ A.g.e., 21. Mektup, 1/29.

⁴¹⁹ A.g.e., 207. Mektup, 1/175.

ne kadar cennet gibi uhrevî maksatlar ebrâr kulların meşgalesi olsa da mukarreb kullar bunları kötülükten sayarak Allah'tan gayrı hiçbir şeyi tercih etmezler. Mukarreb kullar ulaştıkları zâtî muhabbet ve fenânın vesilesiyle gözlerinde musibetler ve lezzetler, cehennem ve cennetler birbirine eşittir. Onların sözlerinde ve dualarında cenneti istemeleri nefsanî hazlarını tatmin etmek için değil, sırf Allah'ın rızasının orada ve onun istenilmesinde bulunduğu içindir. Ayrıca Sevgiliden olan her şey sevgi ve ilgiye layıktır. Yine bu makamdakiler cehennemden elem ve ızdırıp korkusundan daha ziyade Allah'ın gazabının yeri olduğu için sakınırlar. Çünkü sevgilinin gazabı her şeyden daha korkunçtur.⁴²⁰ Görüldüğü üzere İmâm-ı Rabbânî'nin cennet algısı rıza ekseninde şekillenmektedir. O, *“Allah'ın rızası ise en büyüktür”*⁴²¹ buyruğuna istinaden dünyevî ve uhrevî saadetlerin en üstünde rızayı tutmaktadır.⁴²² Burada İmâm-ı Rabbânî'nin cenneti murad edip etmemekle alakalı tespitlerini iyi mülâhaza etmek gerekir. Zira ona göre, iradenin yok oluşu iradenin aslının yok olmasını gerektirmez. Velâyet makamıyla dünya ve ahiretten yüz çevrilir. İkisine dair ne murad varsa terkedilir. Nitekim sûfilerce *“İçinizden kimileri dünyası istiyor, kimileri de ahireti istiyordu”*⁴²³ ayeti şikâyet ihtiva etmektedir. Dolayısı ile her ikisini terk ederek unutmak gerekir ki bu fena halidir. Fakat bu unutuş ahiretle ilgilenmeyi ve ahireti arzu etmeyi de ihmal etmemelidir. Zira ahiretle ilgilenmek nübüvvet kemâlâtı gereği makbuldür. *“O'nun rahmetini murad ederler, azabından korkarlar”*⁴²⁴ ayeti bu minvaldedir. Çünkü rahmete ahirette ulaşılacaktır. Ahiret ise Allah'ın razı olduğu yerdir. Razı olunan ise rağbet edilmesi gerektir. Öyleyse razı olunandan yüz çevirmek tam bir sarhoşluktur. Halbuki *“Allah, selamet yurduna çağırıyor”*⁴²⁵ buyrulmuştur. Ahireti istememek bir nevi Allah'a karşı gelmek ve O'nun rızasını yok saymaktır. Dâvûd et-Tâî (ö. 165/781) velâyet makamlarının kendisine verdiği yücelik şevkiyle ahireti terk etmenin keramet olduğunu zannetti, Ashâb-ı kirâmın ahiret

---

⁴²⁰ A.g.e., 35. Mektup, 1/49-50; 73. Mektup, 1/84; 110. Mektup, 1/115.

⁴²¹ et-Tevbe 9/72.

⁴²² İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât*, 36. Mektup, 1/50.

⁴²³ Âl-i İmrân 3/152.

⁴²⁴ el-İsrâ 17/57.

⁴²⁵ Yûnus 10/25.

düşüncesiyle ve Allah'ın gazabının korkusuyla titrediğini unuttu. Binaenaleyh fenâ makamında her ne kadar dünya ve ahiret unutulsa da bekâ makamına ulaşılmca bütün himmet ahirete yönelir, murad ise cennet nimetlerine çevrilir. İmâm-ı Rabbânî bu görüşlerinden sonra Râbiatü'l-Adeviyye'nin bu sırta vakıf olmadığını söyleyerek acımış ve cenneti yakıp yok etmeyi murad etmesini eleştirmiştir. Bu hususta düşüncelerine ise “*Herkesin aşk idraki farklı farklıdır*” beyti ile son vererek şerîat ile tasavvuf arasında cennet algısına dair uzlaştırıcı bir formülasyon benimsemiştir.⁴²⁶

İmâm-ı Rabbânî, nübüvvetin semeresi olan Rü'yetullah'ın ahirette vaki olacağını ve bu dünyada asla mümkün olmayacağını benimsemiştir. Fakat bu dünyada velâyetin semeresi olan müşahede vardır. Bu müşahede ise Allah'ın gölgesinin gölgesidir, bizzat kendisi değildir. Müşahede ile rü'yet arasındaki fark *asıl* ile *gölge* ve *âlem-i emr* ile *âlem-i halk* arasındaki fark gibidir.⁴²⁷

3.1.2.8. İbn Acîbe'nin (ö. 1224/1809) Cennet ile İlgili Görüşleri

Tam adı *Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî*'dir. Soyu Hz. Hasan'a dayanmaktadır. H. 1161'de Tıtvân'a bağlı Hamîs köyünde doğdu. Çocukluğundan itibaren dinî ilimlere olan merakı vesilesiyle güzel bir tahsil aldı. Muhammed et-Tâvüdî İbn Sûde'den (ö. 1209/1795) icazet aldı. Fıkıh ve hadis üzerine eserler telif etti. İbn Atâullah el-İskenderî'nin (ö. 709/1309) *el-Hikemü'l-Attâ'iyye*'sinden etkilenerek kendini tasavvuf adadı ve Muhammed Bûzîdî'ye intisap etti. Mal varlığını terk etti, yamalı elbiseler giydi ve riyazet ehli oldu. Tekkeler kurarak irşâd faaliyetlerinde bulunan İbn Acîbe, fıkıh bilgisini tasavvuf bilgisiyle harmanlayarak eserler telif etti. 7 Şevval 1224 tarihinde yakalandığı veba sonucunda Ghomaras'ta vefat etti. *Bahrü'l-Medîd*, *Mi'râcü't-teşevvüf*, *el-Fütûhâtü'l-ilâhiyye* ve *İkâzü'l-himem* önemli tasavvufî eserlerindedir.⁴²⁸

İbn Acîbe'ye göre amellerin karşılığında ilâhî hoşnutluk dışında bir beklentide olmak Allah'tan perdelenmeye sebeptir. Bu sebeple zühd vesilesiyle dünyadan ve cennet

⁴²⁶ İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât*, 302. Mektup, 1/363-367.

⁴²⁷ A.g.e., 260. Mektup, 1/250-251.

⁴²⁸ J. Louis Michon, “Ibn 'Adjiba”, *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: E.J. Brill, 1986), 3/696-697.

makamlarımdan gönlü çekip uzaklaştırmak gerekmektedir.⁴²⁹ Velayet yolcusu dünyadan ve ahiretten bir şeye ilgi göstermemeli, tamamen Allah'a adanmalı ve yönelmelidir.⁴³⁰ Ayrıca kul fenâ makamında yani azâmet tecellisine mazhar olduğunda artık Allah'tan gayrıyı görmekten ve istemekten nefsini fâni kılar. Zât-ı ulûhiyyette fâni olur ki bu durum *aynü'l-ayn* olarak ifade edilir. Bu durum kendisinin asıl ile bir olması yahut *Ehadiyyet Denizi*'ne dalmasıdır. Böyle bir halde artık cennet dereceleri, makamları ve nimetleri kul için bir mana ifade etmez.⁴³¹

İbn Acîbe'ye göre avâmın ümidi sevap kazanarak cennete girmek, Havâsın ki Allah'ın rızası ve O'na yakınlık, Havâssu'l-havâsın ümidi ise sürekli müşahede haliyle Allah'ın sırlarında ilerlemektir.⁴³² Şevk ise kalbin sevgili ile vuslatı arzulanmasıdır. İştiyaksa kalbin onunla bir olup mutlu kalmasıdır. Şevk vuslat anında sonra erer. Fakat iştiyak sevgiliyle birken sırların keşfinin ziyadeleşmesi ve sonsuz dek Allah'a yakınlığı istemesi bakımından sona ermez. Avâmın şevki, cennetini yüceltmeyedir. Havâsın şevki, ilâhî hoşnutluğa ermektir. Havâssu'l-havâsın şevki ise zât-ı ulûhiyyeti apaçık görme arzudur.⁴³³

3.2. İşârî Tefsirlerde Cennet

İslâm Âlimleri ayetlerin zâhiri kadar bâtinî⁴³⁴ manalarının da olduğunu düşünmüştür. Âyetlerin zâhiri manası, zâhir ulemânın anladığıdır, bâtinî ise Allah'ın hakikat ehline bahşettiği işârî manalardır. İbn Atâullah'a göre ayetlerin zâhiri manası, ayetin dil yönüyle zihinde oluşturduğu sarîh mefhumdur. Bâtinî mana ise kalpleri açık olan ehl-

---

⁴²⁹ Ahmed İbn Acîbe, *el-Fütühâtü'l-ilâhiyye fi şerhi'l-Mebâhisi'l-asliyye*, thk. Âsım İbrahim el-Kayyâlî, 1. bs (Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 263.

⁴³⁰ Ahmed İbn Acîbe, *Mi'râcü't-teşevvüf ilâ haqâ'iki't-tasavvuf*, thk. Abdülmecîd Hayyâlî, 1. bs (Dârü'l-Beyzâ, 1425), 39.

⁴³¹ A.g.e., 59.

⁴³² A.g.e., 28.

⁴³³ A.g.e., 36.

⁴³⁴ Bâtinî kelimesiyle kastedilenin içsel ve metaforik mana olduğunu hatırlatmak isteriz. Zira bu kelime Bâtinîler ile özdeşecek bir hale geldiğinden yanlış anlaşılmalara sebep olabilmektedir. İşârî tefsir anlayışının Bâtinî tefsir anlayışıyla bir olmadığı ehline malumdur. Bu hususlar konumuz dışında olduğu için ayrıca ele alınmayacaktır.

i tasavvufun anlayabileceği manalardır.⁴³⁵ Bizler bu bölümde tasavvuf ehli müfessirlerin cennete dair bazı işârî yorumlarını konular halinde arz edeceğiz. Fakat öncelikli olarak atıf yapacağımız kaynaklarda geçen cennet ayrımını arz etmekte fayda mülahaza ediyoruz.

İşârî manalarını arz etmekte atıf yapacağımız ilk kaynak eserimiz Kuşeyrî'nin *Letâ'ifü'l-işârât* adlı eserdir. Söz konusu eserde müellif *dünya cenneti (muaccele)* ve *ahiret cenneti (müeccele)* olmak üzere bir tasnifte bulunmuştur. Dünya cenneti, marifet ve müşahede ile bu dünyada, ahiret cenneti ise mükafat ve mücazat ile diğer dünyada olacaktır.⁴³⁶ Bir diğer tefsir kaynağımız *Tefsîru İbn Arabî*'dir. İbn Arabî'ye hamledilen bu eserin aslı yazma nüshalardan anlaşılacağı üzere Abdurrezzâk el-Kâşânî'nin (ö. 736/1335) *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ıdır. Fakat Kâşânî, manevi babası olan İbnü'l-Arabî'nin geliştirdiği kavram ve terimleri kullanması ve bütün sistemini benimsemesi tefsirinin İbnü'l-Arabî'ye nispet edilmesine sebep olmuştur.⁴³⁷ Bizler çalışmamızda refere aldığımız kaynağın serlevhası *Tefsîru İbn Arabî* olduğu için bu isimle atıflarda bulunacağız. *Tefsîru İbn Arabî*'de üç ayrı cennet tasnifi görülmektedir. Bunlar *zât (ruh)*, *sıfat (kalp)* ve *fiil (nefis)* cennetleridir. Zât ve sıfat cennetleri; *mükafat*, *manevi*, *bâtınî*, *ruhanî* ve *ilim* cennetleri olarak da isimlendirilmiştir. Fiil cennetleri ise *mücâzât*, *zâhiri*, *bedenî*, *cismânî* ve *eser* cennetleri olarak isimlendirilmiştir. Tamamı ise *cennet-i mutlak* olarak ifade edilmiştir. Farklı hal, makam ve tecelliler ile elde edilen bu cennetlerin en üstünü zât cennetidir.⁴³⁸ Üçüncü tefsir kaynağımız ise Nahcuvânî'nin (ö. 920/1514) *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye*'sidir.

---

⁴³⁵ Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Beyrut: el-Hey'etü'l-Misriyyeti li'l-Âmme, 1394), 4/225-227.

⁴³⁶ Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, thk. İbrâhîm el-Besyûnî, 3. bs (Mısır: el-Heyetü'l-Misriyyeti'l-Âmme, 2000), 2/272, 2/533, 3/350, 3/426, 3/512.

⁴³⁷ Süleyman Derin, "Abdurrahman Sâmî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsîr-i Fâtiha-i Şerîfe Risâlesi" (Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993), 12.

⁴³⁸ Ebü Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Ali İbnü'l-Arabî, *Tefsîru İbn Arabî* (Mısır, 1283), 1/53, 104, 130, 137-39, 188, 239.

Nahcuvânî tefsirinde *cismânî* ve *ruhanî* cennet şeklinde ikili tasnifte bulunmuştur.⁴³⁹ Dördüncü tefsir kaynağımız ise İbn Acîbe'nin *el-Bahrü'l-medîd*'idir. İbn Acîbe tefsirinde önceki müfessirlerden farklı bir surette *marifet cenneti* ve *süs cenneti* tasnifinde bulunmuştur. Marifet cenneti âriflere, havâsa ve nefsini mübahlardan menedenlere, süs cenneti ise nefsini haramlardan menedenlere mahsustur.⁴⁴⁰ Son tefsir kaynağımız ise Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-beyân*'ıdır. Bursevî tefsirinde *hissî-manevî*, *sûrî-kalbî*, *cismânî-ruhanî* ve *amel-lütuf* cennetleri tarzında bir tasnifte bulunmuştur. Yine insanlara ve cinlere mahsus cennetlerin olduğunu düşünmüştür. Bildiğiyle amel eden ve hak yolunda tüm gücüyle çalışana amel ve lütuf cennetlerinin her ikisi verilecektir.⁴⁴¹

3.2.1. Allah'ın Hoşnutluğunun Cennetlerden Yüce Olması

وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتٍ
عَدْنٍ وَرِضْوَانٍ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ

“Allah, mümin erkek ve mümin kadınlara içinde ebediyen kalacakları, altından ırmakların akacağı cennetler ve Adn cennetlerinde güzel meskenler vaad etti. Lakin Allah'ın rızası ise, hepsinden daha büyüktür. İşte büyük başarıda budur.”⁴⁴²

Kuşeyrî'ye göre bir mesken, sevileni görmekle hoş bir mekân olur. Hem seven sevdiğini görünce memnun olur ve sevdiğini gördüğü için mesken güzelleşir. Dolayısıyla ayette güzel meskenden kastedilen Allah'ın orada olması ve orada müşahede edilmesindedir. Allah'ın rızası ise ona mazhar olanların ünsiyetin rahatlığı

⁴³⁹ Ni'metullâh b. Mahmûd en-Nahcuvânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye el-mûdihatü li'l-kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-hikemi'l-furkâniyye* (İstanbul: Dârü'l-hilâfeti'l-'aliyye, Matbaa-i Osmâniye, 1325), 2/377.

⁴⁴⁰ Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî eş-Şâzelî İbn Acîbe, *Bahrü'l-Medîd fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. A. Abdullah el-Karşî (Kahire: Hasan Abbas Zekî, 1419), 2/169, 7/233-234.

⁴⁴¹ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Abdüllatîf Hasan Abdurrahmân, 4. bs (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018), 2/423, 8/163, 326, 9/302-304, 10/332.

⁴⁴² et-Tevbe 9/72.

ve hoşnutluğun lezzeti içinde olmasıdır. Ünsiyetin rahatlığı ise kutsiyet rahatlığından daha tam ve daha büyüktür.⁴⁴³

İbnü'l-Arabî, mümin erkek ve mümin kadınlara vaat edilenin nefis cennetleri, güzel meskenlerin ise fiil/sıfat cennetlerinde bulunan tevekkül erbabının makamları olduğunu ifade etmiştir. Büyük kurtuluş ise rıza makamıdır. Rıza makamı ise Allah'a yakın olmak ve O'nun katında büyük bir saygınlığa sahip olmaktır.⁴⁴⁴

Nahcuvânî'ye göre müminlere vaat edilenin cennet; bilme, görme ve kavuşma mahalidir. *Nehirler* ise ilâhî tecelliler ile sürekli akan marifet ve keşif ırmaklarıdır. Buraya girenler ebedî kalacak ve asla nimetlerin zail olması gibi bir değişim görmeyeceklerdir. *Güzel meskenler* ise Allah'ın varlığından başka varlıklardan temizlenmiş, çokluktan uzak, tevhidin karar ve istikrar mahali olan hoş yerlerdir. *Allah'ın rızası* ise Allah'ın kulundan razı olması, ebedi hürriyet ve saadet ihсан buyurması, kahr ve kederden onu kurtarmasıdır. *Büyük başarı* ise bu yüce makama erişmek, Allah'ın ebediliğine kavuşmak, kurbiyet ve velayet sahibi olmaktır.⁴⁴⁵

Bursevî *güzel meskenleri*, içinde sürurun olduğu ve nefislerin hoşuna gideceği mekân olarak nitelendirmiştir. Ayette geçen *nehirler*; su, bal, şarap ve süt ırmaklarıdır. Allah tarafından keyfiyet ve kemmiyet yönünden üstünlüğüne göre her mümine vaad olunmuştur. *Allah'ın rızası* ise cennetlerden ve nimetlerinden daha üstündür. Çünkü rıza, bütün mutlulukların kaynağı ve kemâlâtın neş'et yeridir. Dolayısıyla böyle bir makam hakikat ehli olanların matlubudur. Bu makamı kazanmakta *en büyük başarıdır*.⁴⁴⁶

İbn Acîbe'ye göre ayette geçen müminler, ilâhî rıza uğruna canlarını ve mallarını harcayan gerçek müminlerdir. Onlar için marifet cennetleri hazırlanmıştır. Orada *akan nehirler*, ilâhî ilim ve hikmet ırmaklarıdır. *Güzel meskenler*, daimî bir surette ruhların Allah'la muhabbet ve müşahedede bulunduğu yerdir. *Allah'ın rızası* ise ruhlar için, bedenlerin sahip olduğu nimetlerle kıyaslanmayacak kadar her şeyden daha büyük bir nimettir.⁴⁴⁷

---

⁴⁴³ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 2/45-46.

⁴⁴⁴ İbnü'l-Arabî, *Tefsîru İbn Arabî*, 1/278.

⁴⁴⁵ Nahcuvânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye*, 1/312.

⁴⁴⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/486-487.

⁴⁴⁷ İbn Acîbe, *Bahrü'l-Medîd*, 2/405.

3.2.2. Cennetliklerin Duası, Selamlaşması ve Son Sözleri

دَعَوَاهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ وَأَخْرَجُ دَعْوَاهُمْ أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

“Onların cennette duaları; ‘Allah’ım! Sen kemal sıfatlarınla muttasıf olup, bütün noksan sıfatlardan münezzehsin’ sözüdür ve aralarındaki dilekleri hep selâmdır.

Dualarının sonu ise ‘Bütün hamdler âlemlerin Rabbi olan Allah’a mahsustur’ demektir.”⁴⁴⁸

İbnü’l-Arabî’ye göre imanlarının nuru sebebiyle hidayete eren müminlerin üç cennette duaları ‘Sübhânekellâhümme’ kavlidir. Bu sözün birinci cennette karşılığı kendi kuvvet ve kudretinden beri olarak fiillerini şirkten, ikinci cennette karşılığı kendi sıfatlarından sıyrılmakla sıfatta şirkten, üçüncü cennette ise fenaya ulaşmakla varlık şirkinden Allah’ı tenzih etmektir. Cennetliklerin birbirini selamlamaları, tezkiye nuruyla birbirlerini feyizlendirme ve tasfiye etmeleridir. Allah’ın cennetliklere selamı ise onları nurlandırma, tecridlerine yardımcı olma ve kendilerine gelecek eksiklerden onları halas etmesidir. Cennetliklerin *son duası* yani istekleri ilâhî kemâlatın, cemâl ve celâl sıfatların kendi üzerlerinde görünmesi ve böylece Allah ile kıyam etmeleridir. ‘Bütün hamdler âlemlerin Rabbi olan Allah’a mahsustur’ sözü ise Hak’tan Hakk’a olan hakiki hamddir. Bu hamd önce mücmel surette mutlak hüviyete, sonra tafsili surette Allah’ın âlemler üzerindeki rubûbiyetine delalet etmektedir.⁴⁴⁹

Kuşeyrî’ye göre ‘Bütün hamdler âlemlerin Rabbi olan Allah’a mahsustur’ sözüyle cennetlikler Allah’ı ezeli ve ebedî bir hamdle hamd etmiş ve O’nu övmüş olurlar. Allah ise ezeli bir selâm ve ebedî bir kelâmı onlara mukabelede bulunur.⁴⁵⁰

Nahcuvânî’ye göre, cennetliklerin birbirine selamları hayat ve rahatlık dileme ve Allah’ın adıyla birbirlerini selamlayıp rıza, sıdk ve teslim makamlarına ulaşma niyazıdır. Cennetlikler, vuslatı için yaratıldıkları ve umdukları gayelerinin akabinde lütuf ve ikramları için Allah’a övgüde bulunurlar.⁴⁵¹

Bursevî’ye göre, cennetlikler Allah’ın vaadinde durduğunu ve vaad ettiği her şeyi cennette kullarına ihsan ettiklerini müşahede ettiklerinde ‘Sübhânekellâhümme’ derler. Cennetliklerin birbirlerine selamı ise yüksek bir halle şerefendirme içindir;

⁴⁴⁸ Yûnus 10/9-10.

⁴⁴⁹ İbnü’l-Arabî, *Tefsîru İbn Arabî*, 1/278.

⁴⁵⁰ Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 2/82.

⁴⁵¹ Nahcuvânî, *el-Fevâtihu’l-ilâhiyye*, 1/327.

'Allah seni güzel bir hayat ile yaşatsın' manasındadır. *Bütün hamdler âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur* sözü, Allah'ı celal sıfatlarıyla vasfetme ve ikram sıfatlarıyla methetmek içindir. Çünkü cennetlikler ikram hususunda her şeye mülaki olmuş ve isteyecekleri bir şey kalmamıştır. Ayrıca bu sözleri kendilerine ilham olunmuş bir tesbihtir. Zira cennette artık mükellefiyet olmadığından ibadette yoktur. Fakat bu tesbihleri onlara lezzet verir ve bu lezzet onlar için cennetin tüm lezzetlerinden daha güzeldir.⁴⁵²

İbn Acîbe'ye göre cennetlikler ilâhî tecellileri ve marifet nurlarını müşahede ettiklerinde dehşete düşüp derhal Allah'ı tenzih ve takdis ederler. O vakit cemâlinin nuru ve zâtının sırlarıyla Allah onlara mülaki olur. Bunun üzerine bu yüce nimetlere vasil olduklarına ve ilâhî huzurda meskûn olduklarına hamd ve sena ederler.⁴⁵³

3.2.3. Takva Sahiplerinin Erişeceği Mirâs Cenneti

تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِيًّا

*"Bu öyle bir cennettir ki, biz ona kullarımızdan takva sahibi olanları mirasçı kılarız."*⁴⁵⁴

Kuşeyrî'ye göre ayette bahsedilen cennet ümmet-i Muhammed içindeki takva sahipleri için hazırlanmıştır. Günahkâr müminlerden bu rahmet saklanmıştır. Zira cennet Allah'ın bir lütfudur, rahmet ise Allah'ın vasfıdır. Ayette geçen *kullarımız* kavlinden murad; dünyada emrine boyun eğen hakiki kullardır. *Takva sahibi olanlar* ise günahlardan ve isyandan sakınanlar, şehvî arzulardan sakınanlar, gafletten uzak duranlar veya Allah'tan gayrıya göz yumanlardır.⁴⁵⁵

İbnü'l-Arabî'ye göre takva sahipleri takvalarının mertebelerine göre cennete yerleştirilecektirler. Rezillik ve günahlardan sakınanlara nefis/âsar cenneti, tevekkülle fillerini muhafaza edene kalb cenneti ve tecelliyât-ı ef'âl huzuru, kalb makamında sıfatlarından sakınanlara sıfat cenneti ihsan edilecektir. Allah'ta fenâ bularak kendi öz

⁴⁵² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/21-22.

⁴⁵³ İbn Acîbe, *Bahrü'l-Medîd*, 2/454.

⁴⁵⁴ Meryem 19/63.

⁴⁵⁵ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 2/436.

zatından ve varlığından sakınanlara ise zât cennetleri ikram olunur ki bu en yücesidir.⁴⁵⁶

Nahcuvânî ise ayette kastedilen cennetin şirk ve kafirlikten, ilâhî hükümlere muhalefet etmekten sakınan ve nefsinin kötü arzularını bırakıp Mevlâlarına yönelen takva sahibi müminlere yurt olacağını söylemiştir.⁴⁵⁷

İbn Acîbe'ye göre cehennemliklerin iman etmiş ve itaatte bulunmuş oldukları takdirde sahip olacakları cennetlere müminler varis olacaktır. Bu cennetliklerin şerefini arttırmak için ikram edilmiştir.⁴⁵⁸

Bursevî'ye göre mirasçının malından varisi nasıl faydalaniyorsa takva sahipleri de cennetten öyle faydalanacaktır. Çünkü verâset; fesih, rücu, iptal ve iskât gibi sonuçları olmaması bakımından hak sahibi olmanın ve mülk edinmenin en güçlü yoludur. Bursevî, Molla Fenârî'ye atıfla üç türlü cennetin olduğunu söylemiştir. Birinci cennet, amel etme yaşına ermeden ölen çocuklar, akli olmayan mecnunlar, ilimleri vesilesiyle tevhide ulaşanlar, fetret devrinde yaşayanlar ve kendilerine İlâhî davet ulaşmayan insanların girecekleri ilâhî ihtisâs / lütuf cennetidir. İkinci cennet, bu ayette zikredilen müminlerin gireceği ve cennete giren herkesin nail olabileceği miras cennetidir. Üçüncü cennet ise ameller cennetidir. Bu cennete yapılan salih amellerin derece ve üstünlüğüne göre girilecek ve pay sahibi olunacaktır.⁴⁵⁹ Bu üç cennet yorumuna binaen hatırlatmakta fayda mülâhaza ettiğimiz iki husus bulunmaktadır. Birinci husus; ilimleri vesilesiyle tevhide ulaşanların, fetret devrinde yaşayanların ve kendilerine ilâhî davet ulaşmayan insanların cennete gireceğine dair Kelâm Âlimlerinin tespitleridir. Şöyle ki kendilerine peygamber ulaşmayan kavimlerin ebedi azaptan mazur ve ilâhî rahmete nail olabilecekleri konusu Kelâm âlimlerince ihtilâflıdır. Bu hususta Eş'arî âlimleri, İslâm davetinin kendisine ulaşmayan kimseler Allah'ın birliğini, sıfatlarını, adaletini ve hikmetini biliyorsa ahirette Müslümanlar ile aynı hükümde olacağını düşünmüşlerdir. Şayet bu kimseler tevhide ve adaleti bilmiyorlarsa ahirette kendilerine ne mükafat ne de azap olacaktır. Mu'tezile âlimlerine göre ise akli kemâl olanlar Allah'a, tevhide ve adalete inanıyorlarsa peygamberi ve şeriatı bilmemesi nedeniyle mazurdurlar. Bu kimseler hakikate inanmaktan vazgeçtikleri

---

⁴⁵⁶ İbnü'l-Arabî, *Tefsîru İbn Arabî*, 2/10.

⁴⁵⁷ Nahcuvânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye*, 1/503.

⁴⁵⁸ İbn Acîbe, *Bahrü'l-Medîd*, 3/348.

⁴⁵⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/349-350.

takdirde kafir hükmünde olup azabı hak ederler.⁴⁶⁰ Gazzâlî, ilâhî rahmetin uzak diyarlarda yaşayan Rum ve Türk Hristiyanlar gibi kendilerine İslâm daveti ulaşmayanları ihata ettiğini düşünmüştür.⁴⁶¹ Dolayısıyla mutasavvıfların bahsettiği ilâhî ihtisâsın söz konusu kişiler için geçerli oluşu Kelâm Âlimleri tarafından da kabul edildiğini söyleyebiliriz. İkinci husus ise İbnü'l-Arabî, Molla Fenârî, el-Cîlî, Bursevî vd. mutasavvıflarda gördüğümüz amellere mahsus bir cennet anlayışı oluşudur. Bu hususta akla ameller ile mi yoksa Allah'ın lütfuyla mı cennete girileceğine dair sorular gelmektedir. Bu hususta Kelâm alimlerinin görüşleri şu şekildedir; Sevap diyarı olan cennete girmek ameller ile değil Allah'ın lütfuyla mümkündür. Hadiste bu husus açıkça vurgulanmıştır.⁴⁶² Fakat Allah, güzel ameller işleyenlere ise lütfuyla ikram edeceği cenneti va'detmiştir.⁴⁶³ Ehl-i sünnet bu hususta Allah'ın va'dinden caymayacağını ama bu va'di yerine getirmenin de zatına vâcip olmayacağını savunmuştur.⁴⁶⁴ Zira hiçbir şey Allah'a vâcip olamaz; sevap/cennet verirse lütfundandır, azap ederse adaletindedir.⁴⁶⁵ Mu'tezile ise itaat karşılığında sevabın verilmesini dolayısıyla itaat sahibinin cennete girdirilmesini Allah'a vâcip kılmıştır.⁴⁶⁶ Ayrıca Ehl-i Sünnet göre cennete ulaştıracak amellerden beklenen niyetin ve inancın sahihliğidir ve ameli makbul edecek olanda bu kıstastır. Böylece cennet Allah'ın zatı için istenilmiş olur ve bu niyet gayelerin gayesidir.⁴⁶⁷ Cennette ebedî kalmakta bu niyet vasıtasıyla mümkündür. Bu hususu Ehl-i Sünnet âlimleri, “*niyetler ruhlar menziline, ameller ise bedenler konumundadır*” sözüyle formüle etmişlerdir.⁴⁶⁸ Ayrıca ameller, kula lütfedilen önceki nimetleri dahi karşılayamayacak kadar değersizdir. Durum

---

⁴⁶⁰ Ebû Mansûr Abdülkâhir Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Ahmed Şemseddîn, 1. bs (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 287.

⁴⁶¹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*, 1. bs (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1438), 103.

⁴⁶² Müslim, “Kıyame”, 72

⁴⁶³ en-Nisâ, 4/122.

⁴⁶⁴ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/334.

⁴⁶⁵ A.g.e., 8/431.

⁴⁶⁶ A.g.e., 8/217.

⁴⁶⁷ A.g.e., 1/57-58.

⁴⁶⁸ Aliyyül-Kârî, *Dav'ü'l-me'âlî*, 85.

böyleyken nimetlerin en değerlilerinden olan cenneti karşılması mümkün değildir.⁴⁶⁹ Yalnız iyi ameller cennetteki derecelerin takdir edilmesine sebeptir.⁴⁷⁰ Kelâm âlimlerinin bu sözleri ile mutasavvıfların sözleri arasında bir zıtlasma olmadığı kanaatindeyiz. Zira Eş'arî Kelâm ekolüne etkisi ile bilinen mutasavvıf Muhâsibî⁴⁷¹ ibadet ve amellerin dünyevî nimetlerin şükrüne dahi karşılık gelemeyeceğini, söz konusu fiillerin cenneti garantilemede nefsi aldatmaması gerektiğini söyleyerek ilâhî lütfu önelemiştir.⁴⁷² Yine Ebû Tâlib el-Mekkî, cennete girişin sadece amellerle mümkün olmadığını ve muhakkak Allah'ın lütfuna ihtiyaç olduğunu ikaz etmiştir.⁴⁷³ Hücvîrî'ye göre ise marifet olmaksızın ameller insanı cennete ulaştırmaz, çünkü taat emin olmaya illet değildir. Dolayısıyla cennete giriş rahmet-i ilâhiyye sebebiyledir.⁴⁷⁴ Son olarak gerek İbnü'l-Arabî ve gerekse irfanî dönem mutasavvıflarının bahsettiği amel cenneti; mücâzât cennetidir ki “İnsan için ancak çalıştığı vardır. Şüphesiz onun çalışması ileride görülecek ve mükafatı eksiksiz verilecektir”⁴⁷⁵ ve “Her kim ki, sadakasını verir, kendini korur ve ayrıca güzel sözü doğrularsa ona Yüsra'yı (en kolay) nasip ederiz”⁴⁷⁶ ayetleriyle müjdelenen yer burasıdır. “Hiç kimse ameli ile cennete giremez” hadisiyle kastedilen cennet ise mevhibe cennetleridir.⁴⁷⁷

3.2.4. Muttakiler İçin Cennette Akan Dört Nehir

مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرِ طَعْمُهُ وَأَنْهَارٌ
مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ وَأَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى وَلَهُمْ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَمَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ
كَمَنْ هُوَ خَالِدٌ فِي النَّارِ وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ

⁴⁶⁹ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/217.

⁴⁷⁰ Aliyyül-Kârî, *Dav'ü'l-me'âlî*, 85.

⁴⁷¹ Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *el-'Akl ve fehmü'l-Kur'ân*, thk. Hüseyin el-Kuvvetlî, 1. bs (İrbid: Dârü'l-Fikr, 1391), 57.

⁴⁷² Muhâsibî, *er-Ri'âye*, 377.

⁴⁷³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kutü'l-Kulûb*, 2/578-579.

⁴⁷⁴ Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 317-18.

⁴⁷⁵ en-Necm 53/39-41.

⁴⁷⁶ el-Leyl 92/5-7.

⁴⁷⁷ Cîlî, *el-İnsânü'l-kâmil*, 190-94.

“Allah’a karşı gelmekten sakınanlara söz verilen cennetin durumu şöyledir: Orada bozulmayan su ırmakları, tadı değişmeyen süt ırmakları, içenlere zevk veren şarap ırmakları ve süzme bal ırmakları vardır. Orada onlar için meyvelerin her çeşidi ve Rablerinden mağfiret vardır. Bu cennetliklerin durumu, ateşte ebedî kalacak olan ve kaynar su içirilip bağırsaklarını parçalanacak kimselerin durumu gibi olur mu?”⁴⁷⁸

Kuşeyrî’ye göre veliler bu durumun aynısını dünyada yaşamaktadırlar. Onlar için vefa, safa, velâ(yet) ve likâ şarapları vardır. Şarapların hususi eylemleri ve içenlerinde kendine has sarhoşluğu ve ayıklığı vardır. Vefa şarabını yudumlayan onun gıyabında kimseye bakmaz. Safa şarabını içen her türlü şaibeden ve tereddütten kurtulur. Allah’a olan ahdinde bir bozukluk olmaz. Nefsi her vakit saf bir halde bulunur ve arzularından ârî olur. Dünya ve ahirete karşı endişesiz ve gayesiz yaşar. Velâ(yet) şarabını tadan bir yere yerleşme ve karar vasfını kaybeder. Artık onun yeri gece ve gündüz sırrıdır. Likâ (kavuşma) şarabı ise içeni Allah’ın uluhiyetinde ve ulviliginde fâni kılar ve Allah ile bâkî olmakla ünsiyete erdirir.⁴⁷⁹

İbnü’l-Arabî’ye göre *bozulmayan su ırmaklar*, kalbin hayat bulduğu ve seciyelerin kendisiyle beslendiği ilim ve marifet nehirleridir. Toprak nasıl suyla hayat buluyorsa ve canlılar onunla besleniyorsa kalp ve seciyede bu nehirlerle hayattadır. *Bozulmayan* ile kastedilen vehim, kuşku, bozuk itikat ve gelenekler ile değişmeme halidir. Bu nehirler nefsânî sıfatlardan uzaklaştırılan ve kalb makamına ulaştırılan muttaki kullar içindir. *Tadı değişmeyen süt ırmakları*, ahlâk ve eylemlere dair faydalı ilimlerdir. İstidat sahibi olup eksikliklerinden dolayı kalb makamına vasıl olmak için riyazet ve sülûk yapanlara mahsustur. Bu halde olanlar için bu ırmaklar/ilimler çocuklara özgü süt mesabesinde. Tadı ise bidat karışımları, mezhep kargaşaları, din ve meşrep taassuplarıyla bozulmamıştır. *İçenlere zevk veren şarap ırmakları*, sıfat ve lezzet sevgisi türleridir. Kemale eren, sıfat tecellilerini müşahede eden, cemâl-i bâ kemâlin şühûduna nail olan, ruh makamında aynu’l-cem’e⁴⁸⁰ gark olan cemâl-i mutlaka aşık ve müştak olan, sıfat ve zatlardan sakınanlara mahsustur. *Süzme bal ırmakları*, kudsi varidatın, nurlu ışıltılar ve vecd halinin zevk ve lezzetine ulaşan sâliklere, muhabbet

⁴⁷⁸ Muhammed 47/15.

⁴⁷⁹ Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 3/408.

⁴⁸⁰ Sâlikin Hakk’ın zâtında fenâ bularak iki ayrı vücut görmekten kurtulmasını ifade eden terim. Bk. Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü’s-sâ’irîn* (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1408), 135.

makamına ermek için fuzuli işleri terk eden müritlere mahsustur. *Meyvelerin her çeşidi*; zat, sıfat ve fiil tecellilerini türleridir. *Rablerinden mağfiret*, süt ırmaklarından içenlerin günahlarının örtünmesi, su ırmağından içenlerin fiillerinin gizlenmesi, bal ve şarap ırmağından içenlerin ise sıfatlarının silinmesi suretiyle mağfiret olunmalarıdır. Ayrıca Allah vaad ettiği meyveleri yiyen kullarını *cem'u'l-ehadiyyet* makamına gark eder ve varlıklarını fâni kılıp *aynu'l-hüviyyet*'te fenâ buldurur.⁴⁸¹

Nahcuvânî'ye göre *Allah'a karşı gelmekten sakınanlar*, Allah'ın kitaplarında beyan buyurduğu ve peygamberinin tebliğ ettiği haramlardan sakınanlardır. *Bozulmayan su ırmakları*, tahmin ve taklit kirlerinden arınmış, ezelî ve ebedî hayat veren ilim nehirleridir. *Tadı değişmeyen süt ırmakları*, fitratta olan ve insana haz veren Allah aşkı ve muhabbetidir. *İçenlere zevk veren şarap ırmakları*, ilâhî cezbe, derunî gaybet, şiddetli aşk, ilâhî cemâl ve celâl karşısından hayret nehirleridir. İçenler anlatamayacağı bir lezzete ve zevke sahip olurlar. *Süzme bal ırmakları*, muhakkiklerin bileceği ve anlayacağı *hakka'l-yakîn* halidir ki bundan daha lezzetlisi yoktur. Bu ilme'l-yakîn ve ayne'l-yakîn mertebelerinde bulunan ikilikten arınmış bir tattır. *Meyvelerin her çeşidi*, ruhanî lezzetler ve ürünlerdir. *Rablerinden mağfiret*, sayılan nimetlerin hepsinden daha büyük bir ikramdır ki Allah müminleri enaniyet kirinden arındırarak yüce vahdaniyetine erdirir. *Ateşte ebedî kalacak olanlar*, isyankâr ve azgın bir halde Allah'ı ve dostlarını inkâr edip büyükleme ve bu sebeple cehennemde ebedî kalacak olan kafirlerdir. Onlara *bağırsaklarını parçalayacak kaynar su içirilir*. Bu ağır ceza Allah'tan gelen ilimleri, *ilme'l-yakîn*, *ayne'l-yakîn* ve *hakka'l-yakîn* makamlarını reddetmeleri sebebiyledir.⁴⁸²

Bursevî'ye göre cennetteki dört ırmakla anlaşılan; ilimle kalp hayatının bulunması, fitratin aslına uygun berraklığın zuhur etmesi, Allah'ın sevgisine terakkî edilmesi ve Allah'a kurbiyet makamına nail olunmasıdır. Ayrıca su kalbin canlı oluşuna, süt hevânın ve bid'âtlerin bozmadığı aslî fitrata, şarap ilâhî muhabbetin cûşuna, bal ise kurbiyetin tadına işaret ettiği düşünülmüştür. Başka bir görüşte ise cennet nehirleri ilmî tecellileri temsil etmektedir. ilim suyunu içene ledün ilmi, ilim sütünü içene şerîat ilimleri, ilim şarabı içine kemâl ilmi ve ilim balı içine vahiy yolunun ilmi verilir. Her içene kabiliyeti kadar başka bir ilim daha verilir. Böylece ilmî susuzluk hasıl olur. Kişi ne kadar içerse o kadar susar. İşâret ehli, cennette akan dört nehrin benzerlerinin Ârifin

⁴⁸¹ İbnü'l-Arabî, *Tefsîru İbn Arabî*, 2/244-245.

⁴⁸² Nahcuvânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye*, 2/328-329.

gönlünde aktığını söylemiştir. Bunlar kalb kaynağından inâbet suyu, sadır kaynağından safvet sütü, sır mahzeninden muhabbet şarabı ve sır hücrelerinden meveddet balının akmasıdır. Ayette vaad edilen *meyveler* keşiflerdir, *mağfiret* ise varlık günahının affedilmesidir. Zira ehl-i tasavvufa göre varlık günahı, hiçbir günahla kıyaslanamayacak kadar büyük bir günahdır.⁴⁸³

İbn Acîbe ayetteki dört ırmağa dair tefsirinde, Kuşeyrî'nin *vefa*, *safa*, *velâ(yet)* ve *likâ* şaraplarını nakletmiştir. Ardından farklı bir bakış açısıyla dört şarabı tekrar yorumlamıştır. Ona göre vefa şarabı, müridin Hak ile muhabbet ve hizmet akidinde bulunması yahut şeyhine teslim ve tabi olmakla akitte bulunup bu akitlerine vefa göstermesidir. Safa şarabı, Marifetullâh ilmiyle hasıl olan sefadır ki süt gibidir. Ruhlar ilâhî huzura yükselirken onunla gıdalanırlar. Velâ(yet) şarabı, sahv haline neden olan temkin ehli Âriflerin ezeli aşk şarabıdır. Likâ şarabı ise ariflerin türlü hikmet ve hoş muamelenin lezzeti ile fenâdan bekâyâ dönüş halidir.⁴⁸⁴

3.2.5. Rabbinden Korkanlara Vaad Olunan İki Cennet

وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٍ

“Rabbinin huzurundan korkan kimse için iki cennet vardır.”⁴⁸⁵

Kuşeyrî'ye göre *Rabbinin huzurundan korkan* kavlimden murat, rabbinin yakınlığından ve O'nun kendisini bilmesinden korkmasıdır. *İki cennet*, ibadetlerin lezzeti ve halin rahatlığı sebebiyle dünya cenneti ve ahiretteki mücazat cennetini işaret eder.⁴⁸⁶ İbnü'l-Arabî ise *Rabbinin huzurundan korkan* kavlimden mana Allah'ın kulu gözetleyip koruması ve durumundan haberdar olması nedeniyle kulun korkmasıdır. *İki cennet* ise nefis ve kalp cennetleridir.⁴⁸⁷

Nahcuvânî'ye göre *Rabbinin huzurundan korkan* kimseler ahirette huzuru ilâhîde hesap vereceğinden korkup haramlardan sakınan, salih ameller işleyen ve ubûdiyyet vazifesini yerine getiren mümin kullardır. *İki cennet*, cismanî ve ruhanî cennetlerdir. Cismanî cennet Allah'ı hoşnut kılmak ve gazabından sakınmak gayesiyle dünyanın

⁴⁸³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/565-567.

⁴⁸⁴ İbn Acîbe, *Bahrü'l-Medîd*, 5/364-365.

⁴⁸⁵ er-Rahmân 55/46.

⁴⁸⁶ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, 3/511.

⁴⁸⁷ İbnü'l-Arabî, *Tefsîru İbn Arabî*, 2/283.

fani lezzetlerini ve şehvi arzularını terk edenler için hazırlanan ebedî lezzetler ve sayısız nimetler diyarıdır. Ruhanî cennet ise Allah'ın hususi yardımı ve mağfireti ile bağışlanan cennettir. Bu cennet hakkında Hz. Peygamber; “*Hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir beşer kalbinin hayal edemediği yer*”⁴⁸⁸ buyurmuştur.⁴⁸⁹

Bursevî'ye göre *Rabbinin huzurundan* kavlından murat, hesap vermek için kulların geleceği makamdır. Makam kelimesinin ise Rabb'e izafe edilmesi mülkün hakiki manada Allah'a mahsus olmasındandır. O gün mülkiyet ve hükümlanlık yalnız Allah'ındır. *İki cennet*, insanlar ve cinler için ayrı cennetlerdir. İmandan dolayı bir cennet, amelden dolayı içinde bir cennet olarak da yorumlanmıştır. Başka bir görüşte ise fenâ fillah ve bekâ billah kastedilmiştir.⁴⁹⁰

İbn Acîbe'ye göre *Rabbinin huzurundan korkan* kimseler onu murakabe ve müşahede edenlerdir. *İki cennet*, dünyada verilen marifet cenneti ve ahirette verilecek olan nimet cennetleridir. Marifet cenneti ruhlara, ahiret cenneti ise bedenlere mahsustur. İbn Acîbe, Rûzbihân-ı Baklî'ye (ö. 606/1209) atıfla iki cennet; *müşahede-mükâleme* cennetleri, *muhabbet-mükâşefe* cennetleri, *marifet-tevhit* cennetleri, *manevi makamlar-manevi haller* cenneti, *kalb-ruh* cennetleri, *keramet-kurbiyet* cennetleri, *vuslat-kemâl* cennetleri ve *fenâ fillah-bekâ billah* cennetleridir.⁴⁹¹

3.2.6. Nefsini Mutmain Edenlerin Mükafatı

يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي

“*Ey mutmain olan nefis! Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön. Kullarım arasına katıl ve cennetime gir!*”⁴⁹²

Kuşeyrî'ye göre *mutmain olan nefis*; itminan kazanan ruh, sakinleşen nefis veya Allah'ı zikretmekle, marifetle ve cennetle müjdelenmekle mutmain olan nefistir.⁴⁹³

⁴⁸⁸ Müslim, “Cennet”, 5.

⁴⁸⁹ Nahcuvânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye*, 2/377.

⁴⁹⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/302-304.

⁴⁹¹ İbn Acîbe, *Bahrü'l-Medîd*, 7/280-281.

⁴⁹² el-Fecr 89/27-30.

⁴⁹³ Kuşeyrî, *Letâ'ifu'l-işârât*, 3/728.

İbnü'l-Arabî'ye göre *mutmain olan nefis*, yakîn nuruyla aydınlanmış ve huzursuzluktan kurtulup Allah'ta sükûnet bulmak suretiyle üzerine sekinetin indiği kimselerdir. *Rabbine dön*, rıza halinde Allah'a rücu' etmektir. Yani sıfatlarını kemale erdirenin rıza halinde rabbine dönmesidir. *Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak*. Allah'tan hoşnut olmak ancak O'nun hoşnut olmasından sonra olabilir. *Kullarım arasına katıl* ile kastedilen Allah'ın has kulları olan tevhîd-i zâtî zümresidir. *Cennetime gir* ile kastedilen cennet ise Allah'a has olan zat cennetidir.⁴⁹⁴

Nahcuvânî'ye göre *mutmain olan nefis*, rıza ve temkin makamında kalplerini saf kılıp nefislerini tezkiye edenlerdir. Dünyada hüküm ve emirlerinden hoşnut olduğun gibi *sen O'ndan hoşnut*, sonsuz ikramlar ve rızasıyla *O da senden hoşnut olarak Rabbine dön!* Yani inip geldiğin yola ve o yüce makama beğenerek ve hoşnut olarak çık. Sıdk makamında olan *kullarım arasına katıl* ve maneviyatımın dairesine dönerek birliğimi izhar eden *cennetime gir!*⁴⁹⁵

Bursevî'ye göre nefis; yakîn, marifet ve müşâhede ile gayelerin gayesine ulaşmakla *mutmain* olur. *Mutmain olan nefis* ise fenâ olmak suretiyle tabiat hükümlerine ve beşerî alamelere dönmekten emin olarak temkin makamında telvîne ulaşır. Başka bir ifadeyle nefis-i emmâre makamına düşmekten kurtulur. *Sen O'ndan hoşnut* kavliyle kastedilen hoşnutluk verilen ebedî nimet sebebiyledir. Başka bir yorumda şöyle denmiştir; Dünyaya gönül vermiş ve onda karar kılmış olan *mutmain olan nefis!* Dünyayı terk ederek ve ahirete yönelerek *Rabbine dön*, ahiretlik *kullarım arasına katıl*, sûrî ve manevî *cennetime gir!* Başka bir yorumda ise *sen O'ndan hoşnut* kavliyle seyr-i sülûk ve seyr-i fillâh'ın neticelerinden hoşnut olmak; *O da senden hoşnut* kavliyle ise bekâ elbisesini giymek kastedilmiştir. *Rabbine dön* ise menzil ve makamların seyridir. Seyir neticesinde Allah'la ve Allah'ın sıfatlarla bâkî *olan kullarım arasına katıl* buyrulmuş ve *cennetime gir* denilerek zatından ve enaniyetinden fânî olanların zât cennetine girmeleri müjdelenmiştir.⁴⁹⁶

İbn Acîbe'ye göre nefisler; *emmâre*, *levvâme*, *mutmainne* ve *mülhime* olmak suretiyle kısım kısımdır. Emmâre, devamlı kötülüğü emreden nefistir. Levvâme, hatalarına üzülen fakat hataları terk edemeyen nefistir. Mülhime, kalbin iyilik ilhamlarını almaya hazır olan nefistir. *Mutmainne* ise kötülüklerden tezkiye olmuş, zikrullah ve

⁴⁹⁴ İbnü'l-Arabî, *Tefsîru İbn Arabî*, 2/393-394.

⁴⁹⁵ Nahcuvânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye*, 2/509.

⁴⁹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/439/440.

muhabbetullah ile huzur bulmuş nefistir. Ayette geçen *mutmain olan nefis*, Allah'ta fenâ ve bekâ halinde olup Hakkın müşahedesiyle ebedî huzura ermiş nefistir. *Rabbine dön ile* kastedilen mana evvelde maddeyle perdeliyken şimdi celâl ve cemâl tecellilerine razı olmak suretiyle ve Allah'ın katında razı olunmuş halde Allah'ı müşahedeye dönmehtir.⁴⁹⁷

3.3. Tasavvuf Edebiyatında Cennet

Tasavvuf tarihi incelendiği zaman görülecektir ki tasavvuf, bulunduğu bölgenin karakteristik özellikleriyle uyum içinde neşvünemâ bulmuştur. Bunun tipik örneği İran sûfilerinin şair oluşu ve düşüncelerini şiir ile ifade etmeleridir. İran'dan Osmanlılara intikal eden şiir kültürü birçok bölgede varlığını hissettirmiş ve yazılan edebî eserlerle tasavvuf literatüründe önemli bir yer tutmuştur.⁴⁹⁸ Hatta bu durum Müslümanlar arasında şiir ve sanatın gelişmesine ve yayılmasına sebep olmuştur. Fakat tasavvuf edebiyatındaki hikmetli sözlerin ve derunî şiirlerin ehliyet ve liyakat sahibi olmayanların elinde suistimal edilişi sûfilerin zan altında kalmasına sebep olmuştur. Bu minvalde özellikle sûfilerin teslimiyet ve rıza makamında söylediklerini kasıtlı veya kasıtsız olarak tağyir ve tahrif edenler tasavvufun Cebriye düşüncesinde ve etkisinde olduğu vehmini vermiştir.⁴⁹⁹ Bizler bu satırlarda şair sûfilerin rıza ve teslimiyet ekseninde cennete dair düşüncelerine yer vereceğiz.

3.3.1. Hakîm-i Senâî'nin (ö. 525/1131) Cennet Beyitleri

Tam adı Ebü'l-Mecd Mecdûd b. Âdem el-Gaznevî'dir. Şeyh Yûsuf el-Hemedânî'nin müritlerindendir. Dünya ehlinden uzak münzevi bir hayat yaşamıştır. Sûfî şairlerin önde gelenlerinden olup sûfiler onun sözlerini delil ve istişhâd olarak kullanmıştır. Tevhit ve marifet ehlinin zevklerini anlattığı *Hadikatü'l-hakîka* adlı eseri Farsça

---

⁴⁹⁷ İbn Acîbe, *Bahrü'l-Medîd*, 7/303.

⁴⁹⁸ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmî, *Târîh-i İslâm*, nşr. Dârüşşafaka Kitâbhânesi sâhibi Hüseyin Hüsnü, 1. bs (Kostantiniyye: Hikmet Matbaası, 1326), 1/487.

⁴⁹⁹ A.g.e., 1/343.

tasavvufî mesnevilerin öncüsüdür.⁵⁰⁰ *Seyrû'l- 'ibâd ile'l-me 'âd* adlı eserinde sûfî seyrini alegorik biçimde anlatmıştır. Bu seyir, insanın doğumunu, yaşamını, nefsinin ve aklının özelliklerini, cennet ve cehenneme ruhanî yolculuğunu şiirlerle anlatmaktadır. Eserin bu yönüyle Dante'nin *İlâhî Komedya*'sına öncülük ettiği düşünülmüştür.⁵⁰¹ Hatta önceden arz ettiğimiz üzere Dante, Muhâsibî'den de ilham almıştır. Fakat *İlâhî Komedya*'nın İslam eskatolojisi ile olan benzerliğinin bir tesadüften öte İslam tasavvufî ve felsefî eserlerinden doğrudan veya dolaylı olarak intihal edildiği Miguel Asin Palacios (1871-1944) tarafından iddia edilmiştir.⁵⁰² Bizler bu satırlarda Senâî'nin cennet düşüncesini *Hadikatü'l-hakika* ve *Aklnâme* eserleri üzerinden arz edeceğiz.

Senâî, cennetin vasıflarını nazmettiği cennet şiirindeki her beytin ayet ve hadislerle mutabık olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.⁵⁰³ Fakat buradaki konumuz cennet tasvirinden daha ziyade Senâî'nin sûfîyane bakışıyla cennet algısıdır. Ona göre cennete ulaştıracak yol tarikat yoludur;

Yol verdiler gidilsin diye cennete,

*İşte yol (tarikattır) ravza isteyene!*⁵⁰⁴

Ârifler bu dünyada cenneti ve cehennemi müşahede eden kimselerdir;

Ârifin gözünde ayandır cennet cehennem,

*Aşk ile gönlünerdir ateş, gözündedir nem.*⁵⁰⁵

⁵⁰⁰ Molla Nûreddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Câmî, *Tercüme-i Nefehâtü'l-üns*, çev. Mahmud b. Osman Lâmiî Çelebi (İstanbul, 1289), 666-68.

⁵⁰¹ Seyed-Gohrab Asghar, "Sufism in classical Persian poetry", *Routledge Handbook on Sufism*, ed. Lloyd V. J. Ridgeon (New York: Routledge, 2021), 197.

⁵⁰² Bkz. Miguel Asin Palacios, *Islam and the Divine Comedy*, çev. Harold Sunderlan (New York: E.P. Dutton and Company, 1926), 171-74.

⁵⁰³ Ebü'l-Mecd Mecdûd el-Gaznevî Hakîm-i Senâî, *Aklnâme*, ed. Gulâm Ceylânî Celâlî, 1. bs (Gazne: Matba-ı Senâî, 1332), 23.

⁵⁰⁴ A.g.e., 17.

⁵⁰⁵ A.g.e., 9.

Âriflerin ve âşıkların en büyük gayesi ise Allah'a kavuşmaktır. Allah'a vuslat olduktan sonra cennet güzelliği veya cehennem korkunçluğu onlar için bir mana ifade etmez. Hatta kendilerine cehenneme gitmeleri emredilse sırf Allah'ın rızası için severek giderler;

Senin kapında güzeli çirkini neyleyim,

Çün sen var iken cenneti neyleyim.

Seni seven âşıklar gülererek ağlarlar,

Seni bilen arifler ağlayarak gülerler.

Eğer beni kapından yollarsan cehenneme,

Ayaklarımla değil başımla giderim emrine.⁵⁰⁶

Zâhidlerin asıl amacı vuslata ermektir. Cennet ve nimetleri için yapılan zühd ise müşteri zâhidlerin işidir. Bu ise zühdün asıl gayesine uymaz çünkü zühd her iki dünyadan zâhid olmaktır;

Bil ki zühdün gerçeği vuslata erdirir,

Gayrısını isteyen zâhid müşteridir.⁵⁰⁷

Cennet ancak Cemâlullah'ı müşahedenin kendisinde mümkün olabileceğinden dolayı istenmelidir;

Güzel gözlü huri, rıdvân ve cennet,

Görmeden cemâlini istemem ilelebet.⁵⁰⁸

Senâî bir münâcâtında Allah'ın rahmetini ve cemâlini cennete tercih ettiğini dile getirmiştir;

Melik! Biz cemâlinin âşıklarıyız,

---

⁵⁰⁶ Ebü'l-Mecd Mecdûd el-Gaznevî Hakîm-i Senâî, *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka*, thk. Müderris-i Razavî (Tahran: Çâphâne-yi Sipehr, 1394), 1/152.

⁵⁰⁷ A.g.e., 1/372.

⁵⁰⁸ Ebü'l-Mecd Mecdûd el-Gaznevî Hakîm-i Senâî, *Dîvân-ı Hakîm Senâî-i Gaznevî*, nşr. Pervîz Babâyî, 1. bs (Tahran: İntişârât-î Nigâh, 1375), 448.

İzhâr-ı Celâlinin intizârındayız.
Şayet cennet senin hüsnünden dolayı güzelse,
Biz güzeli de geçtik, cemâlinin hüsnüne bendeyiz.
Biz ne cennetin talibiyiz,
Ne de âb-ı hayatın bendesiyiz.
Ne yapalım âb-ı hayat ile cenneti,
Bize gerekmez kebab ile şerbeti.
Gerekli tek şey bize likândır,
İsteğimiz senden yine sanadır.⁵⁰⁹

Başka bir beyitte ise Allah'ın lütfundan bir damla suya dahi razı olacağını nazmetmiştir;

Nimet-i cennet fazladır, sana bende olan kuluna,
Lütfeyle rahmetinden, bir katre su yeter kuluna.⁵¹⁰

Senâî'ye göre sevgili ile birliktelik cehennem elemi cennet gibi kılar. Fakat sevgili olmaksızın cennet bile aşığa cehennem gibi elem verir;

Senle olduktan sonra yedi cehennem dibi cennet bana,
Sen olmazsan cennetler bile cehennem suyu gibi bana.⁵¹¹

3.3.2. Ferîdüddîn-i Attâr'ın (ö. 618/1221) Cennet Beyitleri

Tam adı *Ferîdüddîn Muhammed bin İbrahim el-Attâr el-Nîşâburî*'dir. Nîşâbur'a bağlı Kedgen'e doğmuştur. Birçok Âlim ve mutasavvıftan ders almıştır. Mecdüddin-i Bağdâdî'nin mürididir. Ömrünün sonuna doğru halvete çekilmiştir. Yetmiş yıl boyunca topladığı sûfî biyografilerini *Tezkiretü'l-Evliyâ* ismiyle kaleme almıştır. Birçok manzum eser telif etmiştir. *Esrâr-nâme, İlâhînâme, Muhtâr-nâme, Musîbetnâme*

⁵⁰⁹ Hakîm-i Senâî, *Aklnâme*, 23-24.

⁵¹⁰ A.g.e., 22.

⁵¹¹ Hakîm-i Senâî, *Dîvân*, 500.

ve vahdet-i vücûd düşüncesini anlattığı *Mantıku't-Tayr* en çok bilinen eserleridir. Uzun bir ömür sürmüştür. Ortalama yüz on dört yaşında iken Moğol istilâsı nedeniyle esir düşmüş ve şehit edilmiştir. Kabri Şâdiyâh'a yakın olan Şehr-i Bezirgân'dadır.⁵¹²

Şeyh Attâr'a göre cenneti cazip kılan içindeki Cemâlullah nurudur. Burayı elde etmek ise cenneti hak edecek ameller yapmakla mümkündür;

Korkmaz mısın ki o mahale layık değilsin,

Koltuğunun altına sekiz cenneti istersin.

Eğer olmasaydı gönül nuru arada,

*Sekiz cennete duyulmazdı alaka.*⁵¹³

Sâlik seyrini tamamlayabilmek için vuslat dışında, cennet nimetlerine nail olmak yahut cehennem azabından emin olmak gibi hiçbir şeyi kalbine dert etmemelidir;

Cennetlik olsam da yahut cehennemlik,

Canım mest olsun Allah derdiyle.

Derdi olmayanın muradı da yoktur,

*Derdi olmayana dermanda yoktur.*⁵¹⁴

Sâliklerden muhabbet sırrına erenler harîm-i Hakk'a mahrem olurlar. Bu durumda Allah'la beraber oldukları için artık cehennemin azabından korkmazlar ve en güzel ile şereflendikleri için cennet olmadan da mutludurlar;

Herkim muhabbet sırrına olursa bende,

Ta ebet olur hem mahrem hem zinde.

Böyleleri cehennemden uzak ve hür olur,

*Cennet-i adn olmadan da gönlü şâd olur.*⁵¹⁵

---

⁵¹² Devletşah Semerkandî, *Tezkiretü 'ş-şu'arâ*, 187-96.

⁵¹³ Ebû Hâmid Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nîsâbü'rî Ferîdüddîn-i Attâr, *Musîbetnâme*, thk. Muhammed Rızâ Kedkenî, 3. bs (Tahran: İntişârât-ı Sühan, 1386), 435/6830.

⁵¹⁴ A.g.e., 129/240.

⁵¹⁵ A.g.e., 292/3775.

Sâlik, sülûk anında kalbe cennet dahil gelecek her türlü havâtırdan yüz çevirerek sadece maksadını ve ümidini Cemâlullah'a bağlamalıdır;

Şimdi rüzgâra saldım güzeli çirkini,

Artık istemem cenneti cehennemini.

Maksadım hasıl olsun diyedir ümidim,

Ol vakit iki cihanda muradıma ererim.⁵¹⁶

Cenneti değerli kılan en mühim şey Cemâlullah'ın orada oluşudur. Cemâlullah'a erişenler büyük bir aydınlığa kavuşmuşlardır;

Bir güneş var cennette, bulmaz zevâl;

Yani ol güneş Hazret-i tecellâyı cemâl.

Kim ol tecelliye olursa âşinâ,

Bulur ol tecelli sayesinde rûşinâ.⁵¹⁷

Cennette rüyet esnasında Cemâlullah'ın izzet ve nuru görününce cennetin diğer tüm güzellikleri söner. Bu esnada hangi yöne bakılırsa bakılsın tek nur olan Cemâlullah görülür;

İzzet güneşi olunca âşikâr,

Yedi cennet olur zerre kadar.

Cihet olmadan dön de bak öne ve arkaya,

Ancak her vecihten görünür tek olan sana.

Ancak onu görürsün, çünkü her şey O'dur,

İki cihanda dosttan gayrısı yokdurur.⁵¹⁸

---

⁵¹⁶ A.g.e., 268/3265.

⁵¹⁷ A.g.e., 227/2395.

⁵¹⁸ A.g.e., 228/2415.

3.3.3. İbnü'l-Fâriz'ın (ö. 632/1235) Cennet Beyitleri

Tam adı *Ebû Hafş Şerefüddîn Ömer b. Alî b. Mürşid es-Sa'dî el-Hamevî el-Mısırî*'dir. Nesebi Hz. Peygamberin süt annesi Halime'nin kabilesi olan Benû Sa'd'a ulaşmaktadır. Aslen Hamalı olup Mısır'da doğmuştur. Babası Mısır Âlimlerinin önde gelenlerindedir. Çokça seyahat etmiş ve münzevi bir hayat yaşamıştır. Şeyh Bakkâl ile tanışarak gönül bağı kurmuştur. Şeyhin tavsiyesiyle Hicaz'a yolculuk yaptı. Mekke'nin dağlarında on beş yıl seyyah olup gezindi, münzevi bir hayat sürdürdü. Daha sonra manevi bir işaretle Şeyhinin yanına Mısır'a döndü. Kısa bir süre sonra şeyhi vefat etti. Tasavvufî incelikleri nazmettiği *Dîvân*'ı vardır. *Dîvân*'ı içerisindeki seyr ü sülûk hallerine ve tasavvuf zevklerine dair yedi yüz elli beyitlik *Kaside-i Tâiye*'si Meşâyih ve Ulemâ arasında meşhurdur, üzerine çokça şerhler yazılmıştır. Şehâbeddin es-Sühreverdî manevi darlık anlarında İbnü'l-Fâriz'a gelerek ondan şiir dinler ve sema ederdi. *Seyyidü'ş-Şuarâ* ve *Sultanü'l-Âşıkîn* olarak anılan İbnü'l-Fâriz 632 yılında Kahire'de vefat etmiştir. Cenaze namazının yoğunluğu nedeniyle defin akşama sarkmıştır.⁵¹⁹ Vefatı esnasında yanında olan İbrâhim el-Ca'berî (ö. 687/1288), İbnü'l-Fâriz'a cennet makamlarının gösterildiğini rivayet eder. İbnü'l-Fâriz bu esnada ağlayarak şu beyitleri okumuştur:

إِنْ كَانَ مَنْزِلَتِي فِي الْحَبِّ عِنْدَكُمْ - مَا قَدْ لَقَيْتُ فَقَدْ ضَيَّعْتُ أَيَّامِي

أُمْنِيَّةٌ ظَفَرْتُ نَفْسِي بِهَا زَمَنًا - وَالْيَوْمَ أَحْسَبُهَا أَضْعَاثَ أَحْلَامٍ⁵²⁰

Şayet indinizde aşkıma mükafat bu makamsa; günlerim zayı imiş,

Nice vakit ruhumun emeli anladım ki bugün; meğer bir rüya imiş.

Ca'berî bu sözleri işitince "Bu yüce bir makamdır Efendim!" diyerek teselli vermeye çalışmışsa da İbnü'l-Fâriz, Râbiatü'l-Adeviyye'nin şu beyitlerini okuyarak Ca'berî'nin sözünü kesmiştir;

Şanına yemin olsun ki kulluğum ne cennet arzusu ne cehennem korkusundandır,

⁵¹⁹ Câmî, *Tercüme-i Nefehâtü'l-üns*, 615-21.

⁵²⁰ Ebû Hafş Şerefüddîn Ömer b. Alî b. Mürşid İbnü'l-Fâriz, *Divânü İbnü'l-Fâriz*, thk. M. Muhammed Nâsiruddîn, 1. bs (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410), 194/3-4.

Sadece cemâl-i kerimine hürmet ve aşkına olan tutkumdandır.

Ardından kendisine ait olan şu beyitleri eklemiştir;

Arzuladığım makam bu (cennet) değildir,

Ömrüm ve gayem O'na ulaşmak içindir.

Ca'berî, İbnü'l-Fârız'ın bu sözlerden sonra derunî âleminde münacatlarla meşgul olduğunu ve bu esnada gâibden bir sesle “Ey Ömer ne istiyorsun!” sorulduğunu işittiğini söylemiştir. Bu sese İbnü'l-Fârız şu beyitleri okuyup kısa bir süre sonra vefat etmiştir;⁵²¹

Cemâlini isterim, firâkım çok uzatıldı,

Bu gaye uğrunda nice kanlar akıtıldı.⁵²²

Bu hadiseden sûfilerin ubûdiyyetteki gayelerinin cennet arzusu ve cehennem korkusu olmadığı açıkça görülmektedir. Hatta sûfilere cennet makamları arz edilse dahi zât-ı ulûhiyyet'in yüceliği ve hoşnutluğu karşısında bunlara tamah etmeyecekleri anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Fârız'ın bu sözleri (ve İbnü'l-Arabî'nin bu minvaldeki şiirleri) için itirazda bulunan Takıyyüddîn İbn Teymiyye (ö. 728/1328) söz konusu şiirleri altın tepside sunulmuş domuz eti olarak nitelendirmiştir.⁵²³ Şayet ölüm esnasında cennetin gösterilişine itiraz ediyorsa ölüm anında meleklerin istikamet sahibi olan müminlere cennet müjdesini vermesi ayetle sabittir.⁵²⁴ Şayet İbnü'l-Fârız'ın mükafatının cennet oluşuna dair sitemi ise “Allah'ın hoşnutluğu hepsinden büyüktür”⁵²⁵ açıkça belirtilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in dâr-ı bekâya irtihâl etmeden hemen önce

---

⁵²¹ Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir el-Alâî el-Mısri İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm fî târihi'l-İslâm*, thk. Semîr Tabbâre, 1. bs (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1420), 72-73; Câmî, *Tercüme-i Nefehâtü'l-üns*, 619-20.

⁵²² İbnü'l-Fârız, *Divân*, 89/7.

⁵²³ Sefer el-Havvâli, *Şerhü'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, 1. bs (Kahire: Darü's-Safve, 1434), 460-61.

⁵²⁴ Fussilet 41/30.

⁵²⁵ et-Tevbe 9/72.

söylediği “Allah'ım! Refîk-ı A'laya!”⁵²⁶ sözleriyle zât-ı ulûhiyyeti kastetmiştir. Peygamberlerin varisi olan muhakkik sûfîlerin de Hz. Peygamber gibi en yüce olanı tercih etmeleri gayet tabiidir. Dolayısıyla bu sözlerde Kur'an-ı Kerim ve sünnete uygun olmayan bir düşünce ve söylemin olmadığı kanaatindeyiz. Ayrıca Kur'an-ı Kerim ve hadislerle açıklanabilen bu sözleri domuz etiyle bir görmek ekstremist bir tutumdur; aşırıcı, ayrımlaştırıcı ve kutuplaştırıcıdır.

İbnü'l-Fârız'ın cennet algısı rıza ekseninde şekillenmiştir. Ona göre asıl lezzetler ve nimetler Allah'ın rızasına mündemiçtir. Cennet dahil hiçbir nimet onun rızasından üstün olamaz. Dolayısı ile onun rızasında fenâ bulmak için zât-ı ulûhiyyete iştîyak duyulmalıdır ki bu durumda zaten cennet ve nimetleri de kula musahhar olur;

Aşkınla telef olmamda rızan mündemiçse,

Ben lezzeti bunda bulurum, Bekâ senindir!

Beyitte geçen teleften kasıt fenâ makamıdır. Fenâ ise tarîk-i ilâhîde Allah'tan gayrısının fânî ve helak olmasıdır. İkinci mısradaki *bekâ senindir* sözüyle “O'nun zât-ı ulûhiyyetin başka her şey fânidir” ayetiyle kastedilmiştir.⁵²⁷ Fenâ ile elde edilen ülfet menzili ise sevgilinin makamıdır. Bu makamda olan sâlik için Hakk'ın kurbiyeti her yeri cennet yapar, uzaklığı ise her yeri cehennem kılar;

Unutmam! O sevgilinin makamı ülfet menzilimdir,

*Yakınlığı cennetim olur, uzaklığı cehennemimdir.*⁵²⁸

Yakınlığı cennetim olur sözü dünyadaki maarif cennetlerine de atıftır;

Dünyadaki cennetlerim olsada kurak tepeler,

*Kıtlıkta ve bollukta o cennetler benimledirler.*⁵²⁹

Tepelerden murad sâliğin nail olduğu ilâhî makamlar ve Rabbânî hallerdir ki buna cennet-i maarif denmektedir. “Rabbinin huzurundan korkan kimse için iki cennet

⁵²⁶ Müslim, “Fedâilu's-Sahâbe”, 87.

⁵²⁷ Rüşeyd b. Gâlib, *Şerhü Divâni İbnü'l-Fârız*, thk. M. Abdülkerim en-Nemrî, 1. bs (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424), 1/165.

⁵²⁸ İbnü'l-Fârız, *Divân*, 93/2.

⁵²⁹ A.g.e., 208/5.

*vardır*⁵³⁰ ayetiyle işaret edilen cennetin biri ahirette diğeri ise dünyada olacaktır ki bu cennet cennet-i maariftir.⁵³¹

Fakat sūfilere göre cennet-i maarifte Rū'yetullah mümkün değildir. Rū'yetullah'ın tecelli olunacağı yer cennettir ve onun hayali sūfilere teselli eder;

Ey nefsin kerhen ayrılmak zorunda kaldığı cennet!

*Dâru'l-Huld ile teselli olmasaydım ölürdüm elbet!*⁵³²

Beyitte geçen cennet Allah'ın tecellisinden kinayedir. Ayrılık ise şuhûd-ı Hak'dan mahrumiyetidir. Kerhen lafzı ise sultân-ı hakîkatin kahriyle nefsin mecbur kalmasıdır. Dâru'l-Huld naîm cennetleridir. Teselli olmakla kastedilen Allah'ın cennette cemâlini vadetmesidir.⁵³³ Fakat böylesine yüce bir teselliye elde etmek cennetle, cenneti elde etmek ise nefsin haz ve arzularını terk etmekle mümkündür;

Nerede safa? Aşığın hayatında yoktur yeri,

*Zira cefa ile çevrelenmiş Adn Cenneti.*⁵³⁴

Hiz. Peygamber cennete ulaşmanın zahmet ve zorlukla kuşatıldığını söylemiştir.⁵³⁵ Öyleyse cennetten daha değerli olan cemâl-i bâ-kemâlin müşahedesi daha büyük zahmet ve zorluklarla kuşatılmıştır. Bu makama ise kolay ulaşılacağını zannetmek yanlış bir düşüncedir. Bu gayeye ulaşmadaki en büyük etken dünyaya ait nefsanî hazları ve cennet dereceleri gibi ruhanî istekleri terk edip sadece salih amellere ve rızaya vesile olacak işlere sarılmadır. Ahiret ehline dünya haramdır, dünya ehline ahiret haramdır. Allah ehline ise her ikisi haramdır. “Gözü kaymadı ve haddi

---

⁵³⁰ er-Rahmân 55/46.

⁵³¹ Rüseyd b. Gâlib, *Şerhü Divâni İbnü'l-Fârız*, 1/96.

⁵³² İbnü'l-Fârız, *Divân*, 133/3.

⁵³³ Rüseyd b. Gâlib, *Şerhü Divâni İbnü'l-Fârız*, 2/244.

⁵³⁴ İbnü'l-Fârız, *Divân*, 31/5.

⁵³⁵ Müslim, “Cennet”, 1

aşmadı”⁵³⁶ ayetiyle kastedilen göz kayması sadece zât-ı uluhiyete odaklanmadır. Cennet gibi uhrevi nimet ve bahşışler sâlikin Hakk’ı müşahedesine perdedir;⁵³⁷

Dünyadan muradımı terk ederek Bekâ’ya meylettim,

Ahiretim için salih amellere ve rızâ-ı ilâhîye rağbet ettim.

Halisane surette terk ettim cümlesini bıraktım arkama,

Razı değilim rıza uğuruna kurban ettiğim nefsimin ahirette binek olmasına.

Fakr ile yöneldim (ganî olana), fakat (kerem buyurdu) vasfıyla,

Beni ganî kıldı, iftikâr u servetimi bile terk ettim böyle olunca.

Ey dostum! Nefsin mutmain olsun diye sende muradını terk et,

*Nefsinin irade ve idaresini Cenâb-ı Hakk’a havale et.*⁵³⁸

Beyitte geçen *fakr*’dan kasıt zâhiri olan ameller ve fiiller, bâtnî olan cennet makamları ve hallerinden sâlikin kendinde bir pay görmeyerek zât-ı ulûhiyyete ulaşmaya niyet etmesidir. *Fakr* sıfatıyla *ganî* vasfı elde edilince yine bir vücûd sahibi olunur ki bunu da terk etmek gerekir. Yoksa *fenâ ender fenâ* makamına ulaşılamaz. Onun için İbnü’l-Fârız “*iftikâr u servetimi bile terk ettim*” demektedir.⁵³⁹

İbnü’l-Fârız’a göre sevgiliye olan sevgi, dünya ve ahirette makamları elde etmek sebebiyleyse bu muhabbet zât-ı ulûhiyyet için olmayan bir gizli şirki içinde bulundurur. Bu sebeple seven hicran ateşiyle cezalandırılır ki bu cehennem ateşinden daha şiddetlidir ve cemâli bâ-kemâl olmadan cennete dahi girse bu aşık artık kendi cehennemindedir.⁵⁴⁰

Sevgiden dolayı sevgiliyi birlemenin olmadığı aşıkta,

---

⁵³⁶ en-Necm 53/17.

⁵³⁷ İsmail Rusûhî Ankaravî, *Makâsıd-ı Aliyye fî Şerhi’t-Tâiyye*, nşr. Mehmet Demirci, 1. bs (İstanbul: Vefa Yayınlan, 2007), 170.

⁵³⁸ İbnü’l-Fârız, *Divân*, 39/1-5.

⁵³⁹ Ankaravî, *Makâsıd-ı Aliyye*, 170.

⁵⁴⁰ A.g.e., 209.

*Gizli şirk sebebiyle kesilir yanar, kebab olur narda.*⁵⁴¹

3.3.4. Hâfız-ı Şîrâzî'nin (ö. 794/1390) Cennet Beyitleri

Tam adı *Hâce Hafız Şemseddin Muhammed Şîrâzî*'dir. Ehl-i tasavvuf onu, sözlerinde bulunan hayal gücünün ötesindeki imgelerden ve gaybî vâridatlardan dolayı *Lisânü'l-Gayb* (gayb âleminin dili) ismiyle anmıştır. Derviş ve sûfilerle hemhal olur, hâkim ve vezirlerin meclislerinde bulunurdu. Şiir olarak gazeli tercih ederdi. Kâsım-ı Envâr (ö. 837/1433), Şîrâzî'ye derin muhabbet besler ve huzurunda divanını okuttururdu. H. 794 yılında Şiraz'da vefat etmiştir. Vezir Mevlâna Muhammed Muammaî tarafından kabri üzerine güzel bir türbe yapılmıştır.⁵⁴²

Hâfız-ı Şîrâzî şiirlerinde cennete dair düşüncelerini bazen açıkça söylerken bazen semboller ve imajlarla örtülü bir surette nazmetmiştir. Çemen, selvi, şarap, tuba, İrem bağları vb. sembollerle cennete atıfta bulunmuştur. Hâfız'ın divanını şerh eden birçok şârih bu bu tarz sembollerin delalet ettiği mana üzerinde fikirler serdetmiştir. Fakat söylenileni yahut kastedilene anlamak herkesin kendi düşünce âlemiyle mahduttur. Nitekim bu hakikati Şîrâzî şöyle dile getirmiştir;

Ey zâhid! Sen cennet ve tûbâ ilesin, biz kamet-i yâr ileyiz.

*Herkesin fikri arzuladığı himmeti kadardır.*⁵⁴³

Dolayısıyla ehl-i işâret olan sûfiler cenneti nasıl tanımlarsa tanımlasınlar anlaşılacak olan kişinin anlamak istediği fikrî ve ruhî derinliği kadar olacaktır. Bu husus Koca Râgıb Paşa'nın (ö. 1176/1763) da dikkatini çekmiş ve şu beyitle dile getirmiştir;

Tecellî neş'esin ehl-i şikem idrâk kâbil mi?

*Behişt andıkça zâhid ekl ü şürbün lezzetin söyler.*⁵⁴⁴

⁵⁴¹ İbnü'l-Fârız, *Divân*, 43/3.

⁵⁴² Devletşah Semerkandî, *Tezkiretü's-şu'arâ*, 302-8.

⁵⁴³ Hâfız-ı Şîrâzî, *Divân-ı Hâce Hafız-ı Şîrâzî*, nşr. Seyyid Ebu'l Kâsım İncü Şîrâzî, ; (Tahran: İntişârât-ı Câvidân-ı İlmî, 1361), 27.

⁵⁴⁴ Râgıb Paşa, *Divân-ı Râgıb* (Kahire: Bulak Matbaası, 1252), 28.

Beyitte ifade edildiği gibi cennet anıldıkça ve anlatıldıkça herkes kendi lezzetini ve beklentisini tahayyül etmektedir. Ârif ile Ârif olmayanın, Âlim ile Âlim olmayanın yahut avam ile havassın anladığı ve umduğu cennet bir olmayacağı açıktır. Örneğin Şîrâzî'ye göre Âriflerin ve Âşıkların tatmış oldukları ruhanî zevkler ve kudsiyye-i ehâdiyyeti müşahede nihayeti olmayan bir lezzettir. Bu lezzeti tadanların gözünden ve gönlünden “O’nu gördüklerinde bütün cennet nimetlerini unuturlar”⁵⁴⁵ sırınca cennetin diğer nimetleri ve lezzetleri sakıt olur;⁵⁴⁶

Çemendeki selviye nazar kılmaz,

*Kim ki görürdü gümüş endamlı selviyi.*⁵⁴⁷

Ayrıca Âriflerin gözünde cennete aydınlık, şeref ve safa katan Cemâlullah’a olan muvasala ve mülakattır. Yine Âriflere göre Cemâlullah’tan mahrum olmanın hicran ateşi cehennem ateşinde daha hararetlidir.⁵⁴⁸ Onların gözünde cennet, marifete erişmek ve ilâhî mevhibe ile taltif olmaktır;

Âb-ı hayat ile İrem bağlarının manası,

*Irmak kenarıyla tatlı şaraptan başka ne olabilir!*⁵⁴⁹

Beyitte geçen âb-ı hayat ve cennet bahçelerinden (İrem bağları) kinaye İlâhî mevhibe olan ulûm-ı dinîye ve marifet aşkıdır. Şarap ise kalbin Allah aşkı ve zikriyle tatmin olmasıdır.⁵⁵⁰ Şîrâzî’nin birçok beytinde geçen şarap, ilâhî aşkı sembolize etmektedir. Bu aşk şarabı aynı zamanda âb-ı hayat hükmündedir ve sâlîke cennetten bir neşeyi

---

⁵⁴⁵ فَيَسُونَ التَّعِيمَ إِذَا رَأَوْهُ - فَيَا خُسْرَانَ أَهْلِ الْإِعْتِرَالِ “Müminler Allah’ı gördüklerinde gördüklerinde bütün cennet nimetlerini unuturlar. Vah ki Mu‘tezile’nin zararına.” (Aliyyül-Kârî, *Dav’ü’l-me‘âlî*, 41.)

⁵⁴⁶ Mehmed Vehbi b. Hasan Eşarî el-Konevî, *Şerh-i Dîvân-ı Hâfız-ı Şîrâzî* (Kahire: Bulak Matbaası, 1273), 1/28.

⁵⁴⁷ Hâfız-ı Şîrâzî, *Dîvân*, 6.

⁵⁴⁸ A.g.e., 302.

⁵⁴⁹ A.g.e., 25.

⁵⁵⁰ Konevî, *Şerh-i Dîvân-ı Hâfız-ı Şîrâzî*, 1/111.

vermektedir. Cennetle neşelenmek istemenin nedeni ise oranın asıl ikametgâh olmasındandır;

Hafız! Cennet benim miras yerimdir

*Bu virane yurttta ne yapayım?*⁵⁵¹

Harabe olan dünyadan asıl ikametgâh olan cennete ulaşmak güzel amellerle mümkündür. Güzel amel olmaksızın cenneti istemek ise tamahkârlıktır;

Tamahkâr Hâfız, haya edesin!

*Amelin nedir ki cennet istersin?*⁵⁵²

Ayrıca nefsinin her istediğini yapmak insanı cennetten uzaklaştırır. Bu sebeple sâlik nefsin vesveselerini dinlememelidir. Hatta atası Âdem'in vesveseye bir defa kulak asmasından dolayı cennetten çıkarıldığını unutmamalıdır;

Uyanık ol! Kulak asarsan akıl vesvesesine,

*Mecbur kalırsın Âdem gibi cenneti terk etmeye.*⁵⁵³

Şîrâzî'nin cennet düşüncesinin odak noktası Allah'a yakınlık ve müşahededir. Yine ona göre kurbiyet ve rü'yet olmaksızın cennet bir mana ifade etmemektedir;

Yâr bizimledir, ne hacet ki fazlasını isteyelim,

Bize O can munisiyle muhabbet zevki kâfi!

Îlâhî, beni kendi kapından gönderme cennete,

*Bize kevn û mekândan hoş olan varlık evin kâfi!*⁵⁵⁴

3.3.5. Yûnus Emre'nin (ö. 720/1320) Cennet Beyitleri

Kul Yûnus, Âşık Yûnus ve Yûnus Emrem isimleriyle tanınan Yûnus Emre'nin hayatı hakkında tam ve net bir bilgi yoktur. XIII. yüzyılın son yarısı ile XIV. yüzyılın

---

⁵⁵¹ Hâfız-ı Şîrâzî, *Dîvân*, 170.

⁵⁵² A.g.e., 258.

⁵⁵³ A.g.e., 237.

⁵⁵⁴ A.g.e., 142.

başlarında yaşamıştır. Sakarya civarında doğduğu düşünülmektedir. Tapduk Emre, Sinan Ata Efendi gibi şahsiyetlerden feyz almıştır. Arap ve Acem edebiyatına derin vukûfiyeti olmamakla beraber Mevlânâ'nın şiiirlerinden zevk alacak kadar Farsçaya vâkıftır. Ölüm tarihi net olmamakla beraber Gülşen-i tevhid (H. 843) terkibi ölüm tarihi için meşhur olsada imkân dahilinde değildir. Bursa, Manisa, Erzurum ve Isparta'da metfun olabileceği düşünülmektedir. Yûnus Emre'nin tek eseri saf Anadolu Türkçesi ile söylediği ilâhîlerini, gazallerini ve nutuklarını ihtiva eden hece vezniyle yazılmış *Dîvân*'ıdır. Şiiirlerinde tasavvufî ahlâkı yaymaya çalışmıştır. Anadolu ve Rumeli'nin en ücra köşelerinde dahi yazma nüshaları çoklukla görülmesi halk arasındaki hüsn-ü kabulünü göstermektedir.⁵⁵⁵

Yûnus Emre'ye göre Kur'an'ı kendine kılavuz edenler cennete ulaşacaktır;

*Pîşrev bize Kur'ân durur, vatan bize Cennet durur,
Ol Tamu'yı Hak yandurur, ol gül-i gülzârdır bize.*⁵⁵⁶

Beytin ikinci mısrasında ilâhî takdire rıza ve teslimiyet kabilinden “*ol gül-i gülzârdır bize*” denmiştir. Aslında rıza ve teslimiyet Yûnus Emre'nin cennet algısında odak noktasıdır. Yine Yûnus Emre muhabbetullah ekseninde, aşk kaftanını giyenin firdevs bağlarından daha yüce bir makama erdiğini düşünmüştür;

*Ma 'şûkluğun hil'atini her kime giydirdi ise,
Gelmez gözüne zerrece Firdevs-i a'lâ bâğları.*⁵⁵⁷

Hatta âşıkların Allah aşkı cehennem ateşini kül etmekte ve cennete nur katmaktadır;

*Yedi veyil Tamu'sunu kül eyler 'âşıklar âhı,
Kasd ider sekiz uçmağı nûr ile nûra katmağa.
Âşık mı diyem ben ana Tanrı'nun uçmağın seve,
Uçmak dahi tuzaktır mü'minler cânın tutmağa.*

⁵⁵⁵ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 3. bs (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1976), 257-336.

⁵⁵⁶ Yûnus Emre, *Dîvân-ı Âşık Yûnus Emre* (İstanbul, 1327), 140/15.

⁵⁵⁷ A.g.e., 170/13.

*Hakk'ın gerçek Âşıkları istemezler cennetleri,
Cennetten dahî ileri gider makamın tutmağa.
Tutulmadı Yûnus cânı geçdi Tamu'dan Uçmak'dan,
Yola düşüp dosta gider hem aslına kavuşmağa.⁵⁵⁸*

Şiirden anlaşılacağı üzere Yûnus Emre'ye göre âşık cennet ile iştilal eden değil cennetin sahibi ile meşgul olandır. Dolayısı ile sûfiler cennet arzusu veya cehennem korkusundan geçerek sadece hakiki dost olan Allah'a vuslatı tahayyül etmelidir. Zira vuslatsız bir cennet âşıklara ateş gibidir;

*İki cihân arası bağ û bostan olursa,
Sensiz bana gerekmez ben hep seninle tamâm.
Seni seven Âşık ne hâcet Hür u Kusûr,
Seni sevmeyen cânâ Tamu'dur cümle makâm.⁵⁵⁹*

Aslında sûfilerin cennet ümidiyle seyr û sülûk yapmalarının vuslatı geciktirdiğine dair malumatı önceki satırlarda vermiştik. Yûnus Emre'de önceki mutasavvıflar ile aynı düşüncede fakat meramını şiirler dile getirmektedir. Fakat Yûnus Emre'nin söylemleri ilk bakışta keskin bir şekilde karşımıza çıksa da önceki söylemler ile aynı minvalde olduğu görülmektedir. Şu mısralar bu söylemlerine örnek teşkil etmektedir;

*Âşıklara sohbet gerek, Zâhidlere cennet gerek,
Mecnûnlara Leylâ gerek, Bana seni gerek seni.
Cennet cennet dedikleri, Bir ev ile birkaç hürî,
İsteyene ver onları, Bana seni gerek seni.
Yûnus'dur benim adım, Dün û gün artar derdim,
İki cihânda maksudum, Bana seni gerek seni.⁵⁶⁰*

---

⁵⁵⁸ A.g.e., 39/1-6.

⁵⁵⁹ A.g.e., 107/1-2.

⁵⁶⁰ A.g.e., 170/2-7.

İlk bakışta bu mısralarda bir istihkâr olduğu düşünülse de aslında içsel coşkunun zirvesinde ilâhî tecellinin müşahedesıyla zât-ı ulûhiyyete tam yönelmenin ve mâsivâdan tamamen yüz çevirmenin neticesidir. Böyle bir durumda ise Allah'tan gayri her şey gözden sakıt olmaktadır.

Ayrıca sekerât ve cezbe haliyle de bu sözlerin söylenilebileceği göz ardı edilmemelidir. Zira Yûnus Emre şiiirlerini ekseriya bu hal üzere yazmış ve bunu kendisi dile getirmiştir;

Yûnus bu cezbe sözlerin, cahillere söylemegil,

*Bilmez misin cahillerin nice geçer zamanesi.*⁵⁶¹

Bu halde söylediği sözlerini cahillerin anlayamayacağını vurgulamıştır. Aslında onun sözleri sadece cahiller tarafından değil ulemâ tarafından da anlaşılmadığı vaki olmuştur. Örneğin sûfilerin “*Bana seni gerek seni*” şiiiriyle sema etmelerinin hükmü kendisine sorulan Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574), “*Evzâ' ve akvâl-i mezbûre kemal mertebe fuhş olduğundan gayri, cennet hakkında dedikleri kelime-i şeni'a küfr-i sarihtir, katilleri mübahtır*”⁵⁶² diyerek tekfir etmiştir. Şayet fetvasının karar noktası raks ve devrânın meşruiyeti ise cevazına dair olan deliller fikhî ve tasavvufî eserlerde mezkurdur. Şayet Yûnus Emre'nin sözleri ise tevili mümkündür ve tevili olanın tekfir edilemeyeceği yahut ehl-i kıblenin tekfir edilemeyeceği Ehl-i Sünnetin genel prensipleridir.⁵⁶³ Fakat her şeye rağmen Yûnus Emre bu tarz sözlerinin tepki alacağını farkında olan bir sûfidir;

Derviş Yûnus, bu sözü eğri büğrü söyleme,

*Seni sîgaya çeker, bir Molla Kasım gelir.*⁵⁶⁴

Şerîat zahire göre hükmettiği için zâhir ulemânın yahut mutasavvıfların bu sözleri ehli olmayanların kullanmaması için eleştirmesi bizce normaldir. Fakat bu durumun asla bir tekfir ve ithama varılmaması gerektiği kanaatindeyiz. Bu hususta İsmâil Hakkı

---

⁵⁶¹ A.g.e., 168/3-4.

⁵⁶² Mehmed Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebusuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, 1. bs (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972), 87.

⁵⁶³ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*, 82-88.

⁵⁶⁴ Yûnus Emre, *Divân*, 72/16-17.

Bursevî'nin tespitleri dikkat çekicidir. Ona göre bu sözler esnâ-i şevk ve galebe-i hâlde sadır olmakla birlikte kadh ve cerhe muhatap değildir. Zira söyleyen mazurdur fakat söylemlerde mümkün oldukça edebe riayet etmek gerekmektedir. Ayrıca Şeyh Üftâde (ö. 988/1580) bu sözleri cehele-i sûfiyye olarak değerlendirerek hoş görmemiştir.⁵⁶⁵

Yûnus Emre, *Dîvân*'ında cenneti istediğine dair münacatlara yer vermiştir. Bu onun cenneti inkâr ettiğine dair iddialara verilecek en güzel cevap olduğu kanaatindeyiz;

Îlâhî! Cennet evine girenlerden eyle bizi,

Yarın anda Cemâlini görenlerden eyle bizi.

Mahşerde halk ola hayran, çok yürekler ola püryan,

Arşın gölgesinde seyrân edenlerden eyle bizi.

Ya Hâyü Ya Kayyum Sâmed, ihsânına yoktur adet,

*Firdevs bahçesinde ebet kalanlardan eyle bizi.*⁵⁶⁶

3.3.6. Aziz Mahmud Hüdâyî'nin (ö. 1038/1628) Cennet Beyitleri

Asıl adı Mahmud olup mahlası Hüdâyî'dir. Kendisine olan tazimden dolayı Aziz diye anılmıştır. Cüneyd-i Bağdâdî'nin neslinden geldiği ve Seyyid olduğu rivayet edilmiştir. Şereflikoçhisar'da doğduğu düşünülmektedir. Sivrihisar'da yetişip büyümüştür. İlim tahsili için İstanbul'a gelen Hüdâyî, Küçük Ayasofya medresesinde okumuştur. Tahsili esnasındaki başarıları nedeniyle hocası Nâzırzâde Ramazan Efendi'nin (ö. 984/1576) yanında asistan daha sonra stajyer hâkim olarak görev almıştır. Bu esnada Halvetî büyüklerinden Nureddinzâde M. Muslihüddin Efendi'nin sohbetlerine devam ederek tasavvuf merakını gidermeye çalışmıştır. Medrese tahsilinin kemale ermesinden sonra Mısır-Şam kadılıklarında nâib olarak görev yapmıştır. Bu esnada Kerimüddin Halvetî'ye intisap etmiştir. Daha sonra Bursa Ferhadiye medresesi müderrisi ve Câmi-i Atik'te ise kadı nâibi oldu. Bu süreçte Üftâde Efendi'ye intisap etmiştir. Kısa zamanda şeyhinin teveccühü ile seyr ü sülûkunu

⁵⁶⁵ İsmâil Hakkı Bursevî, *Şerhu'l-Muhammediyye: Ferâhu'r-rûh* (Kahire: Bulak Matbaası, 1252), Bakıyye-i Cild-Evvel/75.

⁵⁶⁶ Yûnus Emre, *Dîvân*, 180/10-12.

tamamlayarak irşat makamına yükseldi, Sivrihisar'a şeyhinin halifesi olarak tayin edildi. Şeyhinin vefatından sonra Rumeli'ye ve ardından İstanbul'a geldi. Küçük Ayasofya sohbetlerine ilim ve devlet adamları katıldı. Padişah III. Murad, I. Ahmed ve IV. Murad ile arasında ülfet hasıl oldu. Üsküdar'da bir külliye inşa ederek irşat hizmetlerine buradan devam etti. Hareketli ve bereketli bir ömür süren Hüdâyî doksan küsur yaşlarında 1038 yılı Safer ayında vefat ederek Üsküdar'daki zaviyesine defnedilmiştir. Ekserisi tasavvufi muhtevaya sahip otuz civarında eseri mevcuttur.⁵⁶⁷

Hüdâyî, cennetin anahtarının kelime-i tevhid olduğunu ve tevhid edenlerin cehennemden âzad olarak gönüllerinin mutlu olacağını söylemiştir;

Cehennemden âzâd eder, Dost yoluna irşâd eder,

Gamgîn gönüller şâd eder, Lâ ilâhe illa'llah.

Cennet onunla açılır, Mü'minlere nûr saçılır,

Dost illerine göçülür, Lâ ilâhe illa'llah.⁵⁶⁸

Cennete ulaşmak için ise ilim ve amel gerekmektedir. Özellikle rahatlık zamanlarında ve seher vakitlerinde Allah zikredilmelidir;

Cennet ehline gerek ilm ü amel, Lâ-cerem uçmağa lâzımdır cenâh.

Yâ ibâda'llâhi kûmû va'budû, Ve'zkurûhu fi'l-guduvvi ve'r-revâh.⁵⁶⁹

Hüdâyî, dünyaya aldanarak cenneti bir hiç uğruna kaybedenleri üzümlere uyarmıştır;

Dünyâyı muhkem tutarlar, Dîni yabana atarlar,

Cenneti yoğa satarlar, Nic'olur bizim hâlimiz.

Sırat köprüsün geçmeden, Dost illerine uçmadan,

Kevser şarâbın içmeden, Nic'olur bizim hâlimiz.⁵⁷⁰

⁵⁶⁷ Hasan Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmûd Hüdâyî*, 2. bs (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 19-48.

⁵⁶⁸ Aziz Mahmûd Hüdâyî, "Dîvân-ı Aziz Mahmûd Hüdâyî", 1049, 55a, Hacı Mahmud Efendi, 02372-004, Süleymaniye Kütüphanesi.

⁵⁶⁹ A.g.e., 150b.

⁵⁷⁰ A.g.e., 95ab.

Bu beyitlerden anlaşıldığı ve Hz. Peygamber'in de buyurduğu gibi cennete ulaşmak nefsin hoşuna gitmeyecek şeylerle kuşatılmıştır. Böylesine ulvi bir makama ulaşmak için elden gelen yapılmalı ve o makama layık olabilmek için Allah'ın rahmeti istenilmelidir;

Hudâyâ kıl bize fazlınla rahmet, Bulavuz tâ ki cennet içre cennet,

*Hüdâyî kuluna eyle inâyet, Efendim sultânım ihsân senindir.*⁵⁷¹

Fakat cennetle beraber rahmet-i ilâhiyye ve vuslatı istemek unutulmamalıdır;

Umarız rahmet ü cennet ü vuslat, Bahr-i gufrânına yokdur nihâyet,

*Fazl ü ihsânına bulunmaz gâyet, El-hamdü li'llâh eş-şükrü li'llâh.*⁵⁷²

Çünkü gerek cennet gerekse bu dünya vuslat olmadan bir mana ifade etmemektedir;

Eğer dünyâ eğer ukbâ, Visâlsiz kuru sevdâ,

*Hüdâyî n'itsin ey Mevlâ, Gönül eğlenmez eğlenmez.*⁵⁷³

Zira visâl ile kastedilen maarif cennetleri, sülûk ehli için asıl gayedir. Zevk ve sefanın asıl yeri yine bu cennettir;

Sülûk ehli safâyâ vâsıl olsa, Erip zevke murâdı hâsıl olsa,

*Ma'ârif cennetine dâhil olsa, Hayât bulup içre ayn-ı zülâli.*⁵⁷⁴

Bu cennete erişen âşıklar vahdet nurunu ve vuslat zevkini temaşa eder;

Âlem-i dünyâda sıhhat bulduğu, Âlem-i ukbâda cennet bulduğu,

*Nûr-ı vahdet zevk-i vuslat bulduğu, Hep senin fazlınla ihsânınladır.*⁵⁷⁵

Âşıkların matlab-ı a'lâsı (en yüce talebi) vuslattır;

Âşıkın aşkı kudretinledir, Sâdıkın sıdkı rahmetinledir

---

⁵⁷¹ A.g.e., 147b.

⁵⁷² A.g.e., 146b.

⁵⁷³ A.g.e., 113b.

⁵⁷⁴ A.g.e., 149a.

⁵⁷⁵ A.g.e., 170b.

*Cennetin zevki vuslatınladır, Sensin ey Mevlâ matlab-ı a'lâ.*⁵⁷⁶

Cennet elbette güzeldir fakat ona güzellik katanda Cemâllah'ın emsalsiz güzelliğidir;

Gerçi cennet de güzeldir, Lîki hüsnün bî-bedeldir,

Kısmet-i rûz-ı ezeldir, Gönlüm seni özler seni.

Gayra bakmaz âşık gözü, Sana doğrulmuşdur özü,

*Budur Hüdâyî'nin sözü, Cânım seni özler seni.*⁵⁷⁷

Bu güzelliğe tüm güzellikler özlem çekmektedir;

Eğer Hürî eğer Gilmân, Eğer Mâlik eğer Rıdvân,

*Sekiz cennet yedi nîrân, Sana âşık seni özler.*⁵⁷⁸

Cennet bile Cemâlullah'a aşıkça ve O'nun özlemindeyse O'nsuz cennet âşığa gerekmez;

Ehl-i dünyâ dünyâda, Ehl-i ukbâ ukbâda,

Her biri bir sevdâda, Bana Allah'ım gerek.

Fânî devlet gerekmez, Dürlü zînet gerekmez,

*Hak'sız cennet gerekmez, Bana Allah'ım gerek.*⁵⁷⁹

Çünkü gönül Cemâlullah'ın tecellisi ve O'na kavuşmanın tesellisiyle huzur, sükûn ve neşe bulmaktadır;

Tecellî-i cemâl ister, Gönül eğlenmez eğlenmez,

*Tesellî-i visâl ister, Gönül eğlenmez eğlenmez.*⁵⁸⁰

Ne halvetde ne celvetde, Ne kesretde ne vahdetde,

Ne Tûbâ'da ne Cennet'de, Gönül eğlenmez eğlenmez.

---

⁵⁷⁶ A.g.e., 78a.

⁵⁷⁷ A.g.e., 102a.

⁵⁷⁸ A.g.e., 80b.

⁵⁷⁹ A.g.e., 75a-76b.

⁵⁸⁰ A.g.e., 112b.

Ne dünyâda ne ukbâda, Gönül bir özge sevdâda,

*Dem-â-dem fikr-i Mevlâ'da, Gönül eğlenmez eğlenmez.*⁵⁸¹

Fakat bu tecelli ve teselli cennette olacaktır;

Mevce gelicek bahr-ı kerem lücce-i rahmet, Hazırladı taliblerine gülşen-i cennet,

*Sâdiklarına umarız ihsân ede vuslat, Kullarına yollarını âsân eden Allah.*⁵⁸²

O gün cennette bu teselli ve tecelliye eren âşıklar için bayram günüdür;

Bayrama ol âşık erer, Kim Hak cemâlini görer,

*Dost bezminin zevkin sürer, Pür-nûr olur dil-hânesi.*⁵⁸³

Hüdâyî bu aşk ve özlem içerisinde zulmânî ve nûrânî bütün perdelerin kalkıp Cemâlullah ile nasiplenmeyi arzulamıştır;

Hüdâyî'ye nasîb et feth-i bâbı, Cemâlinde götür lutf et nikâbı

*Gider zulmânî nûrânî hicâbı, Yine âhir kerem Mevlâ senindir.*⁵⁸⁴

Gülşen-i cennete cân bülbülü pervâz edicek,

*Sen kerem eyle İlâhî bize ol demde meded.*⁵⁸⁵

Şiirlerinden anlaşılacağı üzere Hüdâyî, cennetin tevhid ehline mahsus olduğunu, ilim ve amelsiz oraya girmenin mümkün olmayacağını, ilim ve amelde olsa rahmet-i ilâhiyyenin lazım olduğunu ve cennetteki en büyük nimetin Cemâlullah'ı müşahede etmek olduğunu düşünmektedir. Ayrıca Cemâlullah olmaksızın cennet kuru bir sevda gibi yalın haldedir. Fakat dikkatimizi çeken en önemli husus Hüdâyî'nin sıklıkla Allah'tan rıdvânı, cenneti ve nimetlerini isteyişidir. Bu ise sûfilerin cenneti istememelerini zahiri olarak değerlendiren muterizlere bir cevap mahiyetindedir;

---

⁵⁸¹ A.g.e., 112a.

⁵⁸² A.g.e., 158b.

⁵⁸³ A.g.e., 61b.

⁵⁸⁴ A.g.e., 62a.

⁵⁸⁵ A.g.e., 92b.

*Va'ğfir lenâ yâ Mevlâ Ente'l-Cevâdu'l-Kerîm,
Nes'eluke'r-Rıdvân ve'l-Cennete ve'n-na'îm.*⁵⁸⁶

3.3.7. Kuddûsî Ahmed Efendi'nin (1769-1849) Cennet Beyitleri

Maraşlı Şeyh İbrahim Efendi'nin oğludur. 12 Rebûlevvel 1183'te Niğde Bor'da doğmuştur. Evvela babasının riyazetinde Nakşibendiyye tarikatında sülûk etmiştir. Daha sonra Kâdirî yoluna intisap etmiştir. Uzun süre Anadolu ve Rumeli'de seyahat eden Kuddûsî, Hicâz'a göç ederek on yedil yıl Mekke'de kalmıştır. Tekrar Anadolu'ya dönerek kendi zaviyesinde inzivâ etmiş ve müridânını irşatta bulunmuştur. Bor'da vefat eden Kuddûsî'nin mufassal *Dîvân*'ı vardır.⁵⁸⁷

Kuddûsî'ye göre Allah kullarını cennete davet etmektedir fakat şeytanın hile ve vesveselerine uyanlar bu nimetten mahrum kalacaktır;

*Seni Hakk da 'vet eylerken cihânü'l-Hulda ey mü'min,
Azâzile dem-a-dem iktidâdan olmadın fâriğ.*⁵⁸⁸

Cenneti arzulayan geçici dünyayı terk etmeli ve dünyalıklarla kalbini meşgul etmemelidir;

*Cennet dileyen terkin urur fânî cihânın,
Hiç eylemez olur sîm û dinar ile ülfet.*⁵⁸⁹

Aynı zamanda cimrilik gibi dinen kerih görülen amellerden kaçmak ve cömertlik gibi hoş amelleri arttırmak lazımdır;

Buhûlden ihtirâz bahîli çünki Hak sevmez,

---

⁵⁸⁶ A.g.e., 125b.

⁵⁸⁷ Fatîn Dâvûd, *Tezkire-i hâtimetü'l-eş'âr* (İstanbul: İstihkâm Alayları Litografya Destgâhı, 1271), 343.

⁵⁸⁸ Ahmed Efendi Kuddûsî, *Ahmed Kuddûsî Hz. Divanı*, çev. Ali Tenik (Niğde: Borlu Ahmed Kuddusi Vakfı, 2014), 351.

⁵⁸⁹ A.g.e., 759.

*Sever cömerdi hem idhâl ider cennât-ı 'ulyâyı.*⁵⁹⁰

Unutulmaması gerekir ki ameller cennete girmeye her ne kadar vesile olsada Allah'ın rahmeti olmaksızın cennet kazanılamaz;

Cennete girmez amel ile dedi bir ferd Resûl,

*İtme ey kardaş Rahîmin rahmetinden sen kunût.*⁵⁹¹

Kuddûsî'ye göre sülûk ehlinin Allah'ın rahmetiyle ümit edecekleri cennet, zevk û safa için için değil bizzat Cemâlullah için olmalıdır;

Hep girerler ehl-i cennet rahmetinle cennete,

Men cemâline nazar etmek dilerim dâ'imâ.

Ver bu Kuddûsî fakire rahmetinle vaslını,

*Gönlü bulmaz zinet-i cennet ile hergiz safâ.*⁵⁹²

Rahmet ise ancak vuslat ile mümkündür ve sâlikin kalbi cennet süsleriyle değil vuslat ile zevk û safa bulmaktadır. Böyle olanlar âşıklar zümresindedir ve aşkın iktizasında sevgili dışında cennetler dahi aşka perde olduğundan âşıklar tarafından istenilemez;

Perdedir iki cihân, âşık-ı Hakkâ inan,

*Özleme hûr u cinân, gayrı unut yâre bak.*⁵⁹³

Nâm û nişân istemem, câh-ı cihân istemem.

*Mülk-i cinân istemem, vechini göster bana.*⁵⁹⁴

Kuddûsî'ye göre insanlar ehl-i dünya, ehl-i ukba ve zümre-i uşşâk olmak üzere üç kısımdır. Ahiret ehline bu dünya, dünya ehline ise ahiret haram kılınmıştır. Âşıklar ise gönüllerine ikisini haram kılarak gönüllerini ve düşüncelerini sadece zât-ı ulûhiyyete

---

⁵⁹⁰ A.g.e., 59.

⁵⁹¹ A.g.e., 779.

⁵⁹² A.g.e., 249.

⁵⁹³ A.g.e., 459.

⁵⁹⁴ A.g.e., 181.

hasretmişlerdir. Cennette iki kısımdır. Biri ehl-i imandan avâmların gireceği *cennetü'l-hayevân*, diğeri ise ehl-i irfân olan havâsın gireceği *cennetü'r-Rıdvân*'dir;

*Kulak tut ey birâder sana bir sır idem i'lâm,
Ki fehm eyle muhakkak üç bölükdür nev'i-insan.
Birisi ehl-i dünyadır birisi ahiret hem,
Birisi zümre-i 'uşşâk ki anlar ehl-i Yezdân.
Haramdır âhiret ehli olanlara bu dünya,
Ve dünya ehline pes âhiret bil oldı harâm.
Hudâ ehli olan merdâna bu iki haramdır,
Yüri var ehl-i Hakk olmağa sa'y it turma ey cân.
Dahi cennet ikidir, cennetü'l-hayvân birisi,
Olur sâkinleri anın 'avâm-i ehl-i imân.
Birisinin cennetü'r-Rıdvân durur ismini anla,
Anın sakinleri ancak havâs-ı ehl-i 'irfân.⁵⁹⁵*

Cennetü'r-Rıdvân'ı ise değerli kılan Rü'yetullah'ın orada vaki olmasındandır. O'nu temaşa edenler ise artık cennet zevklerine ve cehennem korkularına kayıtsız olur;

*Cennet içinde var imiş çün gizlü bir cennet dahi,
Giren ana hayrân imiş bilme cinân û dūzâhı.
Yokdur o cennet de yimek içmek tena'um cümle,
Dîdâra bakmak işleri dâ'im işit sen ey âhî.
Hakk mı 'azîz melek mi en eyle tefekkür sâlikâ,
Ehl-i Hudâ ister mi görmek göz ile kaşı rûhı.
Kuddûsî ya bil kendüni sen olmadın Hakk 'âşıkı,
Çün ehl-i dünyâsın henüz cennet sanırsın berzahı.⁵⁹⁶*

⁵⁹⁵ A.g.e., 579.

⁵⁹⁶ A.g.e., 379.

Ayrıca *Cennetü'r-Rıdvân*, cennet içinde bir cennettir. Dolayısıyla Kuddûsî ve diğer sûfî şairler cennetleri istemediklerini söylerken Rıdvân'ı istediklerini göz önüne aldığımızda cennet içinde cennet olan en yüce makamı istediklerini anlamaktayız. Kuddûsî bu hususu şöyle dile getirmiştir;

Çün Resûl buyurdu cennet içre bir cennet ki var,

Masivâ yok anda hiç ehli anın merdân kamu.

Cennet-i Rıdvân anın ismi girer 'uşşâk ana,

Ehl-i cennet gözlerinden ol gürûh pinhân kamu.

Mâsivâyâ meyl idenler oldular Hakk'dan cüdâ,

Ehl-i dünya ehl-i âhiret işleri harmân kamu.⁵⁹⁷

Kuddûsî şiirlerinde cennet düşüncesine çokça yer vermişse de hülâsa arz ettiklerimizden müteşekkildir. Böylece Arap, Fars ve Türk sûfilerin ayrı ayrı asırlarda aynı duygularla farklı dillerdeki şiirlerini arz etmiş olduk.

---

⁵⁹⁷ A.g.e., 783.

SONUÇ

Tasavvuf kültüründe cennet algısını incelediğimiz araştırmamızda temel konumuz, sûfilerin cennet yorumlarının analizidir. Sûfilerin cennete dair söz ve söylemleri, diğer ilimler nazarında bir takım sorun ve sorunsalları öne çıkarmaktadır. Bu soru ve sorunsallarda öne çıkan hususlar söz konusu söylemlerin aklî ve naklî delillerle çelişmesi iddiası, Sünnî itikadı ile uyuşmaması ithamı ve şathiye kabilinden söylenenlerin tevlinin mümkün olamayacağıdır. Araştırmamızda tasavvuf ilminin teşekkül süreci olan zühhd dönemi klasiklerinden ve tasavvuf ilminin rüşdünü ispat ettiği irfânî dönem eserlerinden hareketle genel Sünnî itikadının mukayesesi incelenmiştir. Söz konusu eserler tasavvuf ilminin özünü yansıtmaması bakımından elde edilen çıkarımlar kıymete haizdir. Ayrıca İşârî tefsirlerin incelenmesiyle cennet algısının aklî ve naklî deliller ile münasebetine yer verilmiştir. Bu ise sûfilerin cennet algısının Kur'an'a arzında sorularımıza cevap mahiyetindedir. Yine itirazların genel odağı olan şiirsel söylemleri ihtiva eden Tasavvuf edebiyatından yaptığımız atıflar ve analizler konunun genel çerçevesini anlamamız açısından önemlidir.

Söz konusu tüm eserler göz önünde bulundurulduğunda görülmektedir ki, Sûfilere göre cennet haktır ve elân yaratılmıştır. Müminler için hazırlanan bu saadet yurdu derece derece ve kat kattır. İçindeki nimetler dâimidir ve ehli orada ebedî kalacaktır. Hz. Peygamber'in cennetle ilgili verdiği tüm bilgiler haktır. Rü'yetullah orada vâkî olacaktır. Sûfiler tüm bu hususlara icma ile iman etmişlerdir ve bu düşüncelerini kitâbî ve şifahî olarak izhar etmişlerdir. Yalnız zâhir ulemânın hilafına cennete yalın bir manadan daha çok, daha aşkın manalar yüklemişlerdir. Şöyle ki sûfilere göre en yüce saadet, cemâl-i bâ-kemâlî seyredabilmektir. En çetin azap ise cemâl-i bâ-kemâlden mahrum olmaktır. Cehennem ehli ve Rü'yetullah'ı inkâr edenler bu yüce saadetten mahrum kalacaklardır. Cennet Allah'ın cemâlinin tecellisidir ve O'nun rahmetindedir. Cehennem ise celâlinin tecellisidir ve adaletinin gereğidir. Sûfiler Allah'ın rahmetini umarak cennete nail olabilmeyi istemişlerdir. Zira Allah'ın rahmeti kurbiyeti, cenneti vermesi ise rızasını göstermektedir. Ayrıca Allah'a yakınlık dünyayı maarif cenneti, ahireti de zât cennet kılar. Hatta onun rızasından mahrum olduktan sonra cennet cehennem gibidir. Çünkü zât-ı ulûhiyyete âşık olan sûfiler için saadet, mekân fark etmeksizin mâşuka olan yakınlıktadır, elem ve keder ise ondan uzaklıktır. Bu sebeple sûfiler cenneti sadece Allah'ın cemâlini müşahede edebilmek için

arzulamışlardır. Nefislerinin diğer nimetler ile ferahlanması için arzulamamışlardır. Ayrıca Allah'a cennet arzusuyla değil sadece uluhiyetinden dolayı ibadet etmişlerdir. Söylemlerimdeki “*cenneti değil cemalini isterim*”, “*bana seni gerek seni*” gibi sözler bu sebeptedir. Fakat bu sözler cenneti değersiz yahut gereksiz görmekten dolayı değildir. Zira aynı sözlerin sahibi olan sûfiler başka söylemlerinde cennete nail olabilmek için dualarda, fiillerde ve teşviklerde bulunmuşlardır. Bu hususta “*Allah, selamet yurduna çağırıyor*” (Yûnus 10/25) ayeti gereğince İmâm-ı Rabbânî cenneti mutlaka istemenin gerektiğini önemle vurgulamıştır. Çünkü cennet Allah'ın razı olduğu yerdir ve razı olunan ise rağbet edilmesi gerektir. Yine İbnü'l-Arabî “*Çalışanlar böylesi için çalışsınlar!*” (es-Sâffât 37/61) ayeti ekseninde cennetten zâhid olunamayacağını veya değersiz görülemeyeceğini söyleyerek cennete rağbet edilmesi gerektiğini ve salih amellerle ona ulaşmaya çalışılmasını vurgulamıştır. İlk dönem ve irfanî dönem sûfilerin genel cennet algısı müştereken bu yöndedir. Binâenaleyh; tasavvuf klasikleri ve İşârî tefsirlerde Kur'an ve Sünnete muarız ve muhalif bir durumun söz konusu olmadığını literatür taramamızla müşahade etmiş bulunmaktayız. Fakat tasavvuf edebiyatında sûfilerin vecd ve istiğrak haliyle söyledikleri şiirlerin analizi daha hassastır. İlk bakışta yahut yalın bir okuma ile anlaşılması müphemlik ve tereddüt uyandıran bu sözlerin tevilinin imkânı çalışmamızda arz edilmiştir. Veleve ki bir tevil söz konusu olmasa dahi bu sözlerle ibadetlerin terki, ahlak kurallarının ihmali ve nassların inkârı söz konusu değildir. Tüm bunlar hakikat ehlinin zelleleri olup umum sûfileri ve tasavvuf ilmini zan altından bırakacak çoklukta değildir. Ayrıca sûfilerin bu tür sözlerden kaçınması ve dillendirmemesi yine sûfilerce tavsiye edilmiştir. Fakat muterizler, tekfire varan ithamlarda bulunmuşlardır. Bunun ana nedeninin, sûfilerin cennet algısını bir bütün olarak değerlendirmemesinden kaynaklandığını düşünmekteyiz. Üstelik muterizler, sûfi terminolojisini ve tasavvuf literatürünü okumadan yaptıkları tek taraflı okumaları ve itirazları bilimum insanlar tarafından tasavvuf ilminin yanlış anlaşılmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla çok yönlü bir iç okuma olmaksızın ve disiplinler arası mukayeseli bir kritik ve analiz yapmaksızın hüküm vererek sûfilerin tahkir ve tekfir edilmesinin ilmî usûle uygun olmadığı ve ilk dönemden itibaren Kur'an ve Sünnetin yaşanmasına adanmış tasavvuf ilminin zan altında bırakılmasının ise doğru olmadığını düşünmekteyiz. Halbuki kendileri ve tüm iman sahipleri için cenneti arzulamışlardır. Hatta bazı büyük sûfiler kendi nefislerinin ateşte yanması diyeti ve bedeli karşında

diğer tüm insanların cennete girmesini arzulamışlardır. Bu îsâr ve fedakarlığın en üst seviyesidir. Bu düşüncede ve itikatta olanların ise niyetleri kendi iç dünyası ile müşahede edilmeden anlaşılacak basitlikte olmadığı gibi tekfîr ve tahkir edilmesinin doğru olmadığı kanaatindeyiz.

Diğer ilim dallarıyla mukayese çerçevesinde ulaştığımız nihai sonucumuz, mutasavvıfların Sünnî itikadı ile mutabık olduğu ve cennete hamlettikleri mananın diğer ilim dallarına nazaran daha zengin ve çok katmanlı olduğudur. Çalışmamız tez boyutunda yahut akademik alanda mukayeseli surette müstakil bir araştırmanın yapılmasına öncülük etmiştir. Fakat konusun hassasiyeti ve genişliği benzer çalışmaların dönemler, eserler veya müellifler bağlamında yapılması ihtiyacını göz önüne getirmektedir. Çalışmamızla ve bu minvalde yapılacak çalışmalarla sûfîlerin kastettiği hakikatin izhar olmasını temenni etmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Abdulkerim Yûnus el-Hatîb. *et-Tefsiru'l-Kur'anî li'l-Kur'an*. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1970.
- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfazi'l-Kur'âni'l-Kerim bi-hâşiyeti'l-mushafü's-şerif*. 2. bs. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1408.
- Ahmed Hilmî, Şehbenderzâde Filibeli. *Târîh-i İslâm*. Nşr. Dârüşşafaka Kitâbhânesi sâhibi Hüseyin Hüsnü. 1. bs. Kostantiniyye: Hikmet Matbaası, 1326.
- Ahmed Vefîk Paşa. *Lehce-i Osmânî*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1306.
- Ali Nourai. *An Etymological Dictionary of Persian, English and other Indo-European Languages*. Londra: Book on Demand Ltd., 2014.
- Ali Seydî Bey. *Resimli Kāmûs-ı Osmânî*. Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye: Matbaa ve Kütüphane-i Cihan, 1330.
- Alici, Mustafa. “Üç Kudüs: Kudüs’e Siyonist, Evanjelik ve Reel-Politik Yaklaşımlar”. *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* C. 6, S. 15 (08 Mayıs 2018): 41-58.
- Aliyyül-Kârî. *Dav'ü'l-me'âlî şerhu Bed'i'l-emâlî*. Thk. Mâhir Edîb Habbûş. 3. bs. İstanbul: Dâru'l-Lubâb, t.y.
- . *Şerhu Kitâbi'l-Fıkhi'l-ekber: el-Menhecü'l-ezher*. 5. bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1440.
- Âlûsî, Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh el-Hüseynî el-. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1415.
- Ankaravî, İsmail Rusûhî. *Makâsıd-ı Aliyye fî Şerhi't-Tâiyye*. Nşr. Mehmet Demirci. 1. bs. İstanbul: Vefa Yayınlan, 2007.
- Asghar, Seyed-Gohrab. “Sufism in classical Persian poetry”. *Routledge Handbook on Sufism*, ed. Lloyd V. J. Ridgeon. New York: Routledge, 2021.
- Asin Palacios, Miguel. *Islam and the Divine Comedy*. Çev. Harold Sunderlan. New York: E.P. Dutton and Company, 1926.
- Baalbeki, Rohi. *al-Mawrid: Arabisch - Deutsch Wörterbuch*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 1996.

- Bachelet, Théodore ve Louis Charles Dezobry. *Dictionnaire Général Des Lettres, Des Beaux-Arts Et Des Morales Et Politiques*. Paris: C. Delagrave, 1882.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir. *el-Fark beyne 'l-firak ve beyânü 'l-firkati 'n-nâciye minhüm*. 2. bs. Beyrut: Dârü'l-Âfâkî'l-Cedîde, 1977.
- . *Usûlü 'd-dîn*. Thk. Ahmed Şemseddîn. 1. bs. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Bedevî, Ahmed. *Min Belâgati 'l-Kur 'ân*. Kahire: Nahdat Mısır, 2005.
- Bigiyef, Mûsâ. *Rahmet-i İlâhiyye Bürhanları*. Orenburg: Vakit Matbaası, 1911.
- Bilmen, Ömer Nasuhî. *Mülehhas İlmi Tevhid Akaidi İslâmiye*. İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1962.
- Budge, Ernest Alfred Wallis. *Egyptian Ideas of The Future Life*. 3. bs. London: Kegan Paul, Trench, Trübner, 1908.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *Sahîhu 'l-Buhârî*. Thk. Mustafa Dîb el-Bugâ. 5. bs. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-Yemame, 1993.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu 'l-beyân fî tefsîri 'l-Kur 'ân*. Thk. Abdüllatîf Hasan Abdurrahmân. 4. bs. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018.
- . *Şerhu 'l-Muhammediyye: Ferâhu 'r-rûh*. Kahire: Bulak Matbaası, 1252.
- Câmî, Molla Nûreddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-. *Nefehâtü 'l-üns min hazarâti 'l-kuds*. Thk. Muhammed Edib el-Câdir. 1. bs. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- . *Tercüme-i Nefehâtü 'l-üns*. Çev. Mahmud b. Osman Lâmiî Çelebi. İstanbul, 1289.
- Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed İbn Kayyim el-. *Hâdi 'l-ervâh ilâ bilâdi 'l-efrâh*. Thk. Zâid b. Ahmed en-Neşîrî. 4. bs. Riyaz/Beyrut: Dâru 'Atâ'âtu'l-İlm - Dâru İbn Hazm, 1440.
- Cheung, Johnny. *Etymological Dictionary of The Iranian Verb*. Leiden - Boston: Brill, 2007.
- Chittick, William C. *Ibn 'Arabi: Heir to the Prophets*. London: Oneworld Publications, 2005.

- Cîlî, Abdülkerîm el-. *el-İnsânü'l-kâmil fî ma'rifeti'l-evâhir ve'l-evâ'il*. Thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyza. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf ve meahu Hâşiyetu's-Siyâlkûtî ve'l-Celebî ala Şerhi'l-Mevâkıf*. Thk. Mahmud Ömer ed-Demmadî. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1998.
- D. L. Okholm. Ed. David J. Atkinson ve David. F. Field. *New Dictionary of Christian Ethics and Pastoral Theology*. Downers Grove: InterVarsity Press, 1995.
- Dağeri, Yakup ve Veysel Akkaya. “İbnü'l-Arabî'de Vücûd Kavramına Dair Bazı Değerlendirmeler”. *Usul İslam Araştırmaları* C. 39, S. 39 (30 Haziran 2023): 135-49.
- Dâvûd-i Kayserî. *Matla'u husûsi'l-kilem fî me'ânî Fusûsi'l-hikem*. Thk. Seyyid Celâleddîn Âştîyânî. 1. bs. Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1375.
- . “Risâle fî 'ilmi't-tasavvuf”. Nşr. Mehmet Bayraktar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* C. 30, S. 1-4 (15 Temmuz 1988): 171-216.
- Derin, Süleyman. “Abdurrahman Sâmi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsîr-i Fâtîha-i Şerîfe Risâlesi”. Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.
- . *Love in Sufism: From Rabia to Ibn al-Farid*. İnsan Publications, 2008.
- . “The Self and the Other in İbn Arabî and Rumi”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* IX, sy. 23, İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-II, 2009.
- Devletşah Semerkandî. *Tezkiretü'ş-şu'arâ*. Thk. Edward Browne. 1. bs. Tahran: İntişârât-ı Asâtîr, 1382.
- Dupont, Ellen, John Andrews, Guy Croton, Sue George, Larry Porges, Anna Southgate, Dorothy Stannard ve Rachel Warren Chadd, ed. *The Mythology Book*. 1. bs. Amerika: DK Publishing, 2018.
- Düzdağ, Mehmed Ertuğrul. *Şeyhülislâm Ebusuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. 1. bs. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972.
- Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Alî b. Atıyye. *Kütü'l-kulûb fî mu'âmeleti'l-mahbûb ve vasfî tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*. Thk. Muhammed er-Ravzânî. 1. bs. Kahire: Mektebetu Dâru't-Türâs, 2001.

- Ebû Zehre, Muhammed. *el-Mu'cizetü'l-kübrâ: el-Kur'ân*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, t.y.
- Ebüzziyâ Mehmed Tevfik. *Lûgât-ı Ebüzziyâ*. Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziyâ, 1891/1306.
- Elmalılı M. Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Zehreveyn Yayıncılık, t.y.
- Encyclopædia Britannica*. New York: Encyclopedia Britannica, Inc., 1910.
- Encyclopaedia Judaica*. Detroit: Keter Publishing House, 2007.
- Encyclopedia of World Religions: Judaism, Christianity, Islam, Buddhism, Zen, Hinduism, Prehistoric & Primitive Religions*. London: Phoebus Publishing Company, 1975.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan el-. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*. Thk. Naîm Zerzur. Şaidâ: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1426.
- Fatîn Dâvûd. *Tezkire-i hâtimetü'l-eş'âr*. İstanbul: İstihkâm Alayları Litografya Destgâhı, 1271.
- Ferîdüddîn-i Attâr, Ebû Hâmid Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nîsâbûrî. *Musibetnâme*. Thk. Muhammed Rızâ Kedkenî. 3. bs. Tahran: İntişârât-ı Sühan, 1386.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Gardet, Louis. Ed. Bernard Lewis, Charles Pellat and Joseph Schacht. *The Encyclopaedia of Islam*. Leiden: E.J. Brill, 1991.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-. *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1438.
- . *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1982.
- Gömeç, Saadettin. *Şamanizm ve Eski Türk Dini*. 2. bs. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- Hâfız-ı Şîrâzî. *Dîvân-ı Hâce Hâfız-ı Şîrâzî*. Nşr. Seyyid Ebu'l Kâsım İncü Şîrâzî. Tahran: İntişârât-ı Câvidân-ı İlmî, 1361.
- Hakîm-i Senâî, Ebü'l-Mecd Mecdûd el-Gaznevî. *Dîvân-ı Hakîm Senâî-i Gaznevî*. Nşr. Pervîz Babâyî. 1. bs. Tahran: İntişârât-ı Nigâh, 1375.

- . *Hadîkatu'l-hakîka Şerî'atu't-tarîka*. Thk. Müderris-i Razavî. Tahran: Çâphâne-yi Sipehr, 1394.
- . *Aklnâme*. Ed. Gulâm Ceylânî Celâlî. 1. bs. Gazne: Matba-ı Senâî, 1332.
- Halîl b. Ahmed. Thk. Mehdi Mahzumi ve İbrâhim Samerrai. *Kitâbü'l-ayn*. Lübnan: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.
- Hasenî, eş-Şerif Abdülhay b. Fahriddin el-. el-İ'lâm bi-men fî târîhi'l-Hind mine'l-a'lâm: Nüzhetü'l-havâtır ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzır. 1. bs. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999.
- Hasîrîzâde, Elif Efendi. *en-Nûrû'l-furkân fî şerhi lugati'l-Kur'ân: Kur'ân Lüğati*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Hemedânî, Seyyid Ali. “Mektûbât”. Nşr. Muhammed Riyâd. *Mecelle-i Dânişgede-i Edebîyat ve Ulûm-i İnsânî*, S. 21 (1352).
- . “Risâle-i Çihil Makâm-ı Sûfiyye”. Tahran, 907. Hacı Hüseyin Ağa, 1393.04.04250/016, Malek National Library and Museum Institution.
- Herevî, Hâce Abdullah el-Ensârî el-. *Menâzilü's-sâ'irîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408.
- Hıdır, Özcan. *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.
- . *Hıristiyan Kültürü ve Hadisler: Zühd Hadisleri Literatürü Özelinde*, 2. bs. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.
- . “İslâm'ın Yahûdi Kökeni Teorisi ile İlgili İddialar ve Çalışmalar”, İLAM Araştırma Dergisi, III sy. 1. 1998.
- Hinnells, John R. *Persian Mythology*. 3. bs. Londra: Chancellor Press, 1997.
- Hücvirî, Ali b. Osman Cüllabî. *Keşfu'l-mahcûb*. Thk. Tefvîk Ali Vehbe ve A. Abdurrahîm Es-Sâyih. Çev. M. Ahmed Mâzî Ebu'l-Azzâm. 1. bs. Mısır: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2008.
- Hüdâyî, Aziz Mahmûd. “Dîvân-ı Aziz Mahmûd Hüdâyî”, 1049. Hacı Mahmud Efendi, 02372-004, Süleymaniye Kütüphanesi.
- Hüseyin Remzî Efendi. *Lugat-ı Remzî*. İstanbul: Matbaa-i Hüseyin Remzî, 1888/1305.

- İbn Acîbe, Ahmed. *Bahrü'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Thk. A. Abdullah el-Karşî. Kahire: Hasan Abbas Zekî, 1419.
- . *el-Fütûhâtü'l-ilâhiyye fî şerhi'l-Mebâhisi'l-asliyye*. Thk. Âsım İbrahim el-Kayyâlî. 1. bs. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- . *Mi'râcü't-teşevvüf ilâ hakâ'iki't-tasavvuf*. Thk. Abdülmecîd Hayyâlî. 1. bs. Dâru'l-Beyzâ, 1425.
- İbn Atıyye el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Temâm. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Dokmak, Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir el-Alâi el-Mısırî. *Nüzhetü'l-enâm fî târihi'l-İslâm*. Thk. Semîr Tabbâre. 1. bs. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1420.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ. *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*. Dâru'l-Fıkr, 1979.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân*. Thk. İhsân Abbâs. 1. Baskı. Beyrut: Dâru Sâdır, 1972.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Busrî ed-Dımaşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Thk. Ali Şîrî. 1. bs. Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâsi'l-A'rabî, 1988.
- . *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*. Thk. M. Hüseyin Şemseddîn. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1993.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *en-Nübüvvât*. 1. bs. Riyaz: Edvâu's-Selef, 1420.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Ali. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. Thk. Ahmed Şemseddîn. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- . *Tefsîru İbn Arabî*. Mısır, 1283.
- İbnü'l-Fârız, Ebû Hafs Şerefüddîn Ömer b. Alî b. Mürşid. *Divânü İbnü'l-Fârız*. Thk. M. Muhammed Nâsirüddîn. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410.
- İbrahim Cûdî Efendi. *Lugat-ı Cûdî*. Trabzon: Mirkoviç Matbaası, 1913/1332.

- İmâm-ı Rabbânî, Ebü'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî. Mektûbât. Çev. Muhammed Murad el-Minzelevî. İstanbul: Mektebetu Yâsîn, 2009.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Ķur'ân*. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1992/1412.
- Kalabadhi, Abu Bakr al-. *The Doctrine of The Sufis: Kitab al-Ta'arruf li-madhhab ahl al-tasawwuf*. Translated by Arthur John Arberry. 1. bs. Cambridge: Cambridge University, 1935.
- Kanar, Mehmet. *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, 422. Tahran: Müessesetu İntişaret-i Şirin, 1958/1374.
- Kaşgarlı Mahmud. Çev. Besim Atalay. *Divanu Lûgati't-Türk Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1985.
- Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim el-. *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*. 1. bs. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Konevî, Mehmed Vehbi b. Hasan Eşarî el-. *Şerh-i Dîvân-ı Hâfiz-ı Şîrâzî*. Kahire: Bulak Matbaası, 1273.
- Konevî, Sadrüddîn Muhammed b. İshâk el-. *el-Fükûk fî esrâri müstenidâti hikemi'l-Fusûs*. Thk. Âsim İbrahim el-Kayyâlî. 1. bs. Lübnan: Books-Publisher, 1434.
- . *en-Nefehâtü'l-ilâhiyye*. Thk. Muhammed Hâcevî. 1. bs. Tahran: İntişârât-ı Mevlâ, 1996.
- . *Miftâhu gaybi'l-cem'i ve'l-vücûd*. Thk. Âsim İbrahim el-Kayyâlî. 1. bs. Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Köprülü, Fuat. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. 3. bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1976.
- Kramer, Samuel Noah. *History Begins at Sumer: Thirty-Nine Firsts in Recorded History*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1981.
- Krickeberg, Walter. *Mitos Y Leyendas De Los Aztecas, Incas, Mayas Y Muiscas*. 3. bs. México: Fondo de Cultura Económica, 2012.
- Kuddûsî, Ahmed Efendi. *Ahmed Kuddûsî Hz. Divanı*. Çev. Ali Tenik. Niğde: Borlu Ahmed Kuddusi Vakfi, 2014.

- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Berdûnî ve İbrahim Atfîş. 3. bs. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. Thk. Abdulhalîm Mahmûd ve Mahmûd b. eş-Şerîf. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1994.
- . *Letâ'ifü'l-işârât*. Thk. İbrâhim el-Besyûnî. 3. bs. Mısır: el-Heyetü'l-Mısriyyeti'l-Âmme, 2000.
- Kutsal Kitap*. İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2020.
- Litchfield, Mary Elizabeth. *The Nine Worlds; Stories From Norse Mythology*. Boston: The Athenæum Press; Ginn & Company, 1890.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvatta*. Thk. M.Fuâd Abdulbâkî. Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâsi'l-A'rabî, 1985.
- Mathews, Shailer and Smith Gerald Birney. *A Dictionary of Religion and Ethics*. New York: The Macmillan Company, 1921.
- McGrath, Alister E. *A Brief History of Heaven*. 1. bs. Malden: Blackwell Publishing, 2003.
- Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî. *Fîhi Mâ Fih*. Çev. İsa Ali el-Akub. 3. bs. Dımaşk: Darü'l-Fikr, 2009.
- . *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevi Tercümesi*. Çev. Şefik Can. 14. bs. İstanbul: Ötüken, 2014.
- Meydan Larousse: Büyük Lugat ve Ansiklopedi*. İstanbul: Meydan Yayınevi, 1992.
- Milton, John. *Milton's Paradise Lost*. Chicago: Charles C. Thompson, 1900.
- Muallim Nâcî. *Lugat-Nâcî*. İstanbul: Asr Matbaası, 1894/1312.
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-. *el-'Akl ve fehmü'l-Kur'ân*. Thk. Hüseyin el-Kuvvetlî. 1. bs. İrbid: Dârü'l-Fikr, 1391.
- . *er-Ri'âye li-hukûkullâh*. Thk. Abdulhalîm Mahmûd. 3. bs. Kahire: Dârü'l-Maârif, 2003.
- Mustafa Sabri Efendi. *Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-İlmiyyesi*. İstanbul: Bedir Yayınları, 1998.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. *Sahîh-i Müslim*. Thk. M.Fuâd Abdalbâkî. 1. bs. Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbî'l-Halebî, 1955.
- Nahcuvânî, Ni'metullâh b. Mahmûd en-. *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye el-mûdihatü li'l-kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-hikemi'l-furkâniyye*. İstanbul: Dâru'l-hilâfeti'l-'aliyye, Matbaa-i Osmâniye, 1325.
- Nekrî, El-Kâdî Abdunnebî b. Abdurrasûl el-Ahmed. *Düstürü'l-Ulemâ: Câmiu'l-Ulûm fî İstilâhâti'l-Fünûn*. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2000/1421.
- Nöldeke, Theodor. *Geschichte des Qorans*. Ed. Friedrich Schwally. 2. bs. Leipzig: Dieterich, 1909.
- O'shaughnessy, Thomas J. Çev. Ömer Kara. "Kur'ân Cenneti". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi C. 3, S. 3* (2000): 397-428.
- Ömer, Ahmed Muhtâr. *Mu'cemü'l-lugati'l-Arabiyyeti'l-muâsıra*. Kahire: Alemü'l-Kütüb, 1429.
- Parrinder, Geoffrey. *World Religions: From Ancient History to the Present*. 2. bs. New York: Facts On File Publications, 1971.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-. *Usûlü'd-dîn*. Thk. Hans Peter Linss. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1424.
- Râgıb Paşa. *Dîvân-ı Râgıb*. Kahire: Bulak Matbaası, 1252.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed er-. *et-Tefsîrû'l-kebîr / Mefâtihu'l-ğayb*. 3. bs. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.
- . *Me'âlimü usûli'd-dîn*. Thk. Tâhâ Abdürraûf Saîd. Lübnan: Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, t.y.
- Reddish, Mitchell G. Ed. David Noel Freedman. *The Anchor Bible Dictionary*. New York: Doubleday, 1992.
- Renou, Louis. *The Nature of Hinduism*. 2. bs. New York: Walker, 1963.
- Rizvi, Saiyid Athar Abbas. *A History of Sufism in India*. 1. bs. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers, 1978.
- Rüşeyd b. Gâlib. *Şerhü Divâni İbnü'l-Fârız*. Thk. M. Abdülkerim en-Nemrî. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.

- Saeed, Abdullah. *Interpreting the Qur'ân: Towards a Contemporary Approach*. 1. bs. London: Routledge, 2006.
- Sâmî, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317.
- Seemann, Otto. *The Mythology of Greece and Rome*. 1. bs. New York: Harper & Brothers Publishers, 1894.
- Sefer el-Havvâlî. *Şerhü'l-Akîdeti't-Tahâviyye*. 1. bs. Kahire: Darü's-Safve, 1434.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed et-Tûsî es-. *el-Lüma'*. Thk. Abdulhalîm Mahmûd ve Taha Abdalbâkî Sürûr. Mısır: Dâru'l-Kütübü'l-Hadîse, 1960.
- Simek, Rudolf. *Religion und Mythologie der Germanen*. 2. bs. Darmstadt: Theiss, 2014.
- Skeat, Walter W. *A Concise Etymological Dictionary of The English Language*. Britain: Oxford The Clarendon Press, 1930.
- Smith, Margaret. *An Early Mystic of Baghdad*. 1. bs. London: The Sheldon Press, 1935.
- Sühreverdî, Şihâbüddîn Ebû Hafs Ömer el-Bekrî es-. *Avârifü'l-maârif*. Thk. Muhammed Yâsir ve Bilâl Muhammed. 1. bs. Dımeşk: Dârü't-Takva, 2022.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Beyrut: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti li'l-Âmme, 1394.
- . *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâiha*. Thk. Fuâd Ali Mansûr. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-. *el-Milel ve'n-nihal*. Kahire: Müessesetü'l-Halebi, t.y.
- Şükun, Ziya. *Farsça-Türkçe Lugat: Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziya*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1984.
- Taşköprülüzâde, Ahmed Efendi. *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye fî 'ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1395.

- Teftâzânî, Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn Ömer et-. *Şerhu’l-Akâidü’n-Neseftî*. Thk. Ali Kemâl. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1436.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali b. el-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Fârûkî el-Hanefî et-. *Mevsûatu keşşâfû iştilâhâti’l-fünûn ve’l-‘ulûm*. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1996.
- The Encyclopedia Americana*. New York - Chicago: Americana Corporation, 1922.
- The Encyclopaedia of Islam*. Leiden: E.J. Brill, 1986.
- The Jewish Encyclopedia*. Ktav Publishing House, 1901.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi’u’l-Kebîr (Sünen-i Tirmizî)*. Thk. Beşşâr Avvâ Marûf. 1. bs. Mısır: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1996.
- Topaloğlu, Bekir ve İlyas Çelebi. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Toven, Mehmed Bahâeddin. *Yeni Türkçe Lugat*. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 927/1346.
- Walvoord, John F. *The Rapture Question*. 19. bs. Grand Rapids: Zondervan, 1979.
- Yâfiî, Abdullah b. Es‘ad el-. *Mir‘âtü’l-cenân ve ‘ibretü’l-yakzân fi ma’rifeti mâ yu‘teberu min havâdisi’z-zamân*. 1. bs. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997.
- Yahyâ b. Sellâm, Ebû Zekeriyâ. *et-Tesârîf: Tefsîrü’l-Kur‘ân mimme’stebehet esmâ’ühû ve tasarrafet me‘ânih*. Tunus: eş-Şeriketü’t-Tunisiyye, 1979.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Aziz Mahmûd Hüdâyî*. 2. bs. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Yûnus Emre. *Dîvân-ı Âşık Yûnus Emre*. İstanbul, 1327.
- Zebîdî, Muhammed Murtaşâ el-Hüseynî ez-. *Tâcü’l-arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*. Kuveyt: Vizaretü’l-İrşad ve’l-Enba’, 1385/1965.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz ez-. *Târîhu’l-islâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a‘lâm*. Thk. Ömer Abdusselam Tedmürî. 3. bs. Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1993.
- Zeydân, Yusuf. *Abdilkerîm el-Cilî: Feylesufu’s-Sûfiyye*. Kahire: el-Hey’etü’l-Misriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, 1988.

ÖZGEÇMİŞ

Yakup DAĞERİ

A. EĞİTİM

Yüksek Lisans: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, 2024, İstanbul

Lisans: İnönü Üniversitesi İlahiyat Tamamlama Fakültesi, 2021, Malatya

B. MESLEKİ DENEYİM

2018-2019 Sultangazi İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
Öğretmeni

2019-2024 Diyanet İşleri Başkanlığı İmam-Hatip

C. YAYINLARI

Yakup Dağeri ve Veysel Akkaya, “İbnü'l-Arabî’de Vücûd Kavramına Dair Bazı Değerlendirmeler”, *Usul İslam Araştırmaları* 39, sy. 39 (30 Haziran 2023): 135-49.

Yakup Dağeri ve Veysel Akkaya, “Tasavvuf Kültüründe Zühd Öğretisi / Sufi Psikolojisi ve XXI. Asırda Gerekliliği”, (III. İZÜ Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Kongresi, İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2022).

Yakup Dağeri, “Yunus Emre’nin Zühd Ahlâkı ve Seküler Kaygılardan Kaçışı”, (Abdülhâlık-ı Gücdevânî el-Malatî 1. Uluslararası Tasavvuf Sempozyumu, Malatya: İnönü Üniversitesi, 2021).